

Лекційні матеріали

Тема 1. Наукове дослідження як форма розвитку науки і технологія застосування методологічних засобів Поняття та основні функції науки

Наука є складовою частиною культури людства, явищем складним і багатограним. Відповідно, поняття «наука» має кілька основних значень. По-перше, під наукою (грецьк. *episteme*, лат. *scientia*) розуміють сферу людської діяльності, спрямовану на вироблення й теоретичну схематизацію об'єктивних знань про дійсність. Діяльність з одержання наукових знань має метою опис, пояснення і прогнозування процесів і явищ дійсності, тобто у широкому розумінні – її теоретичне відображення (освоєння). У другому значенні наука виступає як результат цієї діяльності – система здобутих наукових знань. По-третє, термін «наука» вживається для позначення окремих галузей наукового знання. По-четверте, науку можна розглядати як галузь культури, що існувала не за всіх часів і не у всіх народів (лише на певному етапі історичного розвитку наука перетворилася на продуктивну силу суспільства й найважливіший соціальний інститут). Науку також нерідко трактують як специфічну форму суспільної свідомості (як система знань наука охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, закони і принципи його вивчення, а й певні форми та способи усвідомлення дійсності).

Отже, насамперед **науку** розглядають як систему достовірних, безперервно оновлюваних знань про об'єктивні закони розвитку природи і суспільства (дійсність). Наукові знання про дійсність утворюють у сукупності наукову картину світу.

Слід розрізняти поняття науки і знання: знання – це продукт науки і водночас її матеріал. Наукові знання відрізняються від буденних низкою ознак (системність, достовірність тощо).

Усвідомлення людиною незнання в будь-якій галузі буття викликає об'єктивну необхідність здобуття та трансформації нових знань.

Знання – це перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини. Саме процес руху людської думки від незнання до знання називають пізнанням.

14

Від інших форм пізнання науку відрізняє предметний спосіб розгляду світу.

Предметом науки є пов'язані між собою форми руху матерії або особливості їх відображення у свідомості людей. Саме матеріальні об'єкти природи визначають існування багатьох галузей знань.

Безпосередня **мета науки** полягає в одержанні знань про навколишній світ, вивченні процесів і явищ дійсності на основі законів, що відкриваються нею. У широкому розумінні її мета – теоретичне відображення дійсності. Наука існує для безпосереднього виявлення істотних сторін усіх явищ природи, суспільства й мислення.

До основних завдань науки можна віднести: 1) збір, аналіз, узагальнення фактів; 2) пояснення сутності явищ і процесів; 3) відкриття законів руху природи, суспільства та мислення (пізнання); 4) систематизація одержаних знань; 5) прогнозування подій, явищ і процесів; 6) встановлення напрямків і форм практичного використання одержаних знань.

Суть науки розкривається в її **функціях**, тобто основних напрямках її впливу на життя людини і людських спільнот. Пізнавальна функція науки полягає у набутті найбільш суттєвих знань про закони розвитку природи, суспільства і мислення та їх взаємозв'язок. Критична

функція науки полягає в оцінці виявлених закономірностей, властивостей, тенденцій з метою посилення позитивних сторін явищ, процесів і усунення негативних. З цими функціями пов'язана і практична функція, яка полягає у вдосконаленні навколишнього світу, насамперед, системи матеріального виробництва і суспільних відносин.

Правильність («істинність») наукового знання визначається не тільки логікою, але насамперед обов'язковою перевіркою його на практиці. Наукові знання принципово відрізняються від сліпої віри, від беззаперечного визнання правдивим того або іншого положення, без якого-небудь логічного його обґрунтування й практичної перевірки. Розкриваючи закономірні зв'язки дійсності, наука виражає їх в абстрактних поняттях і схемах, що відповідають цій дійсності. Будучи невід'ємною від практичного способу освоєння світу, наука як виробництво знання являє собою досить специфічну форму діяльності, що відрізняється як від діяльності у сфері матеріального виробництва, так і від інших видів духовної діяльності. Якщо в матеріальному виробництві знання використовуються лише як ідеальні засоби, то в науці їх одержання утворює головну й безпосередню мету незалежно від того, у якому вигляді втілюється ця мета – у вигляді теоретичного опису, схеми технологічного процесу

15

чи формули якого-небудь препарату. На відміну від видів діяльності, результат яких найчастіше відомий заздалегідь або заданий до початку діяльності, наукова діяльність правомірно називається такою лише тому, що вона дає приріст нового знання. Саме тому наука виступає як сила, що постійно революціонізує інші види діяльності.

Процес розвитку науки знаходить своє вираження не тільки у зростанні «суми» накопичених позитивних знань. Він стосується також усієї структури науки. На кожному історичному етапі наукове пізнання використовує певну сукупність пізнавальних форм – фундаментальних категорій і понять, методів, принципів і схем пояснення, тобто всього того, що поєднують поняттям стилю мислення. Наприклад, для античного стилю мислення характерним було спостереження як основний спосіб одержання знання; наука нового часу спирається на експеримент і на панування аналітичного підходу, що спрямовує мислення до пошуку найпростіших, далі не розкладених першоелементів досліджуваної реальності. Сучасна наука характеризується прагненням до цілісного й багатобічного охоплення досліджуваних об'єктів. Кожна конкретна структура наукового мислення після свого утвердження відкриває шлях до екстенсивного розвитку пізнання, до його поширення на нові сфери реальності. Однак нагромадження нового матеріалу, що не піддається поясненню на основі існуючих схем, змушує шукати нові, інтенсивні шляхи розвитку науки, що іноді приводить до наукових революцій, тобто радикальної зміни основних компонентів змістовної структури науки, до висування нових принципів пізнання, категорій і методів науки. Чергування екстенсивних і революційних періодів розвитку, характерне як для науки в цілому, так і для окремих її галузей. Коли наука розглядається як сукупність знань про дійсність, до її складу належать: гіпотези і теорії, закони і тенденції, принципи і постулати, методи, категорії та поняття, наукові факти, наукові проблеми і завдання тощо.

Якщо наука розглядається як специфічна людська діяльність, то в її складі виокремлюють:

– суб'єкти діяльності – вчені з їхніми знаннями і вміннями, кваліфікацією і досвідом, поділом і кооперацією праці; наукові

установи, творчі колективи і т.д.;

- цілі діяльності – пізнання світу, його духовне і практичне освоєння;
- функції діяльності – описування, пояснення, прогнозування;
- засоби діяльності – експериментальне і лабораторне устаткування, системи інформації;

16

- методи діяльності – правила, прийоми, операції науково-дослідної діяльності, понятійний апарат, теорії, концепції, теоретичні конструкції, а також інші форми наукових знань;
- форми діяльності – теоретизування, експериментування, дослідження, конструювання і т.д.;
- об'єкти діяльності – дійсність або навколишній світ, його окремі фрагменти, сфери, області;
- результати діяльності – сукупність наукових знань.

Сучасна система наукових знань представлена такими основними групами наук: природничими, технічними, суспільними. Вони між собою тісно взаємопов'язані.

Отже, найбільш поширеними є два значення терміна «наука», першим з яких є розуміння її як особливого виду пізнавальної діяльності, що спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих та обґрунтованих знань про світ, а другим – розгляд її як системи набутих у результаті цієї діяльності знань.

Вивчення різноманітних сторін науки здійснюється наукознавством, а також низкою її спеціалізованих галузей, зокрема історією науки, логікою науки, соціологією науки, психологією наукової творчості і т.п.

Класифікація наук

Структурна складність об'єкта наукового пізнання зумовлює існування багатьох галузей знання і, відповідно, галузей науки та наукових спеціальностей і спеціалізацій.

Ст. 1 п. 9 Закону України «Про вищу освіту»: галузь знань – основна предметна область освіти і науки, що включає групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка.

Ст. 1 п. 21: спеціальність – складова галузі знань, за якою здійснюється професійна підготовка.

Ст. 1 п. 20: спеціалізація – складова спеціальності, що визначається вищим навчальним закладом та передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки здобувачів вищої та післядипломної освіти.

Наукознавство констатує існування багатьох галузей знань, об'єднаних у три великі групи наук, які розрізняються за предметами та методами дослідження:

- природничі (фізика, хімія, біологія, географія, астрономія та ін.) науки, предметом яких є різні види матерії та форми їх руху, взаємозв'язки та закономірності;

17

- суспільні (юридичні, економічні, філологічні, філософські, психологічні, історичні, педагогічні та ін.) науки, предметом яких є дослідження правових, соціально-економічних, політичних та ідеологічних закономірностей розвитку суспільних відносин;
- технічні (радіотехніка, машинобудування, літакобудування) науки, предметом яких є дослідження конкретних технічних характеристик і їх взаємозв'язки.

На межі між природничими, суспільними, технічними науками розвиваються нові суміжні галузі науки – технічна кібернетика, ергономіка, біоніка, біофізика, технічна естетика та інші.

Вищою атестаційною комісією (ВАК) України за погодженням з Міністерством освіти і науки України, Державним комітетом у справах науки і технологій України було затверджено класифікацію галузей наук. Відповідно до цієї класифікації виокремлюють 27 основних галузей наук, серед яких – юридичні науки (п. 12).

Отже, науки розрізняються за об'єктом і предметом дослідження.

Об'єкт науки – це сторона реальності, на вивчення якої спрямована дана наука. **Предмет науки** – це сторона, якою об'єкт представлений у науці.

Об'єкт пізнання – усе те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому в якості об'єктивної реальності. Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності можуть бути об'єктом наукового дослідження. При визначенні предмета конкретної науки в об'єкті пізнання виділяється та або інша його частина, причому вона входить у предмет конкретної науки не цілком, а лише тією її стороною, що визначається особливостями даної науки, тоді як всі інші сторони розглядаються як другорядні. Так, підприємництво досліджується економічною, соціологічною, психологічною, юридичною й іншими науками. Кожна з них досліджує в підприємстві як соціальному явищі тільки ті його властивості, що входять у предмет даної науки, наприклад, економічна наука – економічні питання підприємства, юридична – правове регулювання підприємства.

Таким чином, науки відрізняються, насамперед, за предметом дослідження. Кожна з них вивчає:

- свою особливу сторону або частину об'єктивної реальності;
- специфічні тільки для даної науки закони і закономірності цієї реальності;
- особливі форми прояву і механізми дії цих законів і закономірностей.

Предмет будь-якої науки – це не просто якесь явище або процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що

18 дозволяє виявити ті закономірності виникнення, розвитку і функціонування досліджуваного об'єкта, що є специфічними саме для даної науки.

Наукова (науково-дослідна) діяльність – діяльність, спрямована на одержання й застосування нових знань, у тому числі:

- **фундаментальні наукові дослідження** – експериментальна або теоретична діяльність, спрямована на одержання нових знань про основні закономірності побудови, функціонування й розвитку людини, суспільства, навколишнього природного середовища;
- **прикладні наукові дослідження** – дослідження, спрямовані переважно на застосування нових знань для досягнення практичних цілей і вирішення конкретних завдань.

Отже, за своєю спрямованістю, за безпосереднім відношенням до практики окремі науки поділяють на фундаментальні і прикладні. Завданням фундаментальних наук є пізнання законів, що керують поведінкою і взаємодією базисних структур природи, суспільства й мислення. Безпосередня мета прикладних наук – застосування результатів фундаментальних наук для вирішення не тільки пізнавальних, але й соціально-практичних проблем. Тому тут критерієм успіху служить не тільки досягнення істини, але й міра задоволення соціального замовлення. На стику прикладних наук і практики розвивається особлива область досліджень – розробки, що переводять результати прикладних наук у форму технологічних процесів, конструкцій, промислових матеріалів і т.п.

Фундаментальні науки пізнають світ безвідносно до можливостей практичного застосування, а прикладні науки орієнтовані на застосування знань, отриманих фундаментальними дослідженнями. Однак фундаментальна й прикладна науки існують тільки у взаємозв'язку. Вони доповнюють і розвивають одна одну. Як правило, фундаментальні науки випереджають у своєму розвитку прикладні, створюючи для них теоретичний заділ.

Об'єкт, предмет і система юридичних наук

Отже, *наука* – це система достовірних знань про об'єктивні закони розвитку природи і суспільства, які були набуті в ході розвитку цивілізації.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) – це спеціалізована галузь наукових знань у сфері гуманітарних наук, яка виникла і розвивається внаслідок наукової діяльності, що спрямована на вивчення права і держави в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації і функціонування держави та суспільства.

19

Юридичну науку можна визначити й іншими способами, наприклад: як систему об'єктивованих, соціально значимих знань про закономірності права і держави (державно-правові закономірності) (П.М. Рабінович); як галузь спеціальних суспільних знань, у межах і за допомогою яких здійснюється теоретично-прикладне освоєння державно-правової дійсності.

Окремі автори вважають, що назва «правознавство» для позначення юридичної науки є неточною і однобічною, оскільки юридична наука є водночас і правознавчою, і державознавчою, бо досліджує право і державу в їх взаємозв'язку і взаємовпливі.

Соціальне призначення, місце та роль юридичної науки в суспільстві, гуманітарних науках та правовій системі найбільш повно і конкретизовано розкриваються через поняття та види функцій науки. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку систем науково-юридичних знань, їх вплив на систему соціальних зв'язків, наукове і практичне значення результатів наукових дослідження, завдання, які стоять перед юридичною наукою. Таким чином, в результаті вивчення функцій юридичної науки стає більш зрозумілим її соціальне призначення та практична цінність, окреслюються основні напрямки впливу на державно-правову дійсність та на процес її перетворення в ході соціальної практики. Юридична наука здійснює як загально-наукові функції, що притаманні будь-якій науці, так і спеціально-юридичні функції, які є прерогативою лише юриспруденції.

Функції юридичної науки – це основні напрями її впливу на соціальні явища, насамперед, на право і державу, на суспільні відносини, на формування і розвиток особистості.

До **загально-наукових функцій** юриспруденції належать:

- пізнавальна функція, яка передбачає теоретичне відображення держави та права як на рівні їх загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування, так і в площині формування уявлень про окремі державні та правові інститути;
- інтерпретаційна функція спрямована на пояснення сутності державно-правових явищ, висвітлення їх причинного зв'язку, структурної організації, соціального призначення тощо;
- прогностична функція відбиває здатність юридичної науки на підставі виявлених закономірностей і тенденцій розвитку державної та правової систем, шляхом висунення гіпотез та прогнозів, аналізу різних варіантів та альтернатив, визначати перспективи їх подальшого розвитку;
- евристична функція за своїм характером близька до пізнавальної

функції, але на відміну від неї означає не теоретичне опанування дійсності в усіх його проявах (зокрема, систематизацію існуючих

20

юридичних знань), а виявлення нових, раніше невідомих властивостей держави та права;

- комунікативна функція забезпечує взаємозв'язок та взаємодію юридичних наук, дотримання оптимальних темпів приросту та удосконалення юридичних знань, використання юридичними науками наукових досягнень неюридичної сфери, запобігання дублюванню наукових досліджень та утворенню прогалин в юридичних знаннях, подолання неконструктивних та необґрунтованих дискусій;
- прикладна функція відбиває призначення будь-якої науки сприяти вирішенню практичних завдань соціальних перетворень і реалізується через розробку проектів нормативно-правових актів, концепцій реформування державних та правових інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики тощо;
- ідеологічна функція відображає роль юридичних наук у формування суспільної ідеології (зокрема, правові ідеї, принципи, теорії, концепції закріплюють загально-людські цінності та ідеали, відображають інтереси та волю певних соціальних прошарків, використовуються для утворення партійних програм, визначення основних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави тощо);
- виховна функція конкретизує роль науки у системі правової освіти, правового виховання різних верств населення.

Спеціально-юридичні функції розкривають ті особливості призначення юридичних наук, які обумовлені їх спрямованістю на дослідження держави та права як особливих соціальних явищ, що мають власну природу і тенденції розвитку, зокрема:

- правоорієнтована функція відображає роль юриспруденції у визначенні правових орієнтирів, правових цінностей, правових ідей та принципів, шляхів вдосконалення законодавства, правового регулювання, створенні надійних правозахисних механізмів тощо;
- інструментальна (практикозабезпечуюча) функція визначає значення юридичної науки як інструмента суспільства та держави щодо наукового забезпечення державно-правової практики (наприклад, за державними замовленнями вченими досліджуються певні проблеми практичного характеру, опрацьовуються відповідні рекомендації, створюються нові технології державно-правової практики, розробляються нові методи та засоби її здійснення тощо);
- критично-експертна функція означає, що юриспруденцією не тільки пізнаються загальні закономірності та тенденції державно-правового розвитку, але й критично осмислюється стан законодавства, організації та діяльності органів держави,

21

проводиться наукова експертиза проектів нормативно-правових актів та державної і правової практики.

За іншим підходом серед функцій юридичної науки вирізняються:

- констатуюча (виявлення, фіксація наявних державно-правових явищ);
- інтерпретаційна (пояснення сутності державно-правових явищ, причин їх виникнення й зміни, їх структури, функцій тощо);
- евристична (відкриття і формулювання невідомих раніше державно-правових закономірностей);
- прогностична або функція наукового передбачення (формулювання гіпотез, прогнозів розвитку державно-правових

явищ);

– методологічна (використання положень юридичної науки як дослідницьких інструментів);

– практико-прикладна (формулювання рекомендацій щодо вдосконалення тих чи інших державно-правових інститутів);

– ідеологічно-виховна (вплив на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду і загальної культури суб'єктів).

Як уже зазначалося, кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження. Поняття об'єкта є ширшим. Об'єкт може бути загальним для ряду наук, а предмет однієї науки не може збігатися з предметом іншої. Спільний об'єкт дослідження – право і держава – пов'язує в рамках єдиної юридичної науки спеціалізовані науки, що входять до її складу, кожна з яких водночас має свій власний предмет дослідження.

Кожна наука має єдиний предмет досліджень, проте складається враження, що юриспруденція має два предмети – право і держава, тобто два соціальних явища достатньо різних за своїми властивостями. Така неоднозначність предмета юриспруденції знімається, якщо уточнити, що держава представлена у структурі предмета юридичної науки не як цілісне явище, а тільки тими своїми сторонами, які пов'язані з правом і є по суті правовими формами організації і функціонування держави.

Юридична наука складається із сукупності окремих юридичних дисциплін (юридичних наук), кожна з яких вивчає свої певні аспекти, сторони, проблеми права і держави.

Юридична наукова дисципліна – це вид наукової діяльності, в результаті якої формується система наукових знань, особливості яких визначаються предметом і методологією проведених досліджень, а також головним призначенням і формами використання отриманих наукових результатів. Необхідно підкреслити, що різноманітність юридичних дисциплін існує в єдиному цілому – юридичній науці

22

(тобто, кожна юридична дисципліна – це окремий, відносно самостійний елемент структури єдиної юридичної науки). Кожна юридична наукова дисципліна вивчає предмет юриспруденції не взагалі, а лише його окремі сторони або сфери, зокрема певні види суспільних відносин та правові форми її регуляції.

Властива юридичній науці структура – це форма (порядок) будови, організації і функціонування юридичного теоретичного знання у вигляді окремих наукових дисциплін у рамках єдиної юридичної науки. Існують різноманітні класифікації юридичних дисциплін. Звичайно в системі юридичної науки прийнято виділяти такі три групи (види) юридичних наукових дисциплін:

– юридичні науки теоретичного й історичного профілю (теорія права і держави, історія політичних і правових вчень, загальна історія права і держави, історія права і держави України, філософія права, соціологія права й ін.);

– галузеві або нормативні юридичні науки (конституційне право, адміністративне право, цивільне право, цивільно-процесуальне право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, трудове право, сімейне право, підприємницьке право, екологічне право, міжнародне право й ін.);

– спеціальні або прикладні юридичні науки (правова статистика, криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, оперативно-пошукова діяльність і ін.).

За ще одним підходом структуру чи систему юриспруденції складають такі юридичні науки (С.Д. Гусарєв):

- історико-теоретичні науки (теорія права і держави, історія держави і права, історія вчення про державу і право, філософія права і соціологія права й ін.);
- науки управлінського циклу (конституційне право, теорія управління, адміністративне право й ін.);
- цивілістичні науки (цивільне право, цивільний процес, арбітражний процес, сімейне право та ін.);
- криміналістичні науки (кримінальне право, кримінальний процес, виправно-трудове право й ін.);
- прикладні науки (судова медицина, судова психологія, судова бухгалтерія й ін.).

Інші дослідники залежно від безпосереднього предмета дослідження юридичні науки поділяють на п'ять груп:

- загальнотеоретичні (теоретико-історичні) – теорія держави і права, історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн, історія політичних і правових учень, філософія права, соціологія права, юридична деонтологія та ін.;

23

- галузеві та міжгалузеві (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, фінансове, трудове, господарське, екологічне, процесуальне, та ін.);
- спеціально-прикладні (прикладні) – криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, судова статистика та ін.;
- міжнародно-правові (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, європейське право);
- порівняльне правознавство і науки про сучасні іноземні держави і правові системи.

Класифікація юридичних дисциплін може здійснюватися за критерієм єдності і відмінностей внутрішнього-зовнішнього:

- юридичні дисципліни внутрішнього або національного права (історія держави і права України, конституційне право України, кримінальне право України і т.д.);
- юридичні дисципліни іноземного права (історія держави і права закордонних країн, конституційне право закордонних країн, адміністративне право закордонних країн і т.д.);
- юридичні дисципліни порівняльного права (порівняльне конституційне право, порівняльне адміністративне право, порівняльне трудове право і т.д.);
- юридичні дисципліни міжнародного права, міждержавних об'єднань (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, право Європейської Союзу і т.д.).

Прикладом офіційної класифікації юридичних наукових дисциплін є перелік наукових спеціальностей за якими проводиться підготовка науково-педагогічних кадрів. Зокрема, за цією класифікацією теорія держави і права разом з іншими суміжними дисциплінами належить до першої юридичної спеціальності (12.00.01).

Сучасний стан розвитку структури юридичної науки крім подальшої диференціації юридичних дисциплін (наприклад, виділення таких наукових дисциплін як філософія і соціологія права), характеризується їх інтеграцією, взаємопроникненням, концентрацією навколо певних державно-правових проблем, створенням міждисциплінарних наукових комплексів, що відповідає загальним тенденціям розвитку суспільства і науки взагалі.

Отже, юриспруденція є достатньо розгалуженою і диференційованою системою наукових знань, видів і форм наукової діяльності. Кожна її структурна частина обумовлена потребами пізнавальної і практичної правової діяльності і відбиває

багатоаспектне і багатоцільове призначення юриспруденції як науки. Зміст юриспруденції складають такі блоки наукових юридичних знань:

24

- фундаментальні теоретичні й історичні основи юриспруденції;
- методологія юриспруденції (парадигми, методологічні підходи, методи побудови наукових знань, теоретичних і емпіричних досліджень);
- системи наукових юридичних знань галузевого і проблемного характеру (теорія правопорушень, теорія правоохоронної діяльності, науки цивільного, адміністративного, кримінального права та ін.);
- системи наукових знань прикладного характеру, що відбивають порядок, форми, методи, прийоми, засоби різноманітних видів правової, зокрема, юридичної діяльності.

За іншими ознаками в системі юридичної науки (юриспруденції) можна виділити такі елементи:

- 1) за формою відображення державно-правових явищ – судження про минулі, теперішні, майбутні (прогнозовані) факти державно-правової дійсності; уявлення про державно-правові явища; державно-правові категорії і поняття; державно-правові концепції і теорії;
- 2) залежно від конкретного елемента предмета дослідження – вчення про право, вчення про правове регулювання, вчення про державу, вчення про правосвідомість та ін.;
- 3) залежно від аспекта вивчення державно-правових явищ – онтологія права і держави (вивчення їх існування як реальних феноменів у «статичі»); філософія права і держави (вчення про їх необхідність, призначення для людини і суспільства, місце в соціокультурній системі); аксіологія права і держави (вчення про значимість, цінність цих явищ для особи і суспільства), соціологія права і держави (знання про «динаміку», механізм і соціальні результати функціонування держави і права); гносеологія права і держави (знання про методологію і методику дослідження державно-правових явищ);
- 4) за гносеологічним (пізнавальним) статусом – фактологічна або емпірична частина науки (знання про державно-правові факти); теоретична частина (категорії, поняття, концепції, теорії державно-правових явищ); практична частина (рекомендації щодо вдосконалення держави і права, правового регулювання).

Як уже зазначалося, зміст систем наукових знань, у т. ч. юридичних, складають теорії, наукові закони, постулати та аксіоми, проблеми, гіпотези, методи, поняття та категорії, наукові факти. Теорії (доктрини, концепції, вчення) – комплекси поглядів, уявлень, ідей, які спрямовані на пізнання певних явищ і процесів; форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо

25

закономірностей та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Наукові закони – це суттєві зв'язки або відношення, що характеризуються загальністю, необхідністю і повторюваністю за даних умов.

Наукові закони юриспруденції відтворюють істотні і необхідні зв'язки (відношення) правових явищ і правових процесів в їх соціальній обумовленості. Вони поділяються:

- за часом дії – на постійні (чинні на всіх етапах розвитку державно-правових систем) і тимчасові (чинні на окремих етапах);
- за ступенем спільності – на загальні (характеризують розвиток

державно-правових систем в цілому) і специфічні (визначають розвиток їх окремих елементів);

– за способом їх прояву – на динамічні (визначають напрямок, чинники і форми змін у державно-правових системах, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах) і статистичні або стохастичні (відбивають тенденції при зберіганні стабільності певних державно-правових систем, обумовлюють зв'язок явищ і процесів не жорстко, а з визначеним ступенем ймовірності);

– за формою обумовлення – на причинні (фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку правових явищ) і функціональні (відбивають емпіричні взаємні залежності між правовими явищами);

– за формою зв'язків між правовими явищами – на наукові закони, що відбивають незмінність цих зв'язків чи тенденції розвитку, або встановлюють функціональну залежність чи фіксують причинний зв'язок.

Постулати та аксіоми – вихідні, незаперечні положення наукових теорій, які при аксіоматичній або дедуктивній побудові теорій приймаються за істинні, і з яких виводяться, за прийнятими у них правилами виводу, всі інші положення (основні абстракції). Істинність аксіом і постулатів доводиться не в межах даних теорій, а в інших теоріях.

Наукова проблема – це суб'єктивне уявлення об'єктивної дійсності дослідником, вид знання, яке виявляє межі незнання. У цьому розумінні наукова проблема є «знання про незнання». Оскільки постановка наукової проблеми припускає окреслення не тільки меж досягнутого знання, але і меж незнання, тих невідомих і нез'ясованих сторін досліджуваного об'єкта, у результаті вивчення яких буде отримане нове знання, тому в самій проблемі, якщо вона правильно поставлена і сформульована, знаходиться і окреслена сфера можливих наукових відповідей, варіанти її потенційного вирішення.

26

Гіпотеза – це наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ, процесів або причин, які зумовлюють певний наслідок.

Метод – це спосіб відбиття і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обгрунтованих методів є важливою умовою одержання нових істинних наукових знань. Головними елементами методу є: принципи, правила, прийоми, способи і засоби.

Правові наукові поняття – це змістовні, предметні уявлення, що відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності і відношень, що існують у ній, виражають специфічну правову якісну визначеність даних процесів і явищ.

Правові категорії – це граничні за рівнем узагальнення, фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства.

Понятійний апарат правознавства (сукупність понять правознавства) є засобом організації існуючих знань. Він виконує не тільки логічну, пізнавальну, але і світоглядну функцію, тому що дає можливість мислити правильно при вирішенні правових проблем. Проте ці поняття і категорії, взяті окремо, не складають ані теорії, ані науки, бо самі по собі не володіють достатньою доказовою силою: об'єктивна конкретна істина досягається тоді, коли поняття і категорії правознавства представлені у системі, тобто є взаємозалежними і складають наукову систему знань (теорію, концепцію).

Наукові факти є сукупністю наукових описів фрагментів (складових) об'єкта дослідження. Під науковим фактом розуміють

певну форму знання, більш-менш логічно оброблений факт, тобто ту сторону або частину дійсності, що перетворилася на об'єкт дослідження і уточнена суб'єктом пізнання за допомогою засобів виміру, опису й ін. Науковий факт – це відображена у висловлюванні реальність. Взагалі, будь-що стає науковим фактом лише тоді, коли воно зафіксоване тим або іншим прийнятим у даній науці способом (протокольний запис у вигляді висловлювань або формул, фотографія, цифровий запис тощо).

Поняття і види наукових досліджень

Формою здійснення розвитку науки є **наукове дослідження**, тобто цілеспрямоване вивчення за допомогою наукових методів певних явищ і процесів, аналіз впливу на них різних факторів, а також вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки і практики рішень. Воно характеризується об'єктивністю, відтворюваністю, доказовістю і точністю. Результати наукових досліджень тим кращі, чим вищий

27

науковий рівень висновків, узагальнень, чим вища їх достовірність та ефективність.

Метою наукового дослідження є всебічне, об'єктивне і ґрунтовне вивчення явищ, процесів, їх характеристик, зв'язків на підставі розроблених у науці принципів і методів пізнання, а також отримання корисних для діяльності людини результатів, упровадження їх у виробництво для підвищення його ефективності.

За цільовим призначенням наукові дослідження прийнято поділяти на такі два види: фундаментальні (теоретичні); прикладні.

Фундаментальні (теоретичні) наукові дослідження (тобто, основні, головні) спрямовані на пізнання законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи, суспільства, людини. Зокрема, вважається, що розвиток природознавства та сучасної техніки значною мірою залежить від прогресу в галузях фундаментальних наук – математики і теоретичної фізики. У галузі юриспруденції фундаментальний характер має теорія держави і права.

Прикладні наукові дослідження – наукова і науково-технічна діяльність, спрямована на використання результатів фундаментальних досліджень для вирішення практичних завдань, на основі яких розробляються нове обладнання, способи організації виробництва, технологічні процеси, способи діяльності тощо, з метою отримання безпосереднього економічного чи соціального ефекту в конкретних сферах життя суспільства. Прикладні дослідження піддаються плануванню, а фундаментальні результати планувати складно. Крім того, прикладні розробки можуть бути впроваджені в промисловість і приносити економічний ефект. Фундаментальні результати безпосереднього прибутку не несуть, а їх використання може тривати десятиліттями.

Проведення наукового дослідження має цілеспрямований характер, який характеризується за допомогою понять «об'єкт» і «предмет» дослідження.

Об'єктом дослідження прийнято називати те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника. Це процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження.

Предметом дослідження є досліджувані з певною метою властивості, характерні для об'єкта пізнання і такі, що становлять пізнавальний інтерес. Обрання предмета полягає у виокремленні певних найсуттєвіших для вивчення обраної проблеми характеристик об'єкта. Під предметом дослідження розуміють те, що «знаходиться» в межах об'єкта і завжди співпадає з темою дослідження. Один об'єкт

може бути предметом різних досліджень і навіть наукових напрямів.

28

Об'єкт і предмет дослідження, як категорії наукового процесу, співвідносяться між собою як загальне і часткове.

Залежно від ступеня складності є прості і складні об'єкти дослідження. Відмінність між ними визначається кількістю елементів та видом зв'язку між ними. Наприклад, порівняно простим об'єктом дослідження в правознавстві є окремий вид злочинів, складним – ефективність боротьби зі злочинністю.

Правильний вибір об'єкта вивчення навколишнього матеріального світу відповідно до мети дослідження сприяє обґрунтованості результатів дослідження.

Процес пізнання включає в себе накопичення фактів. Без систематизації та узагальнення, без логічного осмислювання фактів не може існувати жодна наука. Факти стають складовою частиною наукових знань, якщо вони виступають у систематизованому узагальненому вигляді.

Завдання дослідника полягає у визначенні факторів, які впливають на об'єкт дослідження, відборі і зосередженні уваги на найсуттєвіших з них. Критеріями відбору є мета дослідження та кількісний рівень накопичених фактів у цьому напрямі. Відбір найсуттєвіших факторів, які впливають на об'єкт дослідження, має велике практичне значення, оскільки впливає на ступінь достовірності результатів дослідження. Якщо будь-який суттєвий фактор не враховано, то висновки, здобуті в результаті дослідження, можуть бути помилковими, неповними або зовсім хибними. Виявлення суттєвих факторів простіше, якщо дослідження ґрунтуються на ґрунтовно опрацьованій теорії. Якщо теорія не дає відповіді на поставлені запитання, то використовують гіпотези, наукові ідеї, сформовані в процесі попереднього вивчення об'єкта дослідження.

Отже, чим повніше враховано вплив середовища на об'єкт дослідження, тим точнішими будуть результати наукового дослідження. Середовище – це те, що впливає на об'єкт дослідження. Відібравши об'єкт, визначивши предмет і фактори, які впливають на причинно-наслідкові результати стану об'єкта, визначають його параметри, тобто повноту вивчення відповідно до поставленої мети. Наукове дослідження повинно ґрунтуватись на зв'язку теорії з практикою.

Важливу роль у науковому дослідженні відіграють пізнавальні завдання емпіричного і теоретичного характеру.

Емпіричні завдання вирішуються за допомогою спостереження, експерименту, вимірювання, описування.

Теоретичні завдання спрямовані на вивчення і виявлення причин, зв'язків, залежностей, які дозволяють встановити поведінку об'єкта,

29

визначити і вивчити його структуру, характеристики на основі розроблених у науці принципів і методів пізнання. Тут переважає використання аксіоматичних методів, системного, структурно-функціонального аналізу, математичного моделювання. На основі отриманих знань формують закони, розробляють теорію, перевіряють факти тощо. Теоретичні пізнавальні завдання формують таким чином, щоб можна було їх перевірити емпірично.

Наукові дослідження класифікують за різними ознаками:

- за видом зв'язку з суспільним виробництвом (поліпшення організації праці, створення машин, конструкцій, теоретичні гуманітарні дослідження тощо);

- за ступенем важливості для народного господарства (дослідження,

що виконуються на замовлення міністерств, відомств, інших органів влади та організацій);
– за джерелами фінансування (дослідження держбюджетні та госпдоговірні);
– за часом розробки (дослідження довгострокові та короткострокові).

Традиційна модель наукового пізнання передбачає рух по ланцюжку: встановлення емпіричних фактів – первинне емпіричне узагальнення – виявлення відхилень фактів від правил – винахід теоретичної гіпотези з новою аргументацією – логічний висновок (дедукція) з гіпотези всіх фактів спостереження, що є перевіркою на її істинність.

Отже, процес наукового дослідження достатньо тривалий і складний. Він починається з виникнення ідеї, а завершується доведенням правильності гіпотези і суджень.

Будь-яке наукове пізнання, від творчого задуму до завершеної наукової праці, здійснюється індивідуально. Спираючись на загальні та спеціальні методи дослідження, вчений отримує відповідь на те, з чого потрібно розпочинати дослідження, як узагальнити факти і яким шляхом іти до висновків. При цьому необхідним є дотримання таких рекомендацій:

- нічого не сприймати за істину, що не є достовірним і аксіоматичним;
- складні питання розділяти на стільки частин, скільки потрібно для вирішення проблеми; починати дослідження з найпростіших і найзручніших для пізнання речей, поступово рухаючись до складних і важких;
- зупинятись на всіх подробицях, на все звертати увагу, щоб бути впевненим, що нічого не випущено.

У науці недостатньо встановити новий науковий факт, досить важливо дати йому пояснення з позицій науки, показати його

30

загальнопізнавальне теоретичне або практичне значення, а також завчасно передбачити невідомі раніше нові процеси та явища.

Наукова робота – це перш за все чітко спланована діяльність. При цьому кожний вчений має право на свою точку зору, повинен мати свою думку, з якою бузумовно слід рахуватись.

Наука є суспільною за своїм походженням, розвитком та використанням. Будь-яке наукове відкриття є загальною працею, сумарним відтворенням людських успіхів у пізнанні світу.

Оцінювання результатів дослідження (його **ефективності**) здійснюється за такими критеріями. Якщо основною характеристикою фундаментальних досліджень є їх теоретична актуальність, новизна, концептуальність, доказовість, перспективність і можливість запровадження результатів у практику, то при розгляді прикладних досліджень слід оцінювати в першу чергу їх практичну актуальність і значимість, можливість запровадження в практику, ефективність результатів. Загалом для наукових розробок цінною є новизна, актуальність і ефективність.

Економічна ефективність характеризується вираженими у вартісних вимірах показниками економії живої та уречевлюваної праці в суспільному виробництві, сфері послуг, які отримано від використання результатів науково-дослідної роботи та порівняння їх з витратами на проведення дослідження.

Науково-технічна ефективність характеризує приріст нових наукових знань, призначених для подальшого розвитку науки і техніки.

Соціальна ефективність виявляється в підвищенні життєвого рівня

людей, в тому числі їх правової захищеності, а також розвитку охорони здоров'я, культури, науки і освіти, поліпшенні екологічних умов тощо.

Названі види ефективності науково-дослідних робіт взаємопов'язані і впливають один на одного.

Специфіка вищої школи, багатогранність і багатоаспектність форм роботи ставлять особливі вимоги до оцінки ефективності як її діяльності в цілому, так і наукових досліджень. Питання ускладнюється тим, що необхідно визначити не лише ефективність науково-дослідної роботи, яка проводиться навчальними закладами, а й ефективність її впливу на навчальний процес, підвищення якості підготовки фахівців, зростання викладацької майстерності науково-педагогічних працівників тощо.

При оцінці ефективності науково-дослідних робіт слід брати до уваги весь комплекс робіт, пов'язаних з науковою діяльністю вищої школи: проведення самих досліджень, підготовку докторів і

31

кандидатів наук, винахідницьку і патентно-ліцензійну роботу, видавничу діяльність, науково-дослідну роботу студентів.

Слід зупинитися на так званому понятті наукового потенціалу вищого навчального закладу, оскільки він відіграє суттєву роль в організації наукових досліджень і в досягненні кінцевих результатів. Рівень наукового потенціалу ВНЗ багато в чому залежить не лише від наявної структури науково-педагогічних кадрів, науково-інформаційної і матеріально-технічної забезпеченості закладу, а й від оптимальної організації наукової системи, від цілеспрямованої взаємодії всіх її складових.

Проблема оцінки ефективності наукової діяльності має два аспекти, оскільки вищий навчальний заклад можна розглядати як навчально-науковий центр. Звідси і два види ефективності наукової роботи: економічна – від упровадження, наприклад, у діяльність правоохоронних органів результатів завершених досліджень; когнітивна ефективність (нібито супутня, а насправді має першочергове значення для підвищення якості підготовки фахівців), яка отримується від написання нових підручників і наукових статей, читання нових курсів лекцій, що ґрунтуються на наукових досягненнях в науковій роботі, проведення конференцій, семінарів, курсів, широкого залучення студентів до наукових досліджень. Усе це і характеризує науковий потенціал вищого навчального закладу, який створюється в результаті його багатогранної діяльності. Зрозуміло, що кількісно оцінити вплив науки на вдосконалення навчального процесу і якість підготовки фахівців практично неможливо.

Специфіка проведення наукових досліджень у ВНЗ проявляється не лише в тому, що для цього потрібні спеціально підготовлені кадри, спеціальне для тієї чи іншої галузі науки обладнання, особлива стаття витрат, а й у тому, яким чином будуть використані кінцеві результати цих досліджень і який вони дадуть ефект. Тому ефективність наукової діяльності ВНЗ необхідно розглядати саме з цих позицій, виходячи з головного завдання вищої школи – вдосконалення підготовки висококваліфікованих фахівців. Досвід і практика засвідчують, що розширення масштабів наукової роботи у вищих навчальних закладах сприяє тому, що молоді фахівці, які приходять в організації та на підприємства і мають нові знання, швидше розв'язують проблеми практичної діяльності. У цьому і полягає основна особливість оцінки ефективності наукової діяльності вищого навчального закладу, що за своїм змістом і головним призначенням багато в чому відрізняється

від науково-дослідної роботи, яка ведеться в науково-дослідних інститутах та інших наукових закладах.

32

Методологія науки: поняття, функції, структура

Термін «методологія» у наукознавстві вживають у двох основних значеннях:

- 1) як сукупність методологічних і методичних принципів, методів, прийомів, правил, операцій і форм побудови наукового знання, що застосовуються в певній науці;
- 2) як вчення про методи пізнання та перетворення дійсності.

Загалом **методологія** – це система методів пізнання і практичної діяльності, а також вчення про цю систему. Виходячи з цього визначення:

– методологія наукової діяльності – це система методів (принципів, правил, прийомів, способів і засобів) пізнання об'єктів зовнішнього світу та організації (формування) систем наукових знань;

– методологія практичної діяльності – це система методів (принципів, правил, прийомів, способів і засобів) впливу на об'єкти, організації практичної діяльності;

– вчення про систему методів наукової і практичної діяльності – це сукупність наукових знань щодо змісту, структури наукових і практичних методів, умов та правил їх застосування.

Методологія виконує такі функції:

– визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динаміку процесів та явищ;

– передбачає особливий шлях, за допомогою якого може бути досягнута науково-дослідна мета;

– забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, яке вивчається;

– допомагає введенню нової інформації;

– забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;

– створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Ці ознаки поняття «методологія», що визначають її функції в науці, дають змогу зробити такий висновок: методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Розрізняють три види (*рівні*) методології:

1. Філософську або фундаментальну методологію – систему світоглядних підходів і методів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через спеціально-наукову методологію.

33

2. Загальнонаукову або міждисциплінарну методологію, яка використовується в переважній більшості наук і базується на загальнонаукових принципах дослідження: історичному, логічному, системному, моделювання тощо.

3. Спеціально-наукову методологію – сукупність специфічних методів кожної конкретної науки, які є базою для вирішення дослідницької проблеми.

Філософська або фундаментальна методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію і принципи пізнання явищ, процесів, сфер діяльності. Філософська методологія виконує дві функції. По-перше, вона виявляє сутність наукової діяльності та її взаємозв'язки з іншими сферами діяльності, тобто

розглядає науку стосовно практики, суспільства, культури людини. По-друге, фундаментальна методологія вирішує завдання вдосконалення, оптимізації наукової діяльності, спирається на розроблені нею світоглядні й загальнометодологічні орієнтири та постулати.

Для сучасної науки особливо важливим є діалектичний метод пізнання дійсності, в основу якого його розробниками було покладено зв'язок теорії і практики, принципи пізнаваності реального світу, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного тощо. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою. Діалектика виступає як знаряддя пізнання у всіх галузях науки і на всіх етапах наукового дослідження.

Слово «**метод**» у найбільш загальному розумінні означає засіб досягнення мети, спосіб дослідження явища, який визначає плано-мірний підхід до його наукового пізнання та встановлення істини. У пізнавальній і практичній діяльності використовуються різноманітні методи, які можна класифікувати за формами діяльності – на пізнавальні (повсякденні і наукові) та практичні, а за формами мислення – на раціональні й ірраціональні (інтуїтивні).

Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку та розвитку, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на питання: «Як пізнавати?».

Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та способів для проведення певного дослідження.

Свідоме застосування науково обґрунтованих методів слід розглядати як найсуттєвішу умову отримання нових знань. Дослідник, який добре знає методи дослідження і можливості їх застосування, витрачає менше зусиль і працює успішніше, ніж той, хто у своєму

дослідженні спирається лише на інтуїцію або діє за принципом «спроб і помилок». Звісно, що точні і правильні методи – не єдині компоненти, що забезпечують успішність наукового дослідження. Методи не можуть, наприклад, замінити творчу думку дослідника, його здібність аналізувати, робити висновки і передбачення. Але застосування правильних методів спрямовує хід думок дослідника, відкриває перед ним найкоротший шлях для досягнення мети і забезпечує таким чином можливість раціонально витрачати енергію і час.

Структура методології юридичної науки

Методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в царині досліджень державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему.

Змістові характеристики методології правознавства виявляються в тому, що:

- методологія правознавства поки що не є самостійною юридичною наукою. Вона виникла і розвивалася з усім комплексом наукового юридичного знання, а її функціональне призначення полягає в обслуговуванні будь-якого наукового юридичного дослідження, тобто це загальнонауковий феномен, внутрішньо властивий правознавству в цілому і кожній його окремій науковій дисципліні зокрема. Причому такий загальний характер методології правознавства припускає її пристосування, адаптацію до специфіки кожного досліджуваного юриспруденцією об'єкта;
- методологія правознавства має ряд компонентів: світоглядну

позицію (тип наукового мислення), загальні теоретичні принципи (парадигми), систему методів і засобів пізнання, вчення про неї. Ці компоненти органічно між собою пов'язані, взаємопроникають і збагачують один одного;

– ядром методології правознавства є єдність і взаємоперетворення діалектики, гносеології і логіки, кожна з яких несе на собі певне методологічне навантаження;

– структурно методологія правознавства має декілька рівнів: світоглядний, що визначає головні напрямки і загальні принципи пізнання в цілому; загальнонауковий (міждисциплінарний), який використовується при пізнанні певної групи однотипних об'єктів; конкретно-науковий, який застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта групою наук; спеціально-науковий – притаманний вивченню певних властивостей об'єкта в межах

35

конкретної науки; рівень процедур і методик – властивий конкретному науковому дослідженню.

Між наведеними рівнями методології правознавства існує органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення.

Важливе місце в структурі методології юридичної науки займають її теорії і понятійно-категоріальний апарат. Юридична теорія, якщо вона використовується для дослідження державно-правових явищ, перетворюється на науковий метод, особливості застосування якого визначаються особливостями теорії, її призначенням, функціями, понятійним апаратом і т. д. Теорія, виступаючи в ролі методу наукового пізнання, дозволяє пояснювати державно-правові явища, виявляти і досліджувати нові їх властивості, прогнозувати розвиток явищ, є доказом і критерієм їхньої істинності.

Поняття та категорії юриспруденції, що зафіксовані у відповідних термінах і визначеннях, є одним із головних «інструментів» науково-юридичного дослідження тому, що являють собою узагальнені результати пізнання суттєвих властивостей, зв'язків і відношень державно-правових явищ.

Необхідність розвитку методології сучасної юриспруденції обумовлена як ускладненням і динамізмом об'єкта пізнання – державно-правової дійсності, так і самого процесу пізнання і його засобів. Поява нових і вдосконалення наявних науково-юридичних методів обумовлені необхідністю точного й адекватного відображення всього розмаїття правової реальності. Вимога всебічності і точності результатів конкретного юридичного дослідження викликає необхідність комплексного використання ряду методів у їх єдності та взаємному доповненні, методологічній обумовленості, визначення правильного співвідношення між методами «традиційними» для юриспруденції і новими соціологічними, філософськими, політологічними і психологічними підходами до права і держави, емпіричними і теоретичними прийомами їх пізнання.

Серед арсеналу методів, яким користується юридична наука, практично немає жодного, що не застосовувався б в інших галузях знання (навіть формально-логічний метод тлумачення права, що багатьма вченими вважається «чисто» правознавчим, заснований на законах і методах формальної логіки). Водночас, проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, які притаманні іншим наукам, не є механічним процесом, а супроводжується відповідною їхньою перебудовою, трансформацією, пристосуванням до специфіки об'єктів державно-правової дійсності. Традиційно в структурі методології юриспруденції виділяються такі взаємозалежні між собою головні складові:

– обумовлений предметом юридичної науки і пристосований до нього арсенал пізнавальних засобів – сукупність теоретичних принципів, підходів, наукових методів пізнання державно-правових явищ;

– відповідним чином сформульовані теоретичні положення юридичної науки (апарат категорій і понять, положення про особливості, структуру і типологію юридичного знання і т. п.);

– процедури, методики і техніка пізнавальної діяльності.

Можливі й інші класифікації складових методології юриспруденції, коли за різними критеріями та підставами виділяються:

– її вертикальна (ієрархічна) і горизонтальна (однорівнева) структура;

– методи організації (формування) наукового знання і здійснення наукових досліджень;

– методи відбиття об'єктів і зміни (перетворення) їхніх наукових образів;

– загальні (світоглядні), загальнонаукові, конкретно-наукові, спеціальні методи;

– теоретичні й емпіричні частини методології.

Первинними і головними в цьому плані є вертикальна і горизонтальна структура методології юриспруденції.

Вертикальну (ієрархічну) структуру методології складають її рівні, утворені в напрямку від вищого до нижчого шляхом виділення компонентів за ступенем їхньої ієрархічної залежності (підпорядкованості). У цьому випадку виділяються:

– **домінуючий світогляд** – цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ і місце людини у ньому, а також похідних від них переконань, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій тощо;

– **тип наукового мислення** – сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених наукових ідей, принципів, форм відбиття і пізнання дійсності, її істотних зв'язків і відношень, напрямків розвитку;

– **парадигми** – сукупності загальновизнаних на певному етапі розвитку науки взаємозалежних наукових досягнень, наукових теорій і відповідних їм правил, стандартів, методів наукових досліджень;

– **методологічні підходи** – об'єднані загальними принципами взаємозалежні методи досліджень;

– **методи** – у широкому розумінні – це способи досягнення мети, що являють собою певним чином упорядковані сукупності принципів, правил, прийомів, способів і засобів наукових досліджень;

37

– **процедури** – системи конкретизованих, формалізованих принципів наукового дослідження, сукупність дослідницьких методик, техніки і методів збору й опрацювання даних.

Методи структуруються за ієрархією не тільки на рівні загальної методології, але і на рівні окремої науки або окремої наукової дисципліни, тобто виділяються система і структура методів юриспруденції і структура методів певної юридичної наукової дисципліни. Так, наприклад, система методів криміналістики складається з чотирьох рівнів:

– загальнопізнавальні методи, теорія яких розробляється філософськими науками (діалектичною та формальною логікою, наукознавством), частково психологією і математичними науками;

– галузеві методи, теорія яких розробляється галузевими науками (фізикою, хімією, соціологією, психологією і т.п.), що поділяються

на природничо-наукові методи і методи гуманітарних наук;
– спеціальні методи, тобто конкретизовані галузеві методи, у назві яких відбиті окремі явища, процеси (наприклад, спектральний аналіз, анкетування, кореляційний аналіз і т. п.), теорії яких розробляються відповідними науками;
– конкретний метод, що являє собою галузевий або спеціальний метод, конкретизований завданням і об'єктом дослідження (наприклад, люмінесцентний аналіз витравлених штрихів із метою їх виявлення).

Підводячи підсумок, слід зазначити, що в процесі наукових досліджень того чи іншого предмета комплексно використовуються різні методи, що передбачає визначення їх послідовності та сполучення. Іноді один метод складає передумови для використання іншого методу, таким чином, складається ціла система послідовних цілеспрямованих дій, які об'єднуються поняттям «дослідницька діяльність».

Окреме наукове юридичне дослідження є головною формою одержання знань про державно-правові явища.

До головних елементів процедури проведення конкретного юридичного дослідження належать:

- **спосіб** – сукупність головних операцій збору, опрацювання або аналізу даних, властивих певному методу;
- **техніка** – сукупність спеціальних правил використання того або іншого способу;
- **методика** – сукупність технічних прийомів (правил), пов'язаних з даним способом, послідовність їх застосування та взаємозв'язок між ними;

38

- **засоби** – матеріальні і нематеріальні «інструменти» збору, опрацювання, аналізу й узагальнення наукової інформації.

На вибір конкретних елементів і правил процедури впливають компоненти методології більш високих рівнів, зокрема, парадигма, методологічні підходи, методи.

Лекційне заняття

План

1. Поняття та основні функції науки. Класифікація наук.
2. Об'єкт, предмет і система юридичних наук.
3. Поняття і види наукових досліджень.
4. Методологія науки: поняття, функції, структура.
5. Класифікація методів юридичної науки.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Поняття та основні функції науки. Класифікація наук.
2. Об'єкт, предмет і система юридичних наук.
3. Поняття і види наукових досліджень.
4. Методологія науки: поняття, функції, структура.
5. Класифікація методів юридичної науки.

Питання для самостійного опрацювання

1. Юридична наука в системі соціально-гуманітарного наукового знання.
2. Ефективність наукових досліджень.
3. Метод, методика і техніка дослідження.
4. Наукові методи та методи практичної діяльності.
5. Предметна та цільова обумовленість методів юридичної науки. Проблема належності, допустимості, істинності, доцільності при виборі методу дослідження.
6. Наукові поняття як знаряддя юридичного мислення. Правові

поняття і категорії. Правовий концепт.

Глосарій основних термінів та понять (далі Глосарій): визначення (дефініція), вчення, галузь знань, гіпотеза, завдання науки, знання, концепція, мета науки, метод, методологія, наука, наукове дослідження, наукова ідея, наукова проблема, наукові факти, науково-технічна ефективність дослідження, поняття, постулат, правове поняття, правовий концепт, правові категорії, предмет науки, прикладні наукові дослідження, принцип, соціальна ефективність

39

дослідження, спеціалізація, спеціальність, суб'єкти наукової діяльності, теорія, фундаментальні наукові дослідження, функції науки, юридична наука (правознавство, юриспруденція), юридична наукова дисципліна.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
- 1.1. У яких основних значеннях вживається поняття «наука»?
- 1.2. Охарактеризуйте мету і назвіть основні завдання науки.
- 1.3. Які функції виконує наука в суспільстві?
- 1.4. Охарактеризуйте структуру науки як специфічного виду людської діяльності.
- 1.5. Побудуйте класифікацію галузей сучасної науки і вкажіть місце, яке займає в ній правознавство (юридична наука).
- 1.6. Що розуміють під юридичною наукою (юриспруденцією)?
- 1.7. Які групи (види) юридичних наукових дисциплін виокремлюють в системі юридичної науки?
- 1.8. У яких значеннях вживають термін «методологія» у наукознавстві? Які функції виконує методологія?
- 1.9. Які рівні виокремлюють у структурі методології? Обґрунтуйте необхідність кожного з них.
- 1.10. Використовуючи всі відомі Вам підходи (критерії), охарактеризуйте структуру методології юриспруденції.
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.
4. Ґрунтовно опрацювавши навчальний матеріал щодо структури юридичної науки, скласти перелік тих її елементів, які найбільшою мірою стосуються проблематики обраної Вами теми магістерської роботи. Письмово обґрунтувати свій вибір.
5. Розв'язати тести:
- 5.1. Систему достовірних, системно організованих та безперервно оновлюваних знань про об'єктивні закони розвитку природи і суспільства позначають терміном:
 - а) інтелект;
 - б) розум;
 - в) освіта;
 - г) наука.
- 5.2. Критична функція науки полягає:
 - а) у набутті найбільш сутєвих знань про закони розвитку природи, суспільства і мислення;

40

- б) в оцінці виявлених закономірностей, властивостей, тенденцій з метою посилення позитивних сторін явищ, процесів і усунення негативних;
- в) у вдосконаленні навколишнього світу, насамперед, системи матеріального виробництва і суспільних відносин;
- г) у систематизації одержаних знань.

5.3. Головне вихідне, абстрактне за своїм змістом положення будь-якої наукової теорії, вчення, науки чи світогляду позначається терміном:

- а) судження;
- б) умовивід;
- в) принцип;
- г) теза.

5.4. Функція юридичної науки, що відображає її здатність на підставі виявлених закономірностей формування та функціонування державної та правової систем, шляхом висунення гіпотез, аналізу тенденцій і альтернатив визначати перспективи їх подальшого розвитку:

- а) інтерпретаційна;
- б) прогностична;
- в) пізнавальна;
- г) комунікативна.

5.5. Вкажіть функції, які виконує методологія:

- а) визначення способів здобуття наукових знань, які відображають динаміку процесів та явищ;
- б) забезпечення всебічності отримання інформації щодо процесу чи явища, яке вивчається;
- в) створення системи наукової інформації, яка базується на об'єктивних явищах;
- г) всі відповіді є правильними.

5.6. До основних завдань науки сучасне наукознавство відносить:

- а) пояснення сутності явищ і процесів;
- б) відкриття законів руху природи, суспільства та мислення;
- в) встановлення напрямків і форм практичного використання одержаних знань;
- г) всі відповіді є правильними.

5.7. Спеціалізована галузь наукових знань у сфері гуманітарних наук, яка виникла і розвивається внаслідок наукової діяльності, що спрямована на вивчення права і держави в теоретичному і прикладному аспектах:

- а) юридична наука;
- б) правознавство;
- в) юриспруденція;

41

г) всі відповіді є правильними.

5.8. Функція юридичної науки, що забезпечує вплив на формування і розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду і загальної культури суб'єктів суспільних відносин:

- а) інтерпретаційна;
- б) прогностична;
- в) пізнавальна;
- г) ідеологічно-виховна.

5.9. Сукупність принципів, методів, прийомів, правил, операцій і форм побудови наукового знання, що застосовуються в певній науці, називаються:

- а) доктриною;
- б) концепцією;
- в) методологією;
- г) наукою.

5.10. Комплекс поглядів, уявлень, ідей, що утворюють вищу, найбільш розвинуту форму організації наукового знання, яка формує цілісне уявлення стосовно закономірностей і суттєвих зв'язків певної сфери реальності:

- а) ідея;

- б) умовивід;
- в) теорія;
- г) гіпотеза.

Джерела і література: 1, 2, 10-12, 14, 15, 17-22, 24, 26, 29, 35, 36, 38, 55, 56.

* * *

Тема 2. Парадигмальні засади наукових досліджень

Науково-юридичне дослідження, його світоглядні засади та парадигмальна основа

Науково-юридичне дослідження є процесом юридичного мислення та фіксації його результатів. Воно завжди має певні (характерні для юриспруденції загалом, але при цьому індивідуалізовані) цілі і завдання, власний об'єкт і предмет, здійснюється притаманними юридичній науці засобами. Науково-юридичне дослідження відбувається в «контурі» світогляду дослідника, в межах певної «картини світу» («картини правової реальності»).

Кожна людина психологічно живе не в об'єктивній реальності, а в «коконі» власних уявлень, поглядів, установок, стереотипів мислення і сприйняття, скріплених певними емоціями, почуттями, прагненнями

42

тощо. Стосунки людини з реальністю значною мірою опосередковані описом цієї реальності, певною «картиною світу», світоглядом людини.

Правовий світогляд (праворозуміння) є складовою частиною загального світогляду людини, що певним чином вписується в архітектоніку останнього.

Еволюція сучасної наукової картини світу передбачає рух від класичної до некласичної і постнекласичної картин світу.

Європейська наука стартувала з прийняття класичної наукової картини світу. ***Класична картина*** світу, заснована на досягненнях Галілея і Ньютона, панувала протягом досить тривалого періоду, від часів Галілея до кінця XIX століття. Вона претендувала на привілейоване володіння істинним знанням. Їй відповідає графічний образ прогресивно спрямованого лінійного розвитку з жорстко однозначною детермінацією. Минуле визначає теперішнє так само, як і сьогодення визначає майбутнє. Всі стани світу, від нескінченно віддаленого минулого до дуже далекого майбутнього, можуть бути прораховані і передбачені. Класична картина світу здійснювала опис об'єктів, як якби вони існували самі по собі в строго заданій системі координат. Строго однозначна причинно-наслідкова залежність зводилася в ранг пояснювального еталона. Вона зміцнювала претензії наукової раціональності на виявлення якогось загального правила або єдино вірного методу, що гарантує побудову істинної теорії.

Некласична картина світу, що прийшла на зміну класичній, народилася під впливом перших теорій термодинаміки, що оспорожують універсальність законів класичної механіки. З розвитком термодинаміки з'ясувалося, що рідини і гази не можна уявити як чисто механічні системи. Складалося переконання, що в термодинаміці випадкові процеси виявляються не чимось зовнішнім і побічним, вони суто іманентні системі. Перехід до некласичного мислення був здійснений в період революції в природознавстві на межі XIX-XX ст., у тому числі і під впливом теорії відносності. Графічна модель некласичної картини світу спирається на образ синусоїди, що омиває магістральну пряму розвитку. У ній виникає більш гнучка схема детермінації, ніж в лінійному процесі, і враховується новий чинник – роль випадку. Розвиток системи мислиться направлено, але її стан у кожний момент не детерміновано. Відсутність детермінованості на

рівні індивідів поєднується з детермінованістю на рівні системи в цілому. Історична магістраль характеризується все тією ж лінійною спрямованістю, проте поведінка індивіда у виборі траєкторії його діяльнійшої активності може бути варіабельною.

43

У *постнекласичній картині* світу з самого початку і до будь-якого даного моменту часу майбутнє залишається невизначеним. Розвиток може піти в одному з декількох напрямків, що найчастіше за все визначається якимось незначним фактором. Досить лише невеликого енергетичного впливу, так званого «уколу», щоб система перебудувалася і виник новий рівень організації. Найсильнішою методологічною тезою постнекласики є твердження про можливість перескоку з однієї траєкторії на іншу і втрати системної пам'яті. У багатовимірній моделі взаємодій, де беруть участь не дві, а більше сторін, виникає так званий турбулентний простір. У ньому вектори спрямованості одних силових ліній, стикаючись з устремліннями інших і видозмінюючись під натиском третіх, в загальному потоці взаємодій геть перекреслюють логіку розвитку, з усталеним порядком залежності теперішнього від минулого і майбутнього від сьогодення. Система забуває свої минулі стани, діє спонтанно і непередбачувано. Минуле ніяк не визначає сьогодення, а сьогодення не поширює свій вплив на майбутнє. Іншим не менш значущим положенням є порушення принципу когерентності і виникнення ситуації, коли малим, локальним, другорядним причинам відповідають глобальні за розмахом та енергетичною ємністю наслідки. Це робить майбутнє принципово невизначеним і відкритим для новоутворень. Це призводить до усунення з сучасної постнекласичної картини світу орієнтації на лінійну однозначність і тотальну передзаданість сюжетів подальшого розвитку.

У всіх цих картинах світу людина та її свідомість осмислюються по-різному. Право і людина як суб'єкт права, носій правосвідомості, «правова людина» також виглядають по-різному. Розуміння людиною феномена права та її праворозуміння загалом певним чином «форматують» її пізнавальну активність, спрямовану на себе як суб'єкта права.

Вищий рівень методології юриспруденції складають світогляд, тип домінуючого юридичного мислення та юридичні наукові парадигми, які багато в чому визначають вибір методологічних підходів та методів при проведенні юридичних наукових досліджень.

Світогляд

Для кожної епохи розвитку людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому. Зокрема:

44

- для світогляду середньовіччя притаманне домінування теології, тобто сукупності релігійних доктрин, відповідних теологічних теорій походження та існування держави і права;
- епоха Відродження, навпаки, характеризується критичним ставленням до теології та домінуванням гуманізму – сукупності поглядів, за якими найвищою цінністю є людина, її життя, свобода, щастя, розвиток здібностей, а благо людини є критерієм оцінки усіх соціальних інститутів;
- у добу Просвітництва основою світогляду стають вчення, які відбивають домінуюче значення розуму людини, її знань у пізнанні природного порядку суспільного життя, що відповідає

закономірностям навколишнього середовища та дійсної природи людини;

– XIX століттю притаманне домінування у світогляді ідей юридизації, лібералізації та демократизації суспільства, у яких концентровано відбивається необхідність безпосереднього втілення принципів гуманізму, раціональності, рівності та свободи людей у соціальне життя;

– домінуючими тенденціями світогляду XX ст. є плюралізм ідей та принципів, інтеграція країн та забезпечення світового порядку, інформатизація всіх сфер суспільного життя.

Тип (стиль) домінуючого наукового мислення

Панівні світоглядні ідеї кожної історичної епохи відповідно визначають й складові *типу (стилю) домінуючого наукового мислення*, під яким розуміють сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених наукових ідей, принципів, форм відбиття і пізнання дійсності, її істотних зв'язків і відношень, напрямків розвитку.

Зокрема, сучасний тип науково-юридичного мислення передбачає:

- рішучий поворот юридичних досліджень до правди життя, до істини, тобто до повної їх адекватності об'єктивним процесам;
- очищення правознавства від нашарувань догматичного й апологетичного характеру, від абсолютизації сформованих на практиці політичних і правових форм організації суспільства;
- радикальне підвищення його критично-аналітичної спрямованості (конструктивно-критичний аналіз державно-правової дійсності – найважливіша соціальна функція юридичної науки);
- забезпечення наукового передбачення розвитку державно-правових явищ (систем), що слугує важливим показником ефективності, науковості того методологічного інструментарія, який використовується;

45

- розширення його діапазону, тобто розгляд правових явищ із філософських, соціологічних і психологічних, а не тільки спеціально-юридичних, позицій;
- глибоке з'ясування процесів, що відбуваються у правовому розвитку світу (як у міжнародному праві, так і у внутрішньому праві інших країн), визначення шляхів розвитку внутрішнього права у взаємозв'язку з економічними, соціальними, соціально-психологічними, політичними аспектами світового політико-правового розвитку.
- зміною соціальної позиції ученого, що нерозривно пов'язана із чітким логічним аналізом досліджуваних фактів, із послідовністю практичної перевірки результатів, його соціальною відповідальністю і т.д.

Парадигма

Від типу наукового юридичного мислення залежить «арсенал» парадигм, які існують у юриспруденції. *Парадигма* при цьому розглядається як комплексна й суттєва характеристика тієї чи іншої наукової дисципліни в певну історичну епоху. Така характеристика, як правило, пов'язана з існуванням певних домінуючих наукових теорій, шкіл, напрямків досліджень тощо, які успішно вирішують експериментальні й теоретичні наукові проблеми, формують їх у межах цієї наукової традиції. У понятті парадигми виділяються такі основні аспекти:

- «символічні узагальнення» – формально або частково формалізовані компоненти теорії, які функціонують як «закони природи» або ж як системи відповідних символів;
- «метафізична парадигма» (або картина світу) – це модельні

уявлення, узагальнені образи вихідних об'єктів науки;
– загальноприйняті в певному співтоваристві вчених методологічні вимоги і ціннісні орієнтації, які забезпечують простоту та несуперечливість теоретичних концепцій, можливості їх перевірки та кількісного відображення, точність наукових передбачень;
– загальноприйняті в співтоваристві зразки, за якими «виготовляються» наукові описи і пояснення, а також базисні приклади вирішення конкретних наукових проблем.
Для юриспруденції в XX столітті притаманне домінування двох головних парадигм – позитивізму та соціологізму.
Парадигма юридичного позитивізму базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, яка виникла в другій половині XIX ст. у Західній Європі і була в подальшому сприйнята вітчизняною юриспруденцією. Головними постулатами цієї парадигми є:

46

- заперечення ідей історичної школи права, поділу права на природне та позитивне, відмова від досліджень аксіологічних аспектів права, історії розвитку права та держави, соціальних умов їх існування;
- визнання права тільки як права, що залежить від волі держави і яке виражене зовні у вигляді нормативно-правових актів та правозастосовчих рішень;
- вивчення тільки чинного або позитивного права, обмеження юридичної науки дослідженням догми права: описом, узагальненням, систематизацією і класифікацією нормативних розпоряджень законодавця і розробкою на основі цього відповідних юридичних визначень і конструкцій;
- обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції; розгляд суспільства і держави переважно через призму юридичних категорій.

Протилежною позитивізму є парадигма соціологізму, що орієнтує на з'ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, від його соціальної структури, системи суспільних відносин, ідеології та культури. На противагу юридичному позитивізму соціологічна юриспруденція звертається до дослідження умов функціонування, дії права, процесу його реалізації, тому що право існує не тільки у вигляді норм, але також є інструментом досягнення соціальних цілей, функціонує в суспільстві, реалізується в діях соціальних суб'єктів і т. д. Парадигма юридичного соціологізму об'єднує різноманітні школи і концепції соціологічного напрямку в юриспруденції, до яких належать інструменталізм, функціоналізм, інституціоналізм, реалізм та ін. Ця парадигма остаточно оформилася наприкінці XIX – початку XX ст. і включає в узагальненому вигляді такі положення:

- праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму, реалізму, функціоналізму, аксіології і низки інших;
- право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі їх безпосередньої життєдіяльності як системи конкретних взаємодій (правовідносин);
- лише в тій мірі, у якій народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава може встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб'єктами;
- суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її

органів і посадових осіб за принципом «заборонене все, що прямо не дозволено правовим законом»;

– право – це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства;
– втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у випадках учинення правопорушень або виникнення спорів між ними.

Загалом *система правосвідомісних координат*, за допомогою яких відбувається доволі чітка змістова локалізація існуючих підходів до осмислення феномена права, є дихотомічною. За базовою світоглядною характеристикою (тобто, залежно від наділення домінантним статусом буттєвих чи свідомих факторів генерування правових смислів) в ній виокремлюють об'єктивістські та суб'єктивістські підходи. При цьому за логіко-методологічними ознаками в кожній з даних альтернативних груп виокремлюють раціоналістичні та нераціоналістичні (пов'язані переважно з постмодерністськими настановами) підходи (на підставі їх стосунку до ідеї логічного обґрунтування нормативного характеру права та форм його усвідомлення). У теорії права дослідники вказують на дивергенцію юснатуралізму та позитивізму (залежно відповідно від визнання чи невизнання «метаюрідичних» основ права і правосвідомості, а також від розрізнення чи ототожнення права й закону), а також на альтернативне тлумачення природи правової нормативності представниками правових версій онтологізму та деонтологізму (для перших притаманна тенденція «зведення» уявлень про належне до характеристик сущого, тоді як для останніх така редукція вбачається за неможливу). Наведена схема є лише «базовою» – кожний альтернативний підхід має досить широкий діапазон своїх специфічних розгалужень.

З огляду на особливості сучасного етапу розвитку вітчизняного правознавства та національної правової системи загалом, необхідність подолання глибоко вкорінених у суспільну свідомість ідеологічних викривлень розуміння права (йдеться про так званий «радянський нормативізм» і державоцентризм) та потребу формування правового громадянського суспільства, особливий інтерес і в науковому, і в соціотворчому аспектах викликає *інтерсуб'єктивістська парадигма* праворозуміння.

Її прибічники пропонують сприймати соціальний світ одночасно як об'єктивну та суб'єктивну реальність. Як об'єктивна реальність він представлений соціальними інститутами, що забезпечують соціалізацію індивіда й відтворення соціуму. Як суб'єктивна реальність – це суб'єктивність людини та її можливість змінювати об'єктивну реальність. З такого погляду реальність соціально

конструюється у процесі людської діяльності (фізичної і ментальної), в соціальній взаємодії, завдяки складному й багатомірному механізму самовідтворення соціуму. Світ, який виявляється у свідомості людини – інтерсуб'єктивний.

Правова реальність для прибічників цього підходу також має інтерсуб'єктивний характер. Право, з їхнього погляду, є процесуальним феноменом, сутність якого перебуває в надрах суспільної комунікації. Відповідно, поняття правосвідомості є стрижневою категорією інтерсуб'єктивістського праворозуміння.

Сутність правосвідомості вбачається у її спрямованості на упорядкування інтерактивних людських стосунків на підставі цінностей і смислів, що складаються в результаті «інтерференції екзистенційних свобод». Правосвідомість розглядається як динамічне,

полісуб'єктне, багаторівневе явище людського буття, яке «відтворюється і розвивається в різноманітних ситуаціях життєвого простору». Роль правосвідомості в процесі «соціального конструювання» правової реальності визначається тим, що інтерналізація правових норм соціальними суб'єктами не є їхнім відображенням. Вона завжди інтерпретативна, має активний, особистісно-екзистенційний характер.

Індивіди в процесі й за допомогою своїх повсякденних взаємодій, прагнучи адаптуватися до навколишнього середовища, пояснити та освоїти різноманіття соціального досвіду, тим самим об'єктивують власну суб'єктивність (правові цінності, змісти) у продуктах своєї діяльності, доступних як їм самим, так й іншим людям в якості елементів загального для всіх світу права. Суспільна правосвідомість у подібній перспективі постійно утворюється інтерсуб'єктивно (спільно), конструюється членами суспільства в процесі соціальної взаємодії, практики традиційних методів розуміння й осмислення навколишнього світу, екстерналізується як існуюча поза ними й незалежно від них, тим самим знаходячи певний ступінь об'єктивної фактичності.

Таким чином, інтерсуб'єктивістська парадигма породжує нове розуміння права – як «аутопойетичної» (самостворюваної та саморегульованої в контексті суспільної комунікації) системи. Згідно з «аутопойетичною» теорією права, право «створює саме себе», тобто воно не привноситься в правову реальність певною владною волею, а формується в надрах самої реальності через взаємодію та взаємообмеження суб'єктів комунікації.

У пошуку адекватного «духу часу» праворозуміння в юридичній науці все виразніше проступають нові орієнтири, породжені філософською та науковою думкою доби **постмодерну**. Терміном 49

«постмодерн» позначають стан культури в постіндустріальному суспільстві. Вихідними ідеями мислителів, які належать до цієї течії (У. Еко, М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт, Ж. Делез, Ж.-Ф. Лютар та інші), є множинність існування життєвих світів і плюралізм форм культури. Прибічники постмодерну спрямовують свої зусилля на руйнування логоцентризму – метафізичної картини світу, що стверджує раціоналізм як онтологічне підґрунтя суспільства (через уявлення про структурованість і розумність світу) та наукового мислення, яке спроможне єдино істинним способом дати опис зовнішньої реальності. Характерними рисами постмодерну, що справили помітний вплив на розвиток сучасної теорії й філософії права, дослідники визнають також: культурний і етичний релятивізм; відмову від насильницького перетворення реальності, її переведення з «нерозумного» стану в «розумний»; антисистематичність, тобто відмову від спроб систематизації світу, оскільки він не вкладається в жодні теоретичні схеми.

Розгляд світоглядних орієнтирів правопізнання буде неповним, якщо оминати увагою **синергетичну** парадигму, яка сьогодні знаходить чимало прихильників і серед учених-правників.

Синергетичне світовідчуття характеризується нелінійністю мислення, стохастичною, недетермінованою картиною світу, що відображає нерівноважність, нестійкість і незворотність складних об'єктів і процесів.

Синергетика як міждисциплінарний напрямок наукового пошуку спрямована на пізнання загальних закономірностей і принципів самоорганізації в складних нелінійних системах різної природи, у тому числі соціальних. Загалом взаємозв'язки (внутрішні та зовнішні)

і взаємозалежності складових частин системи можуть бути як однозначними – лінійними (тобто такими, що дають змогу встановити для кожного актуального стану системи лише один чітко визначений її потенційний стан), так і неоднозначними – нелінійними, за яких будь-який стан системи характеризується певним діапазоном (іноді, навіть, нескінченним) альтернативних можливостей подальшої динаміки останньої.

Теоретичні підходи до праворозуміння

Ситуація світоглядного плюралізму і конкуренції різних описів реальності (картин світу) знаходить свій вияв у багатоманітності підходів до праворозуміння.

Праворозуміння – це інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних концепціях про його сутність, форми та функціонування. Це сукупність (або система)

50

уявлень (або знань) про те, що є право за своєю суттю та змістом, яка мета його існування, яка його соціальна сутність, соціальна цінність та соціальне призначення для суспільства, у яких формах існує та реалізується право тощо. Питання праворозуміння належать до основних у теорії держави і права.

Наукові концепції праворозуміння:

Ідеологічний (аксіологічний) або природно-правовий підхід:

вихідна форма буття права – громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у суспільній свідомості та орієнтована на моральні цінності. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту. В основу аксіологічного розуміння покладено ідею, відповідно до якої всі норми права мають ґрунтуватися на певних об'єктивних засадах, що не залежать від волі людини і суспільства. Головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі (справедливості). Обґрунтування вчення про ідеологічний підхід можна знайти в працях Аристотеля, Цицерона, Святого Августина, Томи Аквінського, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, Дж. Локка, І. Канта та ін. З погляду прихильників цієї традиції, природне право є обов'язковим для всіх людей незалежно від позитивного права.

Нормативний (позитивістський) підхід: вихідна форма буття права – норма права; право – це норми, викладені в законах та інших нормативних актах. При такому підході відбувається ототожнення права і закону. Водночас нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання. Юридичний позитивізм виходить з того, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує. Виокремлюють такі його напрямки:

Класичний позитивізм – виходить з того, що право є наказом суверена (державної влади), і пояснює обов'язковість позитивного права існуванням у переважної більшості членів суспільства звички коритися цим примусовим наказам.

Сучасний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість позитивного права з так званим правилом визнання. Це правило визначає умови, які слід виконати, аби певну норму можна було вважати правовою. У сучасному позитивізмі можна виокремити два основні напрямки: «м'який позитивізм» та «жорсткий позитивізм». «М'які» позитивісти вважають, що правило визнання може містити як критерій юридичної

чинності відповідність з моральними принципами або змістовними цінностями. У свою чергу, «жорсткі» позитивісти наполягають на тому, що наявність у певної норми моральної якості ніколи не може бути критерієм юридичної чинності цієї норми; критерієм законності має бути просто якийсь визначений соціальний факт.

Прихильники цього підходу: Т. Гоббс, Дж. Остин, Г. Харт, Дж. Коулмен.

Соціологічний підхід: вихідна форма буття права – правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів. Численні представники соціологічного напрямку в правовій науці вважають, що форми права і втілені в них правові норми є другорядним проявом права. Тому соціологічний рух зосереджує увагу не на логічному аналізі норм права, не на встановленні зв'язку права і моралі, а на дослідженні фактичних правовідносин, з'ясуванні різноманітних соціальних чинників, що впливають на застосування норм права до конкретних життєвих випадків і в такий спосіб визначають справжнє обличчя права. Представники цього підходу, який виник у XIX-XX ст.: Є. Ерліх, Ж. Гурвіч, Р. Паунд, Б. Кордозо, К. Левеллін, Дж. Френк та ін. Окрім того виділяють такі підходи :

Психологічна концепція праворозуміння, яку активно розробляв професор із Санкт-Петербурга Л. Петражицький, відкидає погляди на право як на норми, юридичну практику чи втілення певних ідеалів і принципів. Право тут розглядається виключно як прояв правосвідомості, явище людської психіки, на котру впливають різні чинники, в тому числі законодавство. У центрі уваги

Л. Петражицького – питання про розмежування права і моралі, засноване на поділі емоцій на імперативні, атрибутивні та імперативно-атрибутивні. Імперативні емоції – це уявлення про свої обов'язки, що і становить зміст моралі. Головним для права є атрибутивні емоції – усвідомлення своїх прав.

Згідно з марксистським вченням право – суто класове явище.

Виходячи з визначення, що його дали К. Маркс і Ф. Енгельс праву в «Маніфесті Комуністичної партії», воно є піднесеною до закону волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами його життя. Отже, головні ознаки права – його класовий, вольовий характер і матеріальна обумовленість. Право є частиною надбудови

52

над економічним базисом суспільства. Водночас право може справляти зворотний вплив на економіку і все суспільне життя. Історична школа права, прибічники якої вважають, що право – це історичне явище, яке, як і мова, не встановлюється договором, не запроваджується наказом влади, а виникає і розвивається поступово, стихійно. Законодавець повинен максимально виражати «загальне переконання нації». Творець права – не законодавець, а народ; відповідно, основне джерело права – звичай. Для цього підходу характерне негативне ставлення до кодифікації права, яка вважається зайвою і навіть шкідливою, тому що законодавець може спотворити волю народу. Представниками цієї школи права є Г. Гуго, Савіньї, Пухта.

Значення праворозуміння полягає в тому, що воно:

– безпосередньо впливає на суспільну поведінку соціальних

суб'єктів, формує їхню оцінку поведінки інших суб'єктів;
– визначає характер та зміст юридичної теорії;
– формує юридичну практику як сферу діяльності професійних юристів, адміністраторів, менеджерів тощо (причому не лише державних, а й корпоративних).

Механізм формування праворозуміння є доволі складним.

Пізнання права відбувається не лише у процесі зовнішнього споглядання права як об'єкта, а й у безпосередніх «контактах» суб'єкта з правом і механізмами, що забезпечують його реалізацію, тобто у бутті суб'єкта. Тому можна стверджувати, що формування праворозуміння відбувається на різних рівнях, у тому числі на онтологічному. На цьому рівні уявлення про право формуються не лише на свідомому рівні. Підсвідомий рівень виникнення праворозуміння для ненаукових і непрофесійних форм пізнання та сприйняття права є визначальним. Якщо розглядати свідомий рівень пізнання права, то тут йдеться про діяльність суб'єкта пізнання, яка включає, як мінімум, такі стадії: сприйняття; відображення; інтерпретацію; узагальнення; систематизацію; висунування відповідних тез і гіпотез; доказування висунутих гіпотез та спростовування контртез; обґрунтування свого розуміння права.

Слід враховувати, що праворозуміння формується під впливом конкретних суспільно-історичних умов, тому вочевидь воно не може бути вільним від впливу останніх. Відповідно можна стверджувати, що праворозуміння носить історичний характер. Крім того, праворозуміння дуже залежить від рівня розвитку науки загалом та юридичної науки зокрема.

53

Види праворозуміння:

Залежно від суб'єктного складу (кількісний аспект) можна виділити такі види праворозуміння:

- індивідуальне, тобто праворозуміння окремої особи;
- групове, тобто праворозуміння, притаманне певній групі осіб;
- загальносуспільне праворозуміння, притаманне окремому народу, нації тощо;
- загальнолюдське праворозуміння, притаманне людству в цілому.

Слід зауважити, що про загальносуспільне та загальнолюдське праворозуміння можна вести мову лише умовно.

З точки зору ступеня осмислення правового матеріалу можна вести мову про:

- повсякденне праворозуміння, що формується на базі особистого емпіричного досвіду відповідного суб'єкта поза межами цілеспрямованого осягнення права та форм його прояву;
- професійне праворозуміння, що формується у суб'єктів, які безпосередньо займаються юридичною діяльністю;
- наукове, тобто системне уявлення про право, яке ґрунтується на ґрунтовному науковому осмисленні права як суспільного феномена.

З точки зору характеру професійної діяльності носія праворозуміння, праворозуміння може бути:

- професійне, тобто таке, що сформувалось у процесі професійної діяльності суб'єкта (практикуючого юриста або вченого юриста);
- непрофесійне, тобто таке, що сформувалось поза межами юридичної практики, яка здійснюється стосовно третіх осіб, або цілеспрямованого дослідження такої практики.

З точки зору механізму формування праворозуміння можна вести мову про:

- раціонально-логічне, тобто таке, що склалося у результаті

цілеспрямованого осмислення правової дійсності;

– емпіричне, тобто таке, що склалось на базі особистого досвіду та його розуміння суб'єктом праворозуміння;

– емоційно-інтуїтивне, тобто праворозуміння, яке склалось у суб'єкта праворозуміння підсвідомо, у тому числі на базі стереотипів, що були передані суб'єкту праворозуміння його середовищем.

Лекційне заняття

План

54

1. Поняття типу (стилю) наукового мислення, наукової парадигми та наукової картини світу.

2. Типологія стилів наукового мислення (класичний, некласичний, постнекласичний стилі).

3. Філософсько-світоглядні підходи в наукових дослідженнях.

4. Праворозуміння: поняття і типи.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Поняття типу (стилю) наукового мислення, наукової парадигми та наукової картини світу.

2. Типологія стилів наукового мислення (класичний, некласичний, постнекласичний стилі).

3. Філософсько-світоглядні підходи в наукових дослідженнях.

4. Праворозуміння: поняття і типи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Плюралістичність світоглядних засад наукового мислення.

2. Парадигми і наукові революції. Міжпарадигмальний діалог.

3. Причини та умови множинності підходів до праворозуміння.

4. Основні характеристики сучасних підходів до праворозуміння.

Глосарій: види праворозуміння, домінуючий світогляд, наукова картина світу, наукова парадигма, наукова революція, наукове праворозуміння, плюралізм, повсякденне праворозуміння, праворозуміння, професійне праворозуміння, типологія, тип (стиль) наукового мислення, філософська методологія.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.

1.1. Чим зумовлений рух від класичної до некласичної і постнекласичної картин світу в історії розвитку науки?

1.2. Вкажіть характерні риси сучасної (постнекласичної) наукової картини світу та її докорінну відмінність від класичного і некласичного наукового світогляду.

1.3. Назвіть найавторитетніші філософсько-світоглядні підходи в наукових дослідженнях.

1.4. Які особливості має сучасний тип науково-юридичного мислення?

1.5. Дайте визначення поняття «наукова парадигма». Охарактеризуйте «арсенал» парадигм сучасної юриспруденції.

55

1.6. Що розуміють під праворозумінням?

1.7. Які існують види праворозуміння?

1.8. Охарактеризуйте механізм формування праворозуміння.

1.9. Порівняйте природно-правовий і нормативістський підходи до праворозуміння.

1.10. Охарактеризуйте соціологічний підхід до розуміння права.

2. Скласти термінологічний словник до теми.

3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.

4. У письмовому вигляді розробити порівняльну таблицю рис

класичної, некласичної і постнекласичної картин світу.

5. Розв'язати тести:

5.1. Плюралізм ідей та принципів пізнання, широке міжнародне співробітництво, інформатизація всіх сфер суспільного життя є домінуючими тенденціями наукового світогляду та наукових досліджень:

- а) доби середньовіччя;
- б) епохи Відродження;
- в) доби Просвітництва;
- г) XX століття.

5.2. Комплексна й суттєва характеристика тієї чи іншої наукової дисципліни в певну історичну епоху, яка, як правило, пов'язана з існуванням певних домінуючих наукових теорій, шкіл, напрямків досліджень тощо, у наукознавстві позначається терміном:

- а) парадигма;
- б) гіпотеза;
- в) постулат;
- г) аксіома.

5.3. Нелінійністю мислення, стохастичною, недетермінованою картиною світу, що відображає нерівноважність, нестійкість і незворотність складних об'єктів і процесів, характеризується:

- а) інтерсуб'єктивістська парадигма;
- б) класична парадигма;
- в) юснатуралістська парадигма;
- г) синергетична парадигма.

5.4. Вкажіть відповідь, у якій правильно відображено історичну послідовність розвитку наукової картини світу:

- а) некласична картина світу → класична картина світу → постнекласична картина світу;
- б) посткласична картина світу → некласична картина світу → класична картина світу;

56

- в) класична картина світу → посткласична картина світу → некласична картина світу;
- г) класична картина світу → некласична картина світу → постнекласична картина світу.

5.5. Вкажіть характерні риси класичної наукової картини світу:

- а) уявлення про лінійний розвиток світу з жорстко однозначною детермінацією;
- б) переконання, що всі стани світу, від нескінченно віддаленого минулого до дуже далекого майбутнього, можуть бути прораховані і передбачені;
- в) прагнення виявити якесь загальне правило або єдино вірний метод, що гарантує побудову істинної наукової теорії;
- г) всі відповіді є правильними.

5.6. Домінування яких двох головних парадигм є характерним для юриспруденції в XX столітті:

- а) суб'єктивізм;
- б) позитивізм;
- в) соціологізм;
- г) натуралізм.

5.7. Характерними рисами юридичного позитивізму є:

- а) заперечення поділу права на природне та позитивне;
- б) переконання, що право створюється не державою, а

громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі їх безпосередньої життєдіяльності;

в) орієнтація на з'ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, його соціальної структури, ідеології та культури;

г) обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції.

5.8. Характерними рисами парадигми соціологізму в юриспруденції є:

а) заперечення поділу права на природне та позитивне;

б) переконання, що право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі їх безпосередньої життєдіяльності;

57

в) орієнтація на з'ясування залежності державно-правових явищ і процесів від розвитку суспільства в цілому, його соціальної структури, ідеології та культури;

г) обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції.

5.9. Характерними рисами ідеологічного (природно-правового) підходу є:

а) визнання вихідною формою буття права громадянської свідомості;

б) розмежування права і закону;

в) заперечення необхідного зв'язку між правом і мораллю;

г) всі відповіді є правильними.

Джерела і література: 10-12, 14-23, 32, 35, 38, 60.

Тема 3. Саморефлексія як методологічний принцип сучасного наукового пізнання

Первинним суб'єктом наукового пізнання є людина, наділена свідомістю та самосвідомістю, яка засвоїла історично вироблені у процесі розвитку суспільства форми та методи пізнавальної діяльності.

Невід'ємною рисою інтелектуально розвиненої людини в сучасних соціокультурних умовах є здатність і потреба в саморефлексії, самопізнанні. Сучасні дослідники зазначають, що доцільно спрямована, конструктивна суспільна активність людини зумовлюється, передусім, духовністю. Духовність досягає розвиненої форми тоді, коли свідомість людини переростає у самосвідомість, утворюючи єдине ціле. Сучасна людина, прагнучи пізнати себе, перебуває у надзвичайно складному процесі самоідентифікації: вона намагається усвідомити своє місце й призначення у світобудові в цілому, у земному житті, у ноосфері, у людській історії, світовому співтоваристві, соціальній структурі, колективі тощо. Така універсальна і перманентна самоідентифікація є неодмінною умовою життєдіяльності людини як розумної істоти.

Утвердження цінності самопізнання простежується у багатьох релігійних, філософських, наукових (насамперед, психологічних) та інших концепціях, які мали значний вплив на формування світогляду індивідів і соціальних груп. У людини як істоти розумної існує

58

фундаментальна потреба в самопізнанні. Потреба в пізнанні себе в праві та права у собі (правовому самопізнанні) – це новоутворення новітньої доби історії людського суспільства. Належною мірою

соціалізована людина в сучасному суспільстві – це, крім іншого, носій достатньо розвинутої правосвідомості.

Розуміння людиною феномена правосвідомості та її праворозуміння загалом певним чином «форматують» її пізнавальну активність.

Зокрема, з погляду прибічників феноменології, що сформувалася в річищі неklasичної парадигми розуміння свідомості та її відношення до зовнішнього світу, людська свідомість характеризується інтенціальністю (спрямованістю) й темпоральністю. При цьому зовнішній світ – світ феноменів – конституюється свідомістю, наділяючи його відповідними значеннями. Тому ми маємо справу не з предметами об'єктивної реальності як такими, а з їх сенсами. Отже, світ, в якому живе людина, трактується як світ створених її свідомістю феноменів. Людина – не тільки тілесно-психічний феномен, але й суб'єктивність, яка конститує свій власний смисловий світ. З такого погляду самоусвідомлення виступає невід'ємною і визначальною складовою пізнавального процесу.

Дослідники зазначають, що самосвідомість і самооцінка в сукупності утворюють головний стрижень особистості, навколо якого формуються риси характеру, мотиви й інтереси, переконання й ціннісні орієнтації, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість і правова культура.

Самосвідомість традиційно характеризують через процес усвідомлення людиною себе як особистості, своєї діяльності в суспільстві, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій і вчинків, мотивів, цілей, розумових, моральних та духовних властивостей. Всі перераховані та низка інших об'єктів усвідомлення можуть мати специфічно правовий прояв або перебувають у безпосередньому взаємозв'язку з правовими феноменами.

У психологічній літературі сутність самосвідомості розкривається, зокрема, через такі підходи до її трактування:

– самосвідомість наявна через внутрішнє знання та оцінку психічного стану, коли у фокусі уваги суб'єкта перебуває його внутрішній світ (І. Кон);

– самосвідомість є більш високим за свідомість рівнем процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б. Ломов);

– самосвідомість визначається як пошук і пізнання особистістю

59 своєї Я-концепції та ідентичності (Л. Виготський);

– самосвідомість – це процес свідомих змін самого себе й здатність до регуляції поведінки у соціумі (В. Столін).

З погляду психологічного аналізу самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає в сприйманні особистістю численних образів самої себе в різноманітних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми, та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – поняття Я, власної індивідуальності. Самосвідомість є ядром особистості, необхідною умовою її становлення та розвитку, що полягає у здатності людини виокремлювати себе з об'єктивного світу, усвідомлювати й оцінювати своє ставлення до світу та до самої себе. У зарубіжній та сучасній вітчизняній психології дослідження самосвідомості людини організуються переважно навколо поняття Я-концепції. Більшість дослідників розуміють цей феномен як динамічне, складно структуроване утворення, яке складається з уявлень і установок людини щодо самої себе.

В. Моросанова та Е. Аронова виокремлюють три основні функції

самосвідомості. Першу й основну функцію вони пов'язують зі здатністю особистості до самоідентифікації та самооцінки, підтримання внутрішньої цілісності та самототожності. Другу – зі здатністю людини бути суб'єктом усвідомленої й спрямованої самозміни. Третю (найменш досліджену) – зі спрямованою регуляцією власної поведінки та життєдіяльності за посередництвом самосвідомості, що забезпечує їх осмисленість.

Розглядаючи самосвідомість як внутрішню детермінанту життєдіяльності та саморозвитку особистості, дослідники підкреслюють виняткову роль Я-концепції у цьому процесі. На думку Р. Бернса, Я-концепція відіграє потрійну роль у житті людини, забезпечуючи: а) досягнення внутрішнього узгодження, котре передбачає з'ясування того, що думає людина про себе; б) інтерпретацію ментального досвіду, тобто способи, засоби і механізми витлумачення того, що людина знає, вміє, проектує і цінує; в) витоки очікувань, тобто уявлень про те, що обов'язково повинно трапитися з нею.

Отже, на думку дослідників Я-концепції, це психологічне утворення є важливим фактором як організації психіки людини, так і регуляції її різних форм активності у житті. Вона більшою чи меншою мірою забезпечує гармонізацію внутрішнього світу індивіда, його персоніфікацію та ідентифікацію з довкіллям, визначеність у соціальних стосунках, вектори саморозвитку. Визначаючи параметри

60 персоніфікованого самосприйняття та суспільних форм активності (поведінка, діяльність, спілкування) індивіда, Я-концепція відіграє важливу роль і в психологічному механізмі творення та реалізації права.

Важливим напрямком вивчення самосвідомості (Я-концепції) особи є дослідження її структури, виокремлення її модальностей (свого роду «вимірів», компонентів).

В аналізі модальностей Я-концепції для фахівців відправною точкою виступає розрізнення Я як суб'єкта активності та як об'єкта самопізнання. У психологічний вжиток це розрізнення було уведено В. Джемсом, який розглядав особистісне Я (*Self*) як подвійне утворення, котре містить Я-усвідомлювальне (/), або чисте Его, і Я-як об'єкт (*Me*), або емпіричне Его. Він зазначав, що це – «дві сторони однієї цілісності».

В. Кайгер, який аналізує систему якостей (властивостей), що приписуються людиною собі, виокремлюючи такі підструктури «Я-концепції»: 1) теперішнє (актуальне) «Я» (бере участь в адаптації особистості в актуальних соціальних ситуаціях, але якщо ситуації змінюються, то й теперішнє «Я» зазнає певних змін, що забезпечують гнучке реагування й регулювання поведінки, а відтак і адаптацію особистості); 2) динамічне «Я» (являє собою той тип особистості, який індивід поставив за мету набути; характеризується відносною стійкістю); 3) фантастичне «Я» (уявлення про те, якою хотіла б стати людина, якби все було можливим – якби можна було ігнорувати реальні умови життєдіяльності і розвитку); 4) ідеальне «Я» (уявлення людини про той тип особистості яким вона повинна була б стати внаслідок засвоєних моральних норм, ідентифікацій і зразків); 5) майбутнє або можливе «Я» (уявлення індивіда про той тип особистості, яким він може стати; може значно відрізнятися від ідеального «Я»: людина прагне стати героєм і водночас відчуває, що стає міщанином; до свого майбутнього «Я» людина в певній мірі йде мимоволі); 6) ідеалізоване «Я» (образ, яким людині приємно бачити чи уявляти себе; може містити компоненти і нинішнього «Я», і

ідеального «Я», і майбутнього «Я»; є ситуативним «Я-образом», що виникає в особливих соціальних ситуаціях); 7) уявлюване «Я» («вітринні» образи і маски, які індивід виставляє напоказ, аби приховати за ними якісь негативні чи хворобливі риси свого реального «Я»; це досить стійкі й багаторазово відтворювані у відповідних ситуаціях «Я-образи», які є захисно-адаптивними утвореннями психіки людини); 8) фальшиве «Я» (спотворені уявлення про себе, що формуються за допомогою таких механізмів, як самообман, дискредитація й витіснення; найчастіше спотвореним є

61

нинішнє (актуальне) «Я», хоча в принципі будь-яка з описаних підструктур «Я-концепції» може бути неадекватною структурі реальної особистості). Дослідник вважає, що в кожній соціальній ситуації центр «Я» особистості зв'язується переважно з одним зі стійких «Я-образів», активізує його й використовує як регулятор рольової поведінки.

Загалом основні думки вчених, які вивчали самосвідомість, у контексті проблематики правового самопізнання можна сформулювати таким чином:

1. Самосвідомість разом з духовним, емпіричним і рефлексивним прошарками належить до структури людської свідомості та являє собою складний процес, змістом якого є усвідомлення людиною себе як індивідуальності, свого внутрішнього світу, власної ідентичності, своєї Я-концепції. Будучи зорієнтованою переважно на внутрішній світ людини, самосвідомість інтегрує такі процеси, як самопізнання, самооцінка та саморегуляція.

У реальній суб'єктивній реальності конкретного індивіда свідомість і самосвідомість становлять неподільне ціле. Свідомість є основою самосвідомості. Самосвідомість виявляє себе у формі усвідомлення віднесеності акту свідомості саме до свого «Я».

Усвідомлюючи об'єкти зовнішнього світу, індивід своїми переживаннями виявляє ставлення до них, виокремлює себе з цього світу й протиставляє себе йому та, відповідно, усвідомлює себе як «Я».

Результати наукових досліджень самосвідомості засвідчують універсальний характер цього феномена, його багатогранний взаємозв'язок з різними складовими структури особистості, визначальний спричинювальний вплив на внутрішнє життя і зовнішню (соціальну) активність індивіда, в тому числі у сфері права.

2. Так само, як правосвідомість є невід'ємною і «органічною» складовою свідомості цивілізованої людини в сучасному світі, правова самосвідомість виступає подібним за «статусом» компонентом її самосвідомості. У практичному (поведінково-регулятивному) аспекті розгляду цих психічних утворень правова свідомість, як і правова самосвідомість, не мають самостійного існування – їх виокремлення можливе лише в площині наукового теоретизування. Проте наукові дослідження правової самосвідомості сьогодні є актуальними, оскільки вони створюють передумови для поступального розвитку механізму психічної саморегуляції правової

62

поведінки учасників суспільних відносин, спроможні стимулювати цей розвиток.

3. Центральною ланкою самосвідомості є Я-концепція, що являє собою (за Р. Бернсом) сукупність установок особистості, які спрямовані на саму себе. Вона виникає в процесі соціальної взаємодії індивіда як результат його психічного та духовно-культурного розвитку. Відповідно, правові за своїм змістом елементи Я-концепції є

результатом свідомої участі індивіда в правовому спілкуванні та показником рівня розвитку його правової культури.

Становлення самосвідомості та Я-концепції характеризується поступовим структурно-функціональним ускладненням упродовж всього життя. Онтогенетично розвиток Я-концепції відбувається поетапно: Я-образ людини, пройшовши певний первинний цикл становлення, збагачується і взаємодоповнюється Я-ставленням, Я-вчинками, в результаті чого виникає Я-концепція як інтегральна цілісність сфери самосвідомості.

4. Я-концепція як важливий теоретичний конструкт сучасної психології може бути використаний для спеціалізованого вивчення та пояснення правової самосвідомості особи. Наукове уявлення щодо правової самосвідомості доцільно формувати шляхом застосування феноменологічного підходу. Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда можуть стати його зовнішність, здібності, соціальні відносини, серед яких і правові, а також безліч інших особистісних виявів на тлі тих чи інших правових явищ.

Я-образи мають правову складову (хоча можуть і не мати її, якщо індивід не зреалізований як «правова людина», тобто має нерозвинену правосвідомість). Наявність в індивіда розвинутої правової самосвідомості передбачає існування в структурі його Я-концепції функціонально активних елементів, що генетично пов'язані з явищами і процесами сфери права. Зазначені елементи є складовими, насамперед, «Я-нормативного» чи «Я-ідеального» (не вичерпуючи змісту цих утворень, який формується також під впливом низки інших соціальних регуляторів – моралі, релігії тощо), хоча потенційно можуть належати і структури всіх інших модальностей «Я».

5. Я-концепція як інтегральний механізм саморегуляції поведінки особи забезпечує почуття ідентичності, самототожності людини. У правовому вимірі її буття збереження самоідентичності дозволяє усвідомлювати межі між «Я» і «не-Я», що є психологічним

63

підґрунтям перспективної (позитивної) юридичної відповідальності, почуття обов'язку, поваги до прав інших учасників соціального спілкування, співвіднесення власних прав з правами інших, а також співвіднесення власних прав з власними обов'язками щодо інших. Джерелом активності особистості, в тому числі такого її різновиду, як пізнавальна активність, що спрямовується на саму себе, є її потреби. Пробудження в індивіда потреби в самопізнанні (за наявності сприятливих умов для її реалізації) позначає початок якісно найвищого етапу його особистісного розвитку. Самопізнання сприймається ним як діяльність, що має особистісний сенс.

Сучасна ситуація в царині методології досліджень правової психіки спонукає звертатися до доробку представників різних науково-психологічних шкіл, а також враховувати досвід носіїв «ненаукового» знання про людину (в тому числі такого його роду, яким є знання «духовно-релігійне»). Термін «духовність», як зазначає український учений О. Колісник, покриває собою реальність переживання людиною безпосереднього контакту з вищими цінностями, а метою духовної практики є пробудження в людині її справжнього «Я» і своїх стосунків з вищими цінностями та з цілісним Космосом.

Один з ключових принципів духовної практики, технології якої прийшли (можливо, повернулися) до нас зі Сходу, формулюється так: людина стає тим, що вона прозирає у собі. Інша важлива установка свідомості прибічників духовних учень полягає в тому, щоби зовнішні життєві обставини сприймати лише як «розгортання» того, що ми собою являємо в потенції.

Як видається, зазначена позиція містить значний конструктивний потенціал і для пересічного українця, який ще не самореалізований як «правова людина», «політична людина», «економічна людина» і як носій розвиненої самосвідомості. З типологічного погляду чимало громадян України можуть бути охарактеризовані за допомогою поняття «наївний суб'єкт». Дослідження з когнітивної психології виявили, що такий суб'єкт, не будучи обтяженим досвідом психологічної рефлексії, схильний вважати власне сприйняття і власні дії природними, єдино розумними за даних обставин і помічає наявність «психіки» у іншої людини тільки тоді, коли вона незвичайно, з точки зору спостерігача, реагує на ситуацію. Зазначена обставина окреслює широкий простір для розвитку саморефлексії, відкриття себе та, що не менш важливо, відкриття Іншого як суб'єкта діалогічної правової взаємодії, в якій відбувається правова соціалізація індивіда.

Головним чинником розвитку правосвідомості індивіда слід вважати наявність дієвого механізму його правової соціалізації.

64

Правова соціалізація розглядається дослідниками як процес: становлення особистості, засвоєння індивідом правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі; розвитку в індивіда задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище; власне входження людини у правове поле й культурно-правове середовище; включення індивіда в систему правових відносин; засвоєння індивідом правового досвіду, в ході якого створюється конкретна особистість як суб'єкт права, тобто процес засвоєння певної системи соціально-правових ролей і правової культури.

Логіка розвитку правосвідомості передбачає її зміни від певного наявного стану в напрямку ідеалу, сконструйованому людьми інтерсуб'єктивно у процесі соціальної взаємодії та відрефлексованого юридичною наукою.

Зміст цього ідеалу загалом корелює з науковими уявленнями щодо структурно-функціональних характеристик правосвідомості.

Відповідно, критерії й показники її сформованості розглядаються за декількома рівнями, основними серед яких є:

- інтелектуальний (когнітивний) рівень (знання і розуміння основних правових понять і норм);
- оцінний рівень (адекватність оцінки явищ правової дійсності з позиції законності, справедливості, доцільності);
- емоційний рівень (здатність відчувати позитивні або негативні емоції з приводу явищ правової дійсності);
- мотиваційно-ціннісний рівень (сформованість гуманістичних життєвих засад, потреби в правовому вдосконаленні, морально-ціннісної мотивації в процесі засвоєння правових знань);
- вольовий рівень (прагнення і внутрішня готовність до розвитку правової культури та прояву духовного імунітету до вчинення правопорушень);
- поведінковий (регулятивний) рівень (законність, активність, результативність правореалізаційної діяльності).

У контексті проблематики правового самопізнання доцільним є виокремлення також саморефлексивного рівня, якому відповідають процеси формування і функціонування правової самосвідомості – пізнання індивідом себе як суб'єкта права, особливостей свого праворозуміння та емоційно-ціннісного ставлення до права, характеристик і стереотипів власної правової поведінки, а також змісту правових аспектів власної Я-концепції (уявлень щодо себе як

автономного суб'єкта права та осмислення свого «Я» як частки суспільної правосвідомості, «колективного правового Я» свого народу).

Розглядаючи розвиток правосвідомості особи як багаторівневої структури, динаміка якої характеризується за допомогою метафор «розширення» / «поглиблення» і понять «індивідуалізація» та «інтеграція», варто насамперед зупинитись на найпростіших формах цього процесу.

Розширення правосвідомості, якщо його розуміти як переважно екстенсивний процес, передбачає насамперед засвоєння індивідом правової інформації, кількісне накопичення правових знань. Кількісне зростання правосвідомості динамічно, найбільш системно й цілеспрямовано відбувається у процесі правової освіти, потребуючи найменше вольових зусиль індивіда та його здатності до самоусвідомлення й самоорганізації.

Міра екстенсивності чи інтенсивності цього процесу та, відповідно, роль у ньому самосвідомості його учасників, зумовлюються багатьма чинниками, зокрема, концептуально-психологічною основою навчального процесу. Остання може бути суб'єкт-об'єктною (учень розглядається як об'єкт впливу з боку педагога і мусить «засвоювати» зміст навчальних програм) чи суб'єкт-суб'єктною (учню відводиться роль активного учасника педагогічної взаємодії, в процесі якої «народжуються» правові знання). Взаємодія за принципами педагогіки співпраці передбачає, що учні та студенти не лише запам'ятовують зміст правових приписів, щоби згодом репродукувати їх у своїх діях – вони оцінюють і осмислюють їх, співвідносячи зі своїми поглядами на правове, дозволене, заборонене, необхідне, справедливе.

Повноцінне пізнання правової реальності (як об'єктивної, так і суб'єктивної) не може бути лише безстороннім, пасивним накопиченням інформації правового змісту. Воно відбувається водночас і «вшир», і «вглиб», адже передбачає встановлення зв'язку між «чужим» і «своїм», включення того, що було до певного моменту зовнішнім, до системи своїх особистісних змістів і ціннісних координат.

Таке пізнання неодмінно активізує всі основні компоненти правосвідомості (інтелектуальний, емоційно-оцінний, поведінково-регулятивний), задіює власний екзистенційний досвід особи і процеси

66

самоусвідомлення. Як слушно вказував Л. Петражицький, нашому пізнанню доступні лише ті категорії психічних явищ, котрі відомі нам з історії нашого духовного «Я», з якими ми тому знайомі, що ми самі їх переживали. Оскільки вчений трактував право як «суб'єктивно-психологічне переживання прав і обов'язків», то правопізнання у його вченні є водночас самопізнанням і розглядається у нерозривному зв'язку з розвитком правосвідомості.

Слід розрізняти теоретичний та практичний аспекти правового самопізнання. Правове самопізнання як процес практичного (екзистенційного, здійснюваного в межах «життєвого світу» конкретної особи) самоусвідомлення у правовому вимірі людського буття потребує відповідного інструментального забезпечення. Потенціал правової самосвідомості найповніше виявляється у процесі правової саморегуляції, ефективність якої залежить від умінь особи використовувати для самопізнання методологічний інструментарій психологічної науки. Останній відкриває свідомості індивіда внутрішню реальність у вимірі, в якому «фігурують»

потреби, інтереси, мотиви, цілі, цінності, смисли та виявляються складні, неоднозначні, багатофункціональні взаємозв'язки між названими й іншими психічними утвореннями.

У процесі формування правової свідомості та самосвідомості доцільним є застосування як наукових (юридичних, психологічних та інших), так і практичних (психолого-практичних, навчальних (психолого-педагогічних), а також духовно-практичних, тобто вироблених у річищі певних духовних традицій) методів.

Узагальнюючи думки дослідників, які вивчали феномен самопізнання в теоретичному та практичному аспектах, можна сформулювати такі основні положення:

Правове самопізнання ґрунтується на рефлексії, тобто усвідомленні індивідом своїх внутрішніх психологічних актів і станів.

Правове самопізнання слід розглядати як складову частину пізнання людиною себе як певної цілісності. Загалом самопізнання – це процес пізнання себе, своїх потенційних та актуальних властивостей, особистісних і інтелектуальних особливостей, відносин з іншими, поведінкових характеристик, здійснюваний як у зовнішньому, так і у внутрішньому світі.

Самопізнання як різновид діяльності (пізнавальної) має свої цілі, мотиви, методи. Цілі самопізнання можуть бути широкими (пізнання себе в цілому, свого життєвого шляху, своєї «долі») і більш вузькими, зумовленими життям і конкретними ситуаціями. Мотиви

67

самопізнання виникають на базі відповідних потреб: в самопізнанні, самоповазі, цілісності свого Я, визнання себе з боку інших тощо. Основними методами самопізнання є самоспостереження і самоаналіз. Загалом комплекс методів самопізнання кількісно і якісно визначається об'єктом цього виду пізнавальної діяльності, який є надзвичайно складним. До сфер самопізнання за спрямованістю свідомості належать: а) поведінка людини в зовнішньому світі; 2) феномени її безмежного внутрішнього світу. Сферами самопізнання за рівнями психіки є: свідомість, несвідоме і надсвідомість (вище несвідоме). Самопізнання здійснюється завжди в співвіднесенні людиною своїх знань про себе з тим, що про неї знають інші, тобто повинно розглядатися в контексті (сфері) комунікативної взаємодії. Пізнання в кожній із зазначених сфер потребує відповідного дослідницького інструментарію.

Опанування науково-дослідними та психолого-педагогічними методами, іншими пізнавальними засобами і психотехнічними прийомами є необхідною умовою результативного правового самопізнання. Їх комплекс можна умовно поділити на дві групи, залежно від домінування в них раціональних чи нераціональних компонентів.

Методологічний інструментарій правового самопізнання включає, крім інших, методи і прийоми, що мають метарефлексивну психологічну основу. Найдоступнішим з них можна вважати інтроспекцію, а одним з найскладніших – феноменологічну редукцію та інші прийоми феноменологічного методу.

Використання інтроспективного методу для пізнання правових явищ було всебічно апробовано й обґрунтовано Л. Петражицьким. Вчений розрізняв просте й експериментальне самоспостереження, а також «поєднаний метод» внутрішнього і зовнішнього спостереження як засіб «виходу за межі» індивідуальної правової психіки дослідника. Самопізнання неможливе поза метарефлексивною діяльністю, тобто рефлексією, що спрямовується індивідом на самого себе. Її мета може бути сформульована як контрольоване «збайдужіння до себе»,

редуціювання, відчуження від усього, що може бути розцінене як належне до механізму соціокультурної й іншої детермінації власного мислення (а також сприйняття, переживання тощо). Досвід багатьох дослідників засвідчує, що навіть скромні результати на шляху застосування метарефлексії дозволяють відкрити для себе новий образ

68

самого себе і навколишнього світу. Новизна цього образу полягає в його «чистоті» (принаймні від деяких стереотипів самосприйняття і самооцінки).

Інтроспекція має свої функціональні межі, окреслені механізмами психічного захисту. Проте потенціал правильно здійснюваного самоспостереження видається значним. Воно має бути системним, систематичним і тривалим. Щоправда застосування цього методу потребує значних витрат психічної енергії і до певної міри зміни способу існування самого суб'єкта пізнання, який щодня, прокинувшись від нічного сну, починає своєрідне «полювання», намагаючись «обійти» зазначені механізми («фільтри») й інші перешкоди. Найцінніший його здобуток – світло того багатогранного і водночас невловимого явища, яке називають природним правом. Найцікавіші з «мисливських трофеїв» – дефекти його власної правосвідомості. Чекати можливості «вполювати» деякі з них можна довго – іноді роками, поки природно сформується необхідна для їх прояву життєва ситуація.

Для внутрішнього «очищення» правової психіки методу інтроспекції недостатньо – потрібно вдаватися до способів, які забезпечують глибше проникнення у її надра. Інструментарій такої діяльності пропонують, зокрема, сучасна аналітична психологія, а також ряд духовних учень. Мова останніх помітно відрізняється від мови офіційної науки. Проте якщо не зважати на ці відмінності (неупереджено сприймати термінологію і фразеологію духовних традицій як, приміром, комплекс специфічних метафор), то завжди можна виявити надзвичайно цінний екзистенційний досвід і глибокі знання про внутрішній світ людини, які стануть у нагоді в процесі правового самопізнання. Основним методом багатьох духовних практик є медитація, яка відкриває можливість спонтанної, безпосередньої взаємодії особистості зі світом і з самою собою.

Лекційне заняття

План

69

1. Поняття суб'єкта наукового пізнання. Суб'єкт наукового пізнання з погляду неklasичної парадигми.
2. Самосвідомість науковця, її роль у пізнавальному процесі.
3. Саморефлексивна установка свідомості та способи її реалізації у процесі пізнання.
4. Правосвідомість як предметне поле та інструмент правового самопізнання та науково-юридичного пізнання.

Питання для самостійного опрацювання

1. Парадигмальні відмінності в розумінні взаємозв'язку і взаємодії суб'єкта та об'єкта наукового пізнання.
2. Здатність до саморефлексії (самопізнання) як фахова компетенція сучасного науковця.
3. Правовий менталітет. Пізнавальні ментальні установки.
4. Деформації правосвідомості, їх роль у пізнанні суб'єктом світу права.

Глосарій: деформації правосвідомості, інтроспекція, менталітет, правовий менталітет, правосвідомість, рефлексія, самоконтроль, самопізнання, самооцінка, саморегуляція, саморефлексія, самосвідомість,

самоспостереження, свідомість, суб'єкт пізнання, установка свідомості, Я-концепція.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. Дайте визначення поняття «суб'єкт пізнання».
 - 1.2. Охарактеризуйте парадигмальні відмінності в розумінні взаємозв'язку і взаємодії суб'єкта та об'єкта наукового пізнання.
 - 1.3. У чому полягає роль самосвідомості науковця у пізнавальному процесі?
 - 1.4. Охарактеризуйте основні структурні компоненти самосвідомості індивіда.
 - 1.5. Як сучасна наука трактує поняття «Я-концепція»?
 - 1.6. Що розуміють під саморефлексивною установкою свідомості?
 - 1.7. Назвіть основні способи реалізації саморефлексивної установки свідомості у пізнавальному процесі.
 - 1.8. Яку роль відіграє правосвідомість дослідника у процесі науково-юридичного пізнання?
 - 1.9. Чи впливають деформації правосвідомості дослідника на перебіг і результати пізнання ним державно-правових явищ і процесів?
 - 1.10. Що розуміють під правовим менталітетом? Чи впливають його особливості на процес науково-юридичного пізнання?
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.
- 4.1 У письмовому вигляді розробити структурну схему самосвідомості людини.
- 4.2. Розробити програму самоспостереження у процесі виконання магістерської роботи, визначивши в ній, зокрема, об'єкти, цілі та завдання, основні прийоми самоспостереження.
5. Розв'язати тести:
 - 5.1. Система понять, поглядів, уявлень та почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом:
 - а) суб'єктивна сторона правопорушення;
 - б) правова свідомість;
 - в) правовий менталітет;
 - г) державна ідеологія.
 - 5.2. У відповідях під якими номерами правильно названі функції правосвідомості:
 - а) пізнавальна;
 - б) правозастосовча;
 - в) правороз'яснювальна;
 - г) оціночна.
 - 5.3. У структурі правосвідомості виділяють такі елементи:
 - а) знання права;
 - б) правові оцінки;
 - в) правові установки;
 - г) всі відповіді є правильними.
 - 5.4. Сукупність правових установок індивіда чи спільноти, яка безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності цього суб'єкта в юридично значущих ситуаціях:
 - а) правова орієнтація;
 - б) правова оцінка;
 - в) правова установка;
 - г) правове уявлення.

5.5. За формою (способом) відображення правової дійсності у структурі правової свідомості розрізняють такі елементи:

- а) поняття про правові явища;
- б) правові акти;

71

- в) правові почуття;
- г) правові доктрини.

5.6. Сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань з приводу окремих правових явищ чи права в цілому позначають терміном:

- а) правова ідеологія;
- б) правова доктрина;
- в) правова психологія;
- г) правове вчення.

5.7. Сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність, позначають терміном:

- а) правова ідеологія;
- б) науково-правова школа;
- в) правова психологія;
- г) правове вчення.

5.8. Які елементи в структурі правової психології вважаються динамічними:

- а) правові звичаї;
- б) правові переживання;
- в) правові почуття;
- г) правові традиції.

5.9. Правосвідомість, що формується на основі повсякденного досвіду людей у сфері правового регулювання і має емоційний, поверховий характер:

- а) буденна;
- б) професійна;
- в) наукова;
- г) теоретична.

5.10. Правосвідомість, яка має систематизований характер і характеризується вмінням її носія оперувати правовими категоріями, принципами, теоріями, концепціями, здійснювати широкі і глибокі узагальнення правового матеріалу:

- а) буденна;
- б) професійна;
- в) побутова;
- г) теоретична.

Джерела і література: 61-72.

72

Тема 4. Методологічні підходи у науково-юридичних дослідженнях

Методологічний підхід є одним із головних компонентів парадигми і розглядається як комплекс взаємозалежних наукових методів.

Методологічний підхід містить у собі різноманітні взаємозалежні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є головними, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний характер.

1. *Історичний підхід* заснований на вивченні державно-правових явищ у їхньому виникненні і розвитку. Домінуючим, але не єдиним, є історичний метод, в основі якого лежить вивчення реальної історії держави і права як елементів суспільства у їх конкретному різноманітті; виявлення історичних фактів і на цій основі розумове відтворення історичного процесу, що розкривається через логіку, закономірності розвитку суспільства (історична школа права,

історичні науки).

2. **Логічний підхід**, за допомогою якого розкриваються об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права шляхом їх вивчення на тих стадіях існування, на яких концентровано виявляються головні риси їх історичної еволюції, а це не потребує безпосереднього розгляду перебігу реальної історії, «випадковостей» історичного прозвитку.

3. **Герменевтичний підхід** ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення та інтерпретації юридичних текстів (нормативно-правових та інших правових документів, а також наукових праць). Цей підхід як домінуючий властивий аналітичній юриспруденції.

4. **Порівняльний підхід** спрямований на виявлення подібних і відмінних ознак правових і державних систем різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інститутів), а також загальних і відмінних закономірностей їх виникнення, розвитку, функціонування. Методологія порівняльного підходу ґрунтується на порівняльному методі і взаємопов'язаних із ним інших наукових методах.

Порівняльно-правовий метод застосовується при проведенні класифікацій і систематизацій державно-правових явищ, дає можливість досліджувати їх у широкому соціальному контексті, єдності економічних, соціальних, етнічних та інших чинників правового розвитку. За допомогою порівняльного методу виявляється загальне й особливе в історичних явищах, пізнаються різноманітні історичні шаблони розвитку того самого явища або різних співіснуючих

73

явищ, визначаються тенденції розвитку. До форм порівняльного методу належать: порівняльно-логічний, порівняльно-історичний, порівняльно-генетичний.

5. **Ціннісний (аксіологічний) підхід** ґрунтується на низці філософсько-соціологічних концепцій. Згідно з ними людські діяння можуть бути осмислені лише у співвіднесенні з цінностями (благами), якими зумовлюються норми і цілі поведінки людей. У правознавстві цей підхід використовується у дослідженнях цінності права, правової культури, суспільної значущості (суспільної користі і суспільної небезпеки) діянь у сфері дії права.

6. **Системний підхід**, використання якого передбачає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових частин), що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем. До головних положень цього підходу належать такі:

– державно-правові явища як об'єкти зовнішнього світу та предмети пізнання мають цілісний характер, що зумовлює наявність у них таких властивостей, які не зводяться до суми властивостей їх частин;

– елементи будь-якого державно-правового явища, яке є системою, взаємопов'язані між собою, так само як і кожне явище пов'язане з множиною інших систем, причому інтерпретація (визначення) властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є;

– будь-яке державно-правове явище має динамічну природу, тобто йому властиві процеси виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування;

– функціонування та розвиток цих явищ здійснюється в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем при приматі (домінуванні) внутрішніх закономірностей (його саморозвитку) над зовнішніми чинниками та закономірностями.

При використанні методології системного підходу досліджуються статичні, структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні та зовнішні прояви, генетичні та функціональні зв'язки, взаємодії з середовищем за допомогою методів аналізу, синтезу, функціонального, структурного та інших. Головними категоріями, які використовуються в системному дослідженні, є: елемент, частина, ціле; внутрішнє – зовнішнє; аналіз – синтез; статика – динаміка; склад – структура; зв'язки – відносини; властивості тощо, а відповідно в поняттях юриспруденції: правова система, система органів держави, система права.

7. Синергетичний підхід, за допомогою якого державно-правові

74

явища досліджуються як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтується на випадкових процесах, особливо в їх кризових, нестабільних станах. Понятійний апарат цього підходу складають поняття нерівноваги, кризи, еволюції, відхилення, імовірності випадку, самоорганізації, непередбачуваності, чинника порядку.

8. Поведінковий (біхевіористський) підхід акцентує увагу на дослідженні й інтерпретації державних і правових явищ з позицій домінуючого значення їх поведінкових характеристик, тобто процесів взаємодії з навколишнім середовищем, зокрема, зміни своїх станів в залежності від зовнішнього впливу і, навпаки, зміни зовнішнього середовища відповідно до закономірностей свого розвитку. Результатом і предметом юридичних досліджень в межах даного підходу є правомірна і протиправна поведінка, правова активність, правова діяльність, судова діяльність, юридична діяльність, правове спілкування.

9. Гуманістичний підхід передбачає дослідження державно-правових явищ на основі визнання людини найвищою соціальною цінністю, вільний розвиток якої є метою, а не засобом соціального розвитку. Використовуються теорії і поняття природних прав людини, суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів громадян.

10. Кібернетичний підхід, за допомогою якого з використанням методів кібернетики забезпечується розгляд правової реальності з позицій соціального управління. За такого підходу важливу роль відіграють закони необхідного розмаїття, співвідношення стимулів і антистимулів, сполучення зовнішнього регулювання і саморегулювання та ін. Предмет досліджень у межах кібернетичного підходу окреслюється проблемами механізму дії права, поняттями правового регулювання, ефективності дії права, дії правової норми, механізму правотворчості і правозастосування.

11. Інституціональний підхід орієнтований на вивчення сталих форм організації і регулювання життя суспільства. Соціальна поведінка людей вивчається в тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів та інститутів, які забезпечують регулювання й організацію діяльності соціальних суб'єктів, відтворення найбільш стійких зразків поведінки, навичок, традицій, що передаються від покоління до покоління. Кожний соціальний інститут належить до певної соціальної структури, організується для виконання тих або інших суспільно вагомих функцій. Відповідно, юридичне дослідження спрямовується на вивчення правових і державних інститутів: державних органів, форм правління, державного устрою, державних режимів, правових режимів, форм права, інститутів права і т. д.

75

12. Структурний підхід властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура соціальних,

правових і державних систем, а також їх елементів. За допомогою структурного і взаємозалежних із ним методів досліджуються залежність поведінки суб'єктів, виходячи з їх становища, місця і ролі в державно-правових структурах. Зокрема, вивчаються проблеми правового статусу і правового становища, структури державного апарата, структури правової системи, компетенції посадових осіб.

13. **Функціональний підхід**, сутність якого полягає у вивченні взаємодій різноманітних суб'єктів або їх елементів та визначенні їх місця і значення (функції). У тому або іншому вигляді функціональний метод був притаманний всім концепціям, в яких суспільство розглядалося системно. Р. Мертон сформулював основи функціонального підходу, у якому виділяється три головних постулати:

- функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин);
- універсального функціоналізму (функціональність відбиває корисність усіх соціальних явищ);
- постулат функціональної необхідності.

14. **Системно-функціональний підхід** поєднує в собі системний та функціональний методи. Цей підхід орієнтований на дослідження державно-правових явищ як певних систем, а також на визначення функціональних зв'язків (функцій) елементів та підсистем певної системи, між системами, оточуючим їх середовищем.

15. **Комплексний підхід** сформувався внаслідок того, що методологічні підходи не ізольовані один від одного і можуть мати взаємообумовлений (інтегративний) характер, породжувати похідні (синтезовані) підходи (до них належать комплексний підхід, а також структурно-функціональний, системно-структурний, системно-функціональний та ін.). Це пояснюється тим, що будь-яке соціальне явище багатогранне, тому важливим є дослідження його властивостей як цілого, його різноманітних складових, а також умов, що визначають таке явище. Комплексний підхід у юриспруденції забезпечує дослідження всіх умов і взаємозв'язків державного або правового явища, взаємодія (інтегрованість) яких обумовлює конкретний стан даного явища.

Для вивчення правової реальності комплексний підхід має принципове методологічне значення, оскільки він дозволяє досліджувати, зокрема: відповідність і узгодженість динаміки (зміни) державно-правового явища з загальною перспективою розвитку суспільства; роль і місце даного явища в існуючій системі; зв'язок

76

даного явища з конкретною сферою громадського життя, видом соціальної діяльності, регіоном, певними територіально-економічними умовами, їх взаємозалежність та обумовленість; соціальну характеристику державно-правового явища, вплив на нього етнічного і національного чинників; політичний характер і політичну форму цього явища; особливості конкретно-історичних умов існування явища (сформовані норми, ціннісні орієнтації, думки, традиції і т.п.); структуру, рівень організації, ступінь усталеності, розвиненості суб'єктів, пов'язаних із даним явищем.

Лекційне заняття

План

1. Поняття наукового підходу.
2. Загальна характеристика системи методологічних підходів юриспруденції.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Поняття наукового підходу.
2. Загальна характеристика системи методологічних підходів юриспруденції.
3. Класичні та посткласичні підходи у науково-юридичних дослідженнях: порівняльна характеристика.

Питання для самостійного опрацювання

1. Співвідношення наукового підходу та наукового методу.
2. Методологічні принципи.
3. Системний підхід і системний метод.

Глосарій: науковий метод, загальнонаукова методологія, засоби наукового дослідження, методологічні підходи, методологія, методологія наукової діяльності, методологія юридичної науки, методологічні принципи, науковий метод, спеціально-наукова методологія.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. У яких значеннях вживають термін «методологія» у наукознавстві? Які функції виконує методологія?
 - 1.2. Назвіть структурні компоненти наукової методології.
 - 1.3. Що розуміють під методологічним підходом?
- 77
- 1.4. Як співвідносяться поняття «методологічний підхід» і «метод»?
- 1.5. Охарактеризуйте місце юридичної теорії в структурі методології юридичної науки.
- 1.6. Наведіть класифікацію методологічних підходів юриспруденції.
- 1.7. Які методологічні підходи в юридичній науці сьогодні вважаються найсучаснішими?
- 1.8. Охарактеризуйте системний підхід у науково-юридичних дослідженнях.
- 1.9. Дайте характеристику інституційного підходу в науково-юридичних дослідженнях.
- 1.10. У чому полягають переваги комплексного підходу у науково-юридичних дослідженнях.
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для самостійного опрацювання.
4. Письмово порівняти переваги і недоліки трьох самостійно обраних Вами методологічних підходів.
5. Розв'язати тести:
 - 5.1. Сукупність принципів, методів, прийомів, правил, операцій і форм побудови наукового знання, що застосовуються в певній науці, називають:
 - а) доктриною;
 - б) концепцією;
 - в) методологією;
 - г) наукою.
 - 5.2. Юридична теорія, яка використовується для дослідження державно-правових явищ, перетворюється на:
 - а) науковий метод;
 - б) наукову гіпотезу;
 - в) наукову аксіому;
 - г) наукову догму.
 - 5.3. Вкажіть правильне співвідношення понять «методи» і «методологічні підходи»:
 - а) методи – це об'єднані загальними принципами взаємозалежні методологічні підходи;
 - б) методологічні підходи та методи не пов'язані між собою;

в) методологічні підходи та методи є складовими певного прийому дослідження;

г) методологічні підходи – це об'єднані загальними принципами взаємозалежні методи дослідження.

5.4. Вкажіть методологічний підхід, що застосовується у правознавстві і спрямований на осмислення людської поведінки у 78

співвіднесенні з цінностями, якими зумовлюються норми і цілі цієї поведінки:

а) історичний;

б) логічний;

в) порівняльний;

г) аксіологічний.

5.5. Вкажіть методологічний підхід, використання якого передбачає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових частин), що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем:

а) історичний;

б) логічний;

в) системний;

г) аксіологічний.

5.6. Вкажіть методологічний підхід, який ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення та інтерпретації юридичних текстів:

а) історичний;

б) логічний;

в) порівняльний;

г) герменевтичний.

5.7. Вкажіть методологічний підхід, за допомогою якого державно-правові явища досліджуються як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтується на випадкових процесах:

а) історичний;

б) синергетичний;

в) порівняльний;

г) аксіологічний.

5.8. Вкажіть методологічний підхід, який передбачає дослідження державно-правових явищ на основі визнання людини найвищою соціальною цінністю:

а) історичний;

б) синергетичний;

в) порівняльний;

г) гуманістичний;

Джерела і література: 10-15, 17-22, 29-31, 34, 36, 40, 44, 50, 55, 56, 58.

* * *

79

Тема 5. Методи науково-юридичних досліджень

Методи юриспруденції є складовими методологічних підходів.

Метод пізнання є способом відбиття і відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою одержання нових істинних наукових знань.

Внутрішню структуру кожного методу складають: його принципи, правила, прийоми, способи, засоби.

Вертикальну структуру системи методів утворюють:

– загальні (філософські, фундаментальні) методи – це вищий рівень методології, до якого належать насамперед діалектична і формальна логіка;

– загальнонаукові методи – наукові методи, що використовуються

усіма науками (у свою чергу поділяються на теоретичні та емпіричні);

– конкретно-наукові методи, що використовуються окремими групами наук;

– спеціальні методи, що використовуються окремою наукою.

Внаслідок складності, універсальності, загальності філософського знання класифікації філософських методів є складними, залежать від змістових характеристик філософських теорій і концепцій, кожній з яких, як правило, притаманний власний метод пізнавальної діяльності (позитивістський, герменевтичний, аксіологічний тощо). Серед філософських методів як найбільш загальних і універсальних методів пізнання і діяльності, як правило, виділяють метафізичний, діалектичний та формально-логічний методи.

Метафізика – філософське вчення про надпочуттєві принципи буття, з притаманним йому способом мислення, який розглядає речі і явища як незмінні й незалежні одне від одного. Метафізичний метод протилежний діалектичному і виходить із кількісного розуміння розвитку, заперечує саморозвиток, ототожнює пізнання та дійсність, абсолютизує окремі форми, етапи пізнавального процесу. Різновидами метафізики є еклєктика і софістика. Під еклєктикою, як правило, розуміють спосіб мислення, що базується на поєднанні, шляхом підміни одних логічних основ іншими, різнорідних поглядів, ідей і теорій, а софістикою – міркування, що передбачають свідоме порушення законів логіки, вжиття хибних аргументів.

Діалектика – це вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, в основі якого лежить універсальний метод мислення і діяльності. Діалектика дає змогу охопити світ у його

80 цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними і т. ін.

Діалектична логіка істотно відрізняється від формальної логіки, яка, користуючись методом формалізації, досліджує форми мислення, абстрагуючись від його змісту та історичного розвитку пізнання в його суперечностях. Діалектика аналізує діалектичні суперечності речей і мислення у процесі розвитку пізнання, будучи науковим методом пізнання як буття, так і самого мислення.

Діалектика становить цілісну систему категорій, законів і принципів мислення і діяльності, які відображають єдність і цілісність загальних характеристик реального світу, що розвивається. У наукових юридичних дослідженнях використовують або всі, або частину діалектичних узагальнень, що організують, групують навколо себе інші способи пізнання.

Категорії діалектики – це гранично абстрактні поняття, що відображають найбільш загальні й суттєві властивості, сторони, зв'язки і відносини реальної дійсності і пізнання. До них належать категорії: матерії, свідомості, розвитку, руху, часу, простору, якості та кількості, суперечності, причини і наслідку, необхідності й випадковості, змісту і форми та ін.

Для діалектичного мислення центральними моментами є розвиток і взаємозв'язок, які пронизують категорії, закони і принципи діалектики.

Зв'язки і взаємодії розвитку розглядають через закони діалектики:

– єдності і боротьби протилежностей – через категорії суперечності, єдності, протилежності, що відображають джерело розвитку;

– взаємного переходу кількісних і якісних змін, що відбиваються у категоріях кількості, якості, міри, стрибка, механізму розвитку;

– заперечення заперечення – відображає спрямованість, наступність і

форму розвитку через категорії заперечення, самозаперечення, «зняття».

Методологічна функція і значення категорій і законів діалектики реалізують через принципи діалектики – фундаментальні положення, які не тільки відображають найбільш суттєві характеристики дійсності, а й, що важливо, – її пізнання. Основними принципами діалектики є принцип розвитку та принцип взаємозв'язку.

При вивченні держави і права використовуються також матеріалістичний і ідеалістичний методи. *Матеріалістичний* метод зводиться до визнання первинності матерії і вторинності свідомості та, відповідно, виокремлення економічного базису і надбудови. В 81

Радянському Союзі цей метод домінував, поєднуючись з ігноруванням і жорсткою критикою ідеалістичного методу.

Термін «ідеалізм» походить від грецького слова «ідея» і позначає філософський напрям, що визнає ідею, дух, свідомість, відчуття первинним, вихідним, а природу, матерію, буття – вторинним, похідним. Його вважали спорідненим з релігією. Тому ідеалістичне розуміння історії – це система поглядів, яка вбачає визначальну силу суспільного розвитку в ідеях, теорії, свідомості людей.

На відміну від діалектичної логіки предмет *формальної логіки* історично обмежувався визначенням таких способів міркувань, які давали б можливість з істинних думок-посилань завжди отримувати істинні думки-висновки. Для того щоб мислення було логічно правильним, воно має відповідати таким вимогам: визначеність, несуперечність, однозначність, обґрунтованість. Цих якостей мислення досягають за допомогою дотримання в процесі пізнання формально-логічних законів, які є своєрідною фіксацією властивостей і ознак об'єктів навколишнього світу, але водночас належать тільки до форми, а не до змісту об'єкта мислення.

Законами формальної логіки є такі:

1. Закон тотожності.
2. Закон несуперечності.
3. Закон виключеного третього.
4. Закон достатньої підстави.

Закон тотожності, враховуючи, що одну й ту саму думку можна виразити різними мовами і в різній формі, виключаючи можливість заміни первинного значення поняття іншим, підміни однієї думки іншою, визначає, що не можна ототожнювати різні думки або не можна тотожні думки приймати за нетотожні. Тим самим він забезпечує визначеність логічного мислення, виражає відношення логічної однозначності.

Закон несуперечності спрямований на забезпечення послідовності мислення, виражає відношення логічної несумісності й стверджує, що дві протилежні думки не можуть бути одночасно істинними, щонайменше одна з них є помилковою, або жодне висловлювання не може бути одночасно й істинним, і помилковим.

Закон виключеного третього встановлює, що дві суперечні думки не можуть бути одночасно помилковими: одна з них є істинною, інша – помилковою, третя думка виключається; або кожне висловлювання є або істинним, або помилковим. Значення цього закону полягає в забороні визнання одночасно істинними або одночасно помилковими двох думок, які суперечать одна одній – одна з них обов'язково має

82

бути істинною. Реалізації цього закону досягають однозначністю логічного мислення.

Закон достатньої підстави забезпечує обґрунтованість мислення, вимагаючи: будь-яка думка, перш ніж бути прийнятою за істину, має бути обґрунтована, тобто необхідно визначити підстави, внаслідок яких вона вважається істинною. Такою достатньою підставою є будь-яка інша, вже перевірена і визнана істинною, думка, з якої випливає істинність думки, що розглядається. Цей закон забезпечує здатність мислення створювати підстави до подальших міркувань.

Загальнонаукові методи пізнання державно-правових явищ

Загальнонаукові методи є опосередковуючою ланкою між філософськими методами та фундаментальними теоретичними складовими юридичних наукових дисциплін, конкретно-науковими методами. Найбільшого розвитку та застосування вони набули саме в науці ХХ століття. За змістовим критерієм до них належать порівняльний, системний, структурний, функціональний, синергетичний, поведінковий, інституціональний, історичний, логічний та інші методи цього рівня.

Виходячи з того, що кожне наукове дослідження може відбуватись на двох рівнях: емпіричному (коли здійснюється процес накопичення фактів) і теоретичному (на якому здійснюється узагальнення знань), відповідно до цих рівнів загальні методи пізнання умовно поділяють на три групи:

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент);
- методи теоретичного дослідження (формалізація, логічний та історичний методи);
- методи, що можуть бути застосовані на емпіричному і теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання).

Розглянемо названі групи методів детальніше.

Методи емпіричних досліджень:

Спостереження – це систематичне, цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, які виступають об'єктами дослідження. Як метод наукового пізнання спостереження дає можливість одержувати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень. Емпірична інформація стає основою попередньої систематизації об'єктів реальності, роблячи їх вихідними об'єктами наукового дослідження.

Метод спостереження, на відміну від простого споглядання, має зміст, прийоми і засоби, опосередковані науковою ідеєю, наявним

83
знанням, яке показує де, що і як спостерігати. Процес використання методу наукового спостереження є не пасивним спогляданням світу, а особливим видом наукової діяльності, що включає як елементи: спостерігача, тобто дослідника; об'єкт спостереження – явища об'єктивної дійсності; засоби спостереження – прилади і матеріальні носії передачі інформації від об'єкта до спостерігача.

У реальній науковій практиці спостереження становить активний пізнавальний процес, який спирається не лише на роботу органів чуття, а й на здатність тлумачити ці чуття. Найважливішою особливістю спостереження є цілеспрямований характер. Це цілеспрямованість зумовлене наявністю попередніх ідей, гіпотез, що визначають завдання спостереження.

У соціології і соціальній психології розрізняють просте (звичайне) спостереження, коли події фіксують зі сторони (зовні), і співучасне (включене) спостереження, коли дослідник адаптується в якомусь середовищі і аналізує події начебто «зсередини».

Спостереження мусить відповідати таким вимогам:

- передбачуваності (спостереження проводиться для розв’язання певного, чітко поставленого й структурованого завдання);
- плановірності (виконується за планом, складеним відповідно до завдання спостереження);
- цілеспрямованості (спостерігаються лише певні сторони явища, котрі становлять інтерес для дослідника);
- вибірковості (спостерігач активно шукає потрібні об’єкти, риси, явища);
- системності (спостереження ведеться безперервно або за певною системою).

Метод опису спрямований на закріплення і передачу результатів дослідження за допомогою визначених знакових засобів. Емпіричний опис – це фіксація засобами природної або штучної мови відомостей про об’єкти, даних у спостереженні, а також знаходження емпіричних залежностей між результатами вимірювань. За допомогою опису почуттєва інформація перекладається на мову понять, знаків, схем, малюнків, графіків і цифр, набуваючи тим самим форми, зручної для подальшого раціонального опрацювання (систематизації, класифікації й узагальнення). Опис поділяється на два основних види – якісний і кількісний. Якісний здійснюється із застосуванням мови відповідної науки, а кількісний – мови математики. Опис як метод емпіричного дослідження безпосередньо пов’язаний зі спостереженням, вимірюванням, порівнянням, експериментом та ін.

Порівняння – це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також

84

знаходження загального, властивого двом або кільком об’єктам дослідження. Метод порівняння буде плідним, якщо при його застосуванні виконуються такі основні вимоги:

- порівнюватись можуть тільки такі явища, між якими може існувати певна об’єктивна спільність;
 - порівняння повинно здійснюватись за найважливішими, найсуттєвішими (у контексті конкретного завдання) ознаками.
- Порівняння завжди є важливою передумовою узагальнення.

Узагальнення – логічний процес переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей об’єктивних явищ. Найпростіші узагальнення полягають в об’єднанні, групуванні об’єктів на основі окремої ознаки (синкретичні об’єднання). Складнішим є комплексне узагальнення, при якому група об’єктів з різними основами об’єднуються в єдине ціле.

Здійснюється узагальнення шляхом абстрагування від специфічних і виявлення загальних ознак (властивостей, відношень тощо), притаманних певним предметам. Найпоширенішим і найважливішим способом такої обробки є умовивід за аналогією.

Об’єкти чи явища можуть порівнюватися безпосередньо або опосередковано через їх порівняння з будь-яким іншим об’єктом (еталоном). У першому випадку отримують якісні результати (більше-менше, вище-нижче). Порівняння ж об’єктів з еталоном надає можливість отримати кількісні характеристики. Такі порівняння називають вимірюванням.

Вимірювання – це процедура визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Цінність цієї процедури полягає в тому, що вона дає точні, кількісно визначені відомості про об’єкт. При вимірюванні необхідні такі основні елементи: об’єкт вимірювання, еталони, вимірювальні прилади,

методи вимірювання. Вимірювання ґрунтується на порівнянні матеріальних об'єктів. Властивості, для яких при кількісному порівнянні застосовують фізичні методи, називають фізичними величинами. Фізична величина – це властивість, що є загальною в якісному відношенні для багатьох фізичних об'єктів, але у кількісному відношенні індивідуальна для кожного об'єкта. Наприклад, довжина, маса, електропровідність тощо. Але запах або смак не можуть бути фізичними величинами, тому що вони встановлюються на основі суб'єктивних відчуттів. Мірою для кількісного порівняння однакових властивостей об'єктів є одиниця фізичної величини – фізична величина, якій за визначенням присвоєно числове значення, що

85

дорівнює 1. Одиницям фізичних величин присвоюють повні і скорочені символічні позначення – розмірності.

Найважливішою складовою наукових досліджень є **експеримент** – апробація знання досліджуваних явищ в контрольованих або штучно створених умовах. Це такий метод вивчення об'єкта, коли дослідник активно і цілеспрямовано впливає на нього шляхом створення штучних умов чи застосування звичайних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей. Сам термін «експеримент» (від латинського – спроба, дослід) означає науково поставлений дослід, спостереження досліджуваного явища у певних умовах, що дозволяють багаторазово відтворювати його при повторенні цих умов. Експеримент – важливий елемент наукової практики, який вважається основою теоретичного знання, критерієм його дійсності. З розвитком науки і техніки сфера експерименту значно розширюється, охоплюючи все більшу сукупність об'єктів матеріального світу. В методологічному відношенні експеримент передбачає перехід дослідника від пасивного до активного способу діяльності.

Експеримент проводять:

- при необхідності відшукати у об'єкта раніше невідомі властивості;
- при перевірці правильності теоретичних побудов;
- при демонстрації явища.

Переваги експериментального вивчення об'єкта порівняно зі спостереженням полягають у тому, що:

- під час експерименту є можливість вивчати явище «у чистому вигляді», усунувши побічні фактори, які приховують основний процес;
- в експериментальних умовах можна досліджувати властивості об'єктів;
- існує можливість повторюваності експерименту, тобто проведення випробування стільки разів, скільки в цьому є необхідність.

Дослідження об'єкта проводиться **поетапно**: на кожному етапі застосовуються найдоцільніші методи відповідно до конкретного завдання. На першому етапі збору фактичного матеріалу і його первинної систематизації використовують методи: опитування (анкетування, інтерв'ювання, тестування), експертних оцінок, а також лабораторні експерименти (у фізиці, хімії).

Опитування дає змогу отримати як фактичну інформацію, так і оцінні дані. Воно проводиться в усній або письмовій формі. При створенні анкети або плану інтерв'ю важливо сформулювати запитання так, щоб вони відповідали поставленій меті.

Різновидом вибіркового опитування є тестування, яке проводиться з метою виявлення суттєвих ознак об'єкта, використовується в лабора-

86

торних експериментах, коли масове опитування через анкетування неможливе. Тести складають так, щоб однозначно виявити ті чи інші

властивості опитуваних.

Метод експертних оцінок використовується для отримання змінних емпіричних даних. Проводиться опитування спеціальною групою експертів (5-7 осіб) з метою визначення певних змінних величин, необхідних для оцінки досліджуваного питання. Експерти підбираються за ознакою їх формального професійного статусу – посади, наукового ступеня, стажу роботи тощо.

На другому етапі дослідження методи, що використовуються, мають цільове призначення – обробку отриманих даних, встановлення залежності кількісних та якісних показників аналізу, інтерпретацію їхнього змісту. Вибір і послідовність методів визначаються послідовністю обробки даних. На цьому етапі широко використовуються методи статистичного аналізу: кореляційний, факторний аналіз та інші.

Кореляційний аналіз – це процедура для вивчення співвідношення між незалежними змінними. Зв'язок між цими величинами виявляється у взаємній погодженості спостережуваних змін. Обчислюється коефіцієнт кореляції. Чим вищим є коефіцієнт кореляції між двома змінними, тим точніше можна прогнозувати значення однієї з них за значенням інших.

Факторний аналіз дає можливість встановити багатомірні зв'язки змінних величин за кількома ознаками. На основі парних кореляцій, отриманих у результаті кореляційного аналізу, одержують набір нових, укрупнених ознак – факторів. У результаті послідовної процедури отримують фактори другого, третього та інших рівнів. Факторний аналіз дає змогу подати отримані результати в узагальненому вигляді.

До методів, що застосовують **і на емпіричному, і на теоретичному рівнях** досліджень, відносять, як правило, абстрагування, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, моделювання та ін.

Абстрагування (від латинського – відволікання) – це уявне відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ, зв'язків і відношень між ними та виділення декількох сторін, які цікавлять дослідника. Абстракція являє собою одну з таких сторін, форм пізнання, коли відбувається перехід від почуттєвого сприймання до уявного образу. Іноді абстраговані властивості і відношення пов'язуються з відомими класами об'єктів («натуральне число», «рослина»). У інших випадках вони уявляються ізольовано від тих предметів, з якими вони дійсно нерозривно пов'язані («корисність», «краса», «моральність»).

87

Абстракція виділяє з явища одну певну сторону в «чистому вигляді», тобто у такому вигляді, в якому вона дійсно не існує.

Наприклад, не буває «явища» чи «закону» взагалі, існують конкретні закони і явища. Але без введення абстрактного поняття «явище» дослідник не здатний глибоко зрозуміти будь-яке конкретне явище.

Процес абстрагування проходить два етапи: 1) виділення важливого в явищах і встановлення незалежності або доволі слабкої залежності досліджуваних явищ від певних факторів (якщо об'єкт А не залежить безпосередньо від фактора Б, то можна відволіктися від останнього як несуттєвого); 2) один об'єкт замінюється іншим, простішим, котрий виступає «моделлю» першого.

Абстрагування може застосовуватись до реальних і абстрактних об'єктів (таких, що вже раніше пройшли абстрагування).

Багатоступінчасте абстрагування призводить до абстракцій зростаючого ступеня узагальнення.

Процеси абстрагування в системі логічного мислення тісно

пов'язані з іншими методами дослідження і передусім з аналізом і синтезом.

Аналіз – це метод пізнання, який дає змогу поділити предмет на частини з метою його детального вивчення. **Синтез**, навпаки, є наслідком з'єднання окремих частин чи рис предмета в єдине ціле. Аналіз та синтез взаємопов'язані, вони являють собою єдність протилежностей. Залежно від рівня пізнання об'єкта та глибини проникнення в його сутність застосовуються аналіз і синтез різного роду.

Прямий або емпіричний аналіз і синтез використовуються на стадії поверхового ознайомлення з об'єктом. При цьому здійснюється виділення окремих частин об'єкта, виявлення його властивостей, проводяться найпростіші вимірювання, фіксація безпосередніх даних, що перебувають на поверхні. Цей вид аналізу і синтезу дає можливість пізнати явище, однак для проникнення в його сутність він недостатній.

Зворотний або теоретичний аналіз і синтез широко використовуються для вивчення сутності досліджуваного явища. Тут операції аналізу і синтезу базуються на деяких теоретичних міркуваннях, тобто припущеннях і причинно-наслідкових зв'язках різноманітних явищ.

Справжня наука можлива лише на основі абстрактного мислення, послідовних міркувань дослідника у вигляді суджень і висновків. У наукових судженнях встановлюються зв'язки між предметами чи явищами або між їхніми певними ознаками. У наукових висновках одне судження змінюється іншим; на основі вже існуючих висновків

88

робляться нові. Існує два основні види висновків: індуктивні (індукція) і дедуктивні (дедукція).

Індукція (від латинського – наведення) являє собою умовивід від часткового до загального, від окремих фактів до узагальнень, коли на основі знань про частини предметів класу робиться висновок про клас в цілому. Як метод дослідження індукція – це процес дослідного вивчення явищ, під час якого здійснюється перехід від окремих фактів до загальних положень.

Дедукція (від латинського – виведення) – це такий умовивід, у якому висновок про певний елемент множини робиться на основі знання про загальні властивості всієї множини. Дедуктивним у найбільш поширеному розумінні є доведення або виведення твердження (наслідку) з одного або кількох інших тверджень (посилань) на основі законів логіки, що мають достовірний характер. Наслідок міститься у посиланнях приховано, тому він має бути одержаний з них шляхом логічного аналізу. Змістом дедукції як методу пізнання є застосування загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ.

Моделювання – непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких неможливе, ускладнене чи недоцільне), який ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження. Суть моделювання полягає в заміщенні досліджуваного об'єкта іншим, спеціально для цього створеним. Під моделлю розуміють уявну або матеріально реалізовану систему, котра, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що вона сама стає джерелом інформації про об'єкт пізнання. Моделі можуть бути фізичні, математичні, природні.

Серед **методів теоретичних досліджень** передусім слід назвати системний, когнітивний, моделювання та ін. методи системного

аналізу, які передбачають вивчення складних об'єктів, систем в комплексі. До методів теоретичного дослідження слід також віднести: метод сходження від абстрактного до конкретного; метод ідеалізації; метод формалізації; аксіоматичний метод.

Метод сходження від абстрактного до конкретного. Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілісний образ досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна уявити як конкретне переплетення найрізноманітніших зв'язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не може дати необхідного уявлення про природу явища, тому необхідно осмислено відтворити об'єкт у всій повноті та складності його зв'язків

і відношень. Такий метод дослідження називають методом сходження від абстрактного до конкретного. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить основний зв'язок (відношення) досліджуваного об'єкта, а потім поетапно простежує, як він змінюється в різноманітних умовах, відкриває нові зв'язки та взаємодії і таким чином відображає у всій повноті сутність досліджуваного об'єкта. Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовується при побудові різноманітних наукових теорій і може використовуватись як у теоретичних, так і в прикладних науках.

Метод ідеалізації полягає в тому, що дослідник у думках конструює об'єкти, яких немає в дійсності або які практично нездійсненні. Мета ідеалізації: позбавити реальні об'єкти деяких притаманних їм властивостей і наділити (подумки) ці об'єкти певними нереальними і гіпотетичними властивостями. При цьому мета досягається зазвичай завдяки багатоступінчастому абстрагуванню, переходу думки до кінцевого випадку розвитку якоїсь властивості.

Формалізація – це метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури в знаковій формі за допомогою штучних мов, наприклад, мови математики. Це побудова абстрактних моделей, які розкривають сутність досліджуваних процесів дійсності. При формалізації міркування про об'єкти переносять у площину оперування зі знаками (формулами). Відношення знаків заміняють собою висловлювання про властивості й відношення предметів. Таким шляхом створюють узагальнену знакову модель певної предметної галузі, що дає можливість виявити структуру різноманітних явищ і процесів при абстрагуванні від якісних характеристик останніх. Виведення одних формул з інших за правилами логіки і математики дає формальне знання головних характеристик структури різноманітних, часом дуже далеких за природою, явищ. Формалізація, як правило, пов'язана із застосуванням математичного апарату. Вона широко застосовується при математичному моделюванні у багатьох галузях науки.

Переваги формалізації:

- забезпечується узагальненість підходу до вирішення проблем;
- символіка надає стислості та чіткості фіксації значень;
- однозначність символіки (уникаємо багатозначності звичайної мови);
- дає змогу формувати знакові моделі об'єктів і замінювати вивчення реальних речей і процесів вивченням цих моделей.

За **аксіоматичного методу** побудови теорії спочатку задається набір вихідних положень (аксіом або постулатів), що не потребують доведення (принаймні у межах цієї системи знання), а потім із них за

певними правилами будується система вивідних висновків. Логічне

мислення дає змогу переносити істинність аксіом на виведені з них висновки. Сукупність вихідних аксіом і похідних від них висновків утворює аксіоматичну побудову теорії. Отже, аксіоматизація будь-якої теорії потребує: вибору аксіом; визначення сукупності правил логіки, які використовуватимуться надалі; виведення з аксіом за допомогою правил висновку всіх інших тверджень цієї теорії.

Гіпотетико-дедуктивний метод. Цей метод як різновид аксіоматичного методу використовують для побудови теорій в емпіричних науках. Його особливість – створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводять твердження про емпіричні факти. Таким чином, система теоретичних знань будується не «знизу» за рахунок індуктивних узагальнень наукових фактів, а розгортається ніби «згори»: створюється гіпотетична конструкція; потім вона дедуктивно розгортається, створюючи систему гіпотез; ця система гіпотез піддається дослідній перевірці, у процесі якої уточнюється і конкретизується.

Дедуктивна система гіпотез має ієрархічну будову: у ній є гіпотеза (або гіпотези) верхнього ярусу і гіпотези нижніх ярусів, що є наслідками перших гіпотез. Теорія, утворювана гіпотетико-дедуктивним методом, може поповнюватися гіпотезами до тих меж, поки не виникнуть ускладнення в її подальшому розвитку, що зумовлює необхідність перебудови первинної гіпотетичної конструкції цієї теоретичної системи або висунення, як правило, кількох нових, які конкурують одна з одною, вихідних гіпотетичних конструкцій, що пояснюють досліджувані факти і прогнозують нові факти без уведення додаткових гіпотез.

Системний метод. У найзагальнішому розумінні під системним дослідженням предметів і явищ навколишнього світу розуміють такий метод, з позицій якого вони розглядаються як частини або елементи певного цілісного утворення. Ці частини або елементи, взаємодіючи один з одним, визначають нові, цілісні властивості системи, які відсутні в окремих її елементів. Однак це правило застосовується лише для характеристики систем, що складаються з однорідних частин і мають цілком певну структуру. Проте на практиці до систем нерідко відносять сукупності різнорідних об'єктів, об'єднаних в одне ціле для досягнення певної мети. Отже, головне, що визначає систему, – це взаємозв'язок і взаємодія частин у рамках цілого. Варто також зауважити, що кожен окремих об'єкт (предмет або явище) можна розглядати як певну цілісність, що складається із частин, і досліджувати як систему. Держава і право є складними системними

91

утвореннями, отже, необхідність застосування цього методу в правознавстві продиктована саме системним характером цих явищ. З системним методом тісно пов'язані структурний і функціональний методи. Застосування **структурного методу** надає можливість виявити стійкі взаємозв'язки між складовими певної системи (держави, права, механізму правового регулювання) та зовнішніми явищами і процесами (наприклад, економічними, соціальними, психологічними, культурними та іншими факторами). **Функціональний метод** дозволяє проаналізувати соціальне призначення держави і права, зміст їхніх функцій, сприяє глибшому осягненню їх сутності, пошуку шляхів удосконалення і підвищення їх ефективності. Необхідність використання цього методу пов'язана з функціональним характером держави, права, їх елементів, впливом на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку. **Порівняльний метод** відіграє надзвичайно важливу роль у системі методів юридичної науки і практики – завдяки йому встановлюється

тотожність або відмінність об'єктів, що порівнюються. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їх історичну послідовність, взаємозв'язки. Порівняння може здійснюватись шляхом зіставлення (пошук подібних рис) або протиставлення (пошук відмінностей).

Наукові підходи і методи пізнання державно-правових явищ, що застосовуються суміжними науками або групами наук

В основі *історичного методу* лежить вивчення реальної історії в її конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів. На цій основі при розумовому відтворенні історичного процесу розкривається закономірність його розвитку. Історичний метод має за мету відтворення історії об'єкта, що вивчається, у всій його багатогранності, з урахуванням всіх деталей і випадковостей.

Система *конкретно-соціологічних методів*, які застосовуються у праві, поділяється на дві великі групи:

1) методи збору правової інформації, до яких належать:

- опитування, анкетування й інтерв'ювання;
- аналіз документів (особистих і офіційних);
- спостереження (звичайне та включене);
- соціальний експеримент;
- вибірковий метод;
- вивчення і збір статистичних даних державної статистики;

2) методи опрацювання отриманої правової інформації.

92

Конкретно-соціологічні дослідження підвищують науковий потенціал юридичної науки, ефективність її впливу на суспільні відносини.

Психологічний метод дає можливість вивчати правову свідомість (суб'єктивне ставлення людей до права і державно-правових явищ) та її роль у правовому регулюванні суспільних відносин, забезпечує умови для ефективного правового виховання населення.

Оскільки багатьом правовим і державним явищам властиві імовірно-статистичні закономірності, для їх дослідження можуть використовуватися *математичні методи*, зокрема, математична статистика, теорія множин, теорія ігор, розпізнавання образів, факторний аналіз і деякі інші. Право регулює ряд суспільних відносин шляхом встановлення кількісного еталона або масштабу, а відтак їх кількісні характеристики дозволяють використовувати для аналізу й узагальнення математичні методи. Актуальними завданнями використання математичних методів є розробка теоретичних принципів проектування автоматизованих систем обліку, аналізу і пошуку статистичної правової інформації, а також створення організаційно-технічних передумов впровадження таких систем у практику.

Кількісна сторона державно-правових явищ є предметом наукового вивчення за допомогою *методів статистики*. Зокрема, кримінологічна статистика досліджує різноманітні кількісні сторони правопорушень, їх структуру і динаміку, їх причини та умови, ефективність заходів боротьби з ними.

Одним із методів статистики є метод масових спостережень, що спирається на використання закону великих чисел (під останнім розуміють загальний принцип, під впливом якого сукупна дія великої кількості випадкових фактів призводить до результату, що майже не залежить від випадку). Це дає можливість виявити закономірність там, де почуттєво можна спостерігати лише поверхню явищ, хаос випадків. Метод угруповання дозволяє сукупність фактів, що досліджуються, розподілити на окремі якісно однорідні види (наприклад, на види

злочинів відповідно до Особливої частини Кримінального кодексу).

Угрупування звичайно поділяються на три види:

– типологічні, що розчленовують різнотипну масу явищ на якісно однорідні категорії або типи (наприклад, поділ розкрадань по окремих галузях економіки);

– варіаційні, що характеризують структуру сукупності за певною кількісною ознакою (наприклад, вікова структура засуджених);

93

– аналітичні, за допомогою яких встановлюються взаємозалежності явищ (наприклад, залежність між злочинністю і певними соціальними умовами).

Метод узагальнюючих показників спрямований на перетворення абсолютних величин на так звані узагальнюючі показники – середні і відносні величини, що характеризують одним числом типові, поширені сторони досліджуваних явищ, відволікаючись від окремого, індивідуального й випадкового, а це дає можливість встановити і виміряти закономірності різноманітних масових процесів.

Спеціальні методи науково-юридичного пізнання

Спеціально-юридичний метод. Його сутність полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з точки зору юридичних моделей поведінки, з позицій законного або протиправного, обов'язкового або можливого. У процесі такого опису відбувається реконструкція фактів і явищ правової дійсності, їх юридична оцінка, виявляються тенденції та закономірності юридичної практики, удосконалюється юридична термінологія.

Теоретико-юридичний метод. Теоретичними юридичними науками створений власний понятійний апарат, за допомогою якого характеризуються закономірності структури, функціонування й розвитку держави і права, їхнього зв'язку з економікою, соціальними і культурними процесами в суспільстві. Отже, застосування цього методу ґрунтується на використанні існуючих юридичних теорій і понять, що відбивають основний зміст державно-правової реальності, закономірності буття права і держави.

Традиційним є для юридичної науки **формально-юридичний (формально-догматичний) метод**. Його суть полягає в тому, що право вивчається як таке: воно ні з чим не порівнюється, не співставляється з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Предметом дослідження в цьому випадку є право в «чистому» вигляді – його категорії, визначення, ознаки, структура, конструкції, юридична техніка. Один із засновників «чистої» теорії права (нормативістської школи права) Г. Кельзен писав, що «вчення про право називається «чистим» тому, що воно займається одним тільки правом і «очищує» досліджуваний предмет від усього, що не є правом в строгому сенсі».

Застосування формально-юридичного методу пояснюється тим, що, крім внутрішньої сутності, всі державно-правові явища мають своє зовнішнє вираження, свою форму. Цей метод дозволяє простежити взаємозв'язок внутрішнього змісту і форми державно-правових

94

явищ. Він застосовується при аналізі форм держави і форм (джерел) права та окремих їх складових частин, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх сутності тощо. Таким чином, формально-юридичний метод впливає із самої природи держави і права, дозволяє досліджувати зв'язки між їх внутрішньою сутністю і зовнішньою формою її вираження.

Цей метод реалізується за допомогою формально-логічних прийомів: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстракції та інших, що сприяють встановленню зовнішніх ознак правових явищ, їхніх відмінностей одне від одного, виробленню понять та їх визначень у стислих формулюваннях. Прикладами можуть бути поняття «суб'єкт права», «нормативний акт», «гіпотеза», «санкція», «дієздатність», «правоздатність» тощо.

Порівняльно-правовий метод є основним методом у системі методології порівняльно-правових досліджень. *Цей метод* є конкретизацією загальнонаукового порівняльного методу і заснований на зіставленні різних державних і правових систем, окремих державно-правових явищ для виявлення спільного і відмінного між ними.

Порівняння, яке має місце всередині однієї правової системи, називається внутрішнім або внутрішньо-типовим порівнянням однотипних об'єктів в межах правових систем, а порівняння об'єктів, що належать різним правовим системам, називається зовнішнім або міжтиповим порівнянням.

Порівняльно-правове дослідження може проводитися за принципом одночасності, тобто синхронно, або за принципом часової послідовності, тобто діахронно. При використанні діахронного методу предметом дослідження виступає не сам об'єкт, а процес його розвитку, тобто вивчається послідовність станів. Наприклад, за допомогою діахронного методу можна з'ясувати процеси формування й основні етапи розвитку різних правових систем.

Порівняння може також здійснюватися або у формі зіставлення, або у формі протиставлення. Зіставлення, яке називають контрастним, передбачає виділення одного об'єкта в статусі головного, який потім протиставляється решті всіх порівнюваних об'єктів. Якщо метод зіставлення ефективний при проведенні внутрішньо-типового порівняння, то метод протиставлення найбільш ефективний при проведенні міжтипового порівняння державно-правових явищ. Порівняння різних державно-правових систем може проводитися на мікрорівні, тобто на рівні правових норм і інститутів, і на макрорівні – на рівні правових систем.

95

Серед інших способів порівняння виділяються такі:

- функціональне порівняння, яке є дослідженням правових засобів і способів вирішення подібних соціальних і правових проблем різними правовими системами. Функціональне порівняння передбачає порівняння функцій, що виконуються різними державно-правовими інститутами;
- нормативне порівняння, що передбачає суто юридичний аналіз і зіставлення подібних правових норм і законодавчих актів. При цьому активно використовуються юридичні терміни, поняття і категорії, що визначають специфіку правових систем;
- проблемне порівняння, при якому порівнюються лише шляхи вирішення проблем у різних правових системах і можливість застосування цього рішення для власної національної правової системи;
- текстуальне порівняння, спрямоване на з'ясування того, який текст найбільш прийнятний для імплементації в національне законодавство;
- концептуальне порівняння, спрямоване на виявлення і вивчення основних концепцій і положень порівнюваних об'єктів, що визначають напрям їх розвитку;
- бінарне порівняння, суть якого полягає в тому, що порівняльно-

правовому дослідженню піддається не безліч співіснуючих політичних і правових систем, а тільки дві паралельно існуючі системи, що розвиваються. Наприклад, порівняння правових систем релігійного і світського типу та ін.

Отже, порівняльно-правовий метод – це сукупність прийомів виявлення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування правових систем (їх елементів) за допомогою їх порівняння, тобто здійснення пізнавальної операції, що дає змогу на основі фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів.

Метод державно-правового моделювання є логічним продовженням загальнонаукового методу моделювання. Він дозволяє досліджувати державно-правові явища, процеси та інститути на їх моделях, тобто шляхом уявного, ідеального відтворення об'єктів, що досліджуються. Метод державно-правового моделювання як спосіб вивчення державно-правової дійсності спрямований на відтворення механізму дії держави і права, процесів правового регулювання. Цей метод застосовується, наприклад, у процесі законотворчості, коли в уяві формується механізм впливу закону на конкретні суспільні відносини.

96

Серед інших спеціально-юридичних методів можна назвати й такі, як метод судової статистики, державно-правового експерименту, вироблення державно-правових рішень, тлумачення правових норм та ін.

Лекційне заняття

План

1. Поняття та загальна характеристика загальнонаукових методів пізнання державно-правових явищ.
2. Наукові методи пізнання державно-правових явищ, що застосовуються суміжними науками або групами наук.
3. Поняття та загальна характеристика спеціальних методів науково-юридичного пізнання.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Поняття та загальна характеристика загальнонаукових методів пізнання державно-правових явищ.
2. Наукові методи пізнання державно-правових _____ явищ, що застосовуються суміжними науками або групами наук.
3. Поняття та загальна характеристика спеціальних методів науково-юридичного пізнання.

Питання для самостійного опрацювання

1. Метод конкретно-соціологічного дослідження.
2. Математичні та статистичні методи.
3. Кібернетичний та інші методи технічних наук, що використовуються в юриспруденції.
4. Метод судової статистики.

Глосарій: абстрагування, аксіоматичний метод, аналіз, вимірювання, дедукція, діалектика, експеримент, емпіричний опис, загальнонаукова методологія, закони діалектики, закони формальної логіки, ідеалістичний метод, індукція, категорії діалектики, кореляційний аналіз, матеріалістичний метод, метафізика, моделювання, науковий метод, порівняння, принципи діалектики, синтез, системний метод, спеціально-наукова методологія, спеціально-юридичний метод, спостереження, теоретико-юридичний метод, узагальнення, факторний аналіз, філософська методологія, формалізація, формальна логіка, формально-юридичний (формально-догматичний) метод.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.

1.1. Яку рівні виокремлюють у структурі наукової методології?

1.2. Порівняйте між собою філософське і наукове бачення правових явищ.

1.3. Назвіть та розтлумачте закони формальної логіки.

1.4. Дайте характеристику загальнонаукових методів емпіричного дослідження. Які з них можуть бути застосовані в юриспруденції?

1.5. Які загальнонаукові методи застосовують і на емпіричному, і на теоретичному рівнях юридичних досліджень? У чому полягає сутність дедуктивного методу?

1.6. Охарактеризуйте загальнонаукові методи теоретичних досліджень?

1.7. Які наукові підходи і методи пізнання державно-правових явищ застосовуються суміжними науками або групами наук? Поясніть роль конкретно-соціологічних досліджень у розвитку сучасної юридичної науки.

1.8. Наведіть максимально повний перелік спеціальних методів науково-юридичного пізнання в порядку зростання їх важливості для юридичної науки.

1.9. Охарактеризуйте формально-юридичний (формально-догматичний) метод. Вкажіть його недоліки як основного методу науково-юридичних досліджень.

1.10. У чому полягає сутність порівняльно-правового методу? Якою є сфера його застосування? Назвіть способи (види) порівняння державно-правових явищ.

2. Скласти термінологічний словник до теми.

3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.

4. Скласти структурно-логічну схему підходів і методів, застосованих у Вашій магістерській роботі, відобразивши (пояснивши) в ній взаємозв'язки між цими підходами і методами та визначеними у «Вступі» роботи дослідницькими завданнями.

5. Розв'язати тести:

5.1. Вкажіть елементи, які складають внутрішню структуру кожного методу дослідження:

а) принципи і правила дослідження;

б) прийоми дослідження;

в) способи і засоби дослідження;

г) всі відповіді є правильними.

5.2. Вкажіть закони формальної логіки:

а) закон достатньої підстави;

б) закон заперечення заперечення;

98

в) закон виключеного третього;

г) закон єдності і боротьби протилежностей.

5.3. Систематичне, цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, які виступають об'єктами дослідження, називають:

а) методом вимірювання;

б) методом спостереження;

в) методом опису;

г) методом узагальнення.

5.4. Уявне відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ, зв'язків і відношень між ними та виділення тих сторін (ознак, аспектів), які цікавлять дослідника, називають:

а) методом вимірювання;

б) методом опису;

в) методом абстрагування;

г) методом узагальнення.

5.5. Вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури в знаковій формі за допомогою штучних мов (наприклад, мови математики), називають методом:

а) моделювання;

б) аналізу;

в) формалізації;

г) ідеалізації.

5.6. Спостереження, вимірювання, експеримент належать до методів:

а) теоретичного дослідження;

б) емпіричного дослідження;

в) будь-якого наукового дослідження;

г) всі відповіді є правильними.

5.7. Формалізація, логічний та історичний методи належать до методів:

а) теоретичного дослідження;

б) емпіричного дослідження;

в) будь-якого наукового дослідження;

г) всі відповіді є правильними.

5.8. Умовивід від часткового (окремих фактів) до загального, коли на основі знань про частини предметів класу робиться висновок про клас в цілому, називають:

а) аналізом;

б) синтезом;

в) дедукцією;

99

г) індукцією.

5.9. Вкажіть метод, який дає найбільше можливостей вивчати правову свідомість та її роль у правовому регулюванні суспільних відносин, забезпечує умови для ефективного правового виховання населення:

а) формально-догматичний метод;

б) аксіоматичний метод;

в) логічний метод;

г) психологічний метод.

5.10. Вкажіть метод дослідження, засобами якого право вивчається у «чистому» вигляді, тобто поза його зв'язками з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами:

а) порівняльно-правовий метод;

б) соціологічний метод;

в) психологічний метод;

г) формально-догматичний метод.

Джерела і література: 10-15, 17-22, 28, 30, 34, 36, 40, 44, 48, 50, 55, 56.

Модуль II. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тема 6. Організація наукової діяльності в Україні

Поняття наукової діяльності

Науковою діяльністю вважається інтелектуальна творча праця, спрямована на здобуття і використання нових наукових знань.

Розрізняють такі види наукової діяльності: науково-дослідницьку; науково-організаційну; науково-інформаційну; науково-педагогічну та інші.

Наукова діяльність спрямована на виконання трьох основних соціальних функцій:

– пізнавальної – задоволення потреб людини у пізнанні законів природи і суспільства (наука як сума знань дає наукову картину

світу як цілісну систему уявлень про світ, його властивості та закономірності розвитку);

– культурно-виховної – розвиток культури, гуманізація виховання та формування нової людини;

– практично-діяльній – вдосконалення виробництва і системи суспільних відносин.

100

Нормативно-правову базу наукової діяльності в Україні утворюють:

– Конституція України;

– Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.;

– Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р.;

– інші законодавчі акти України (укази Президента України, постанови КМУ, нормативні акти центральних та інших органів державної виконавчої влади тощо) та міжнародні договори України.

В Україні наукова діяльність регламентується насамперед Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність», який є основою цілеспрямованої політики в забезпеченні використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб.

Організація наукової діяльності в Україні

Організацією науки в Україні протягом останніх років займався насамперед Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України (Держінформнауки України) (Положення від 8 квітня 2011 р.), яке було центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки, молоді та спорту України. Держінформнауки України було створено для реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства.

Кабінет Міністрів України своєю постановою, прийнятою 4 червня 2014 р., реорганізував Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації, створивши центральний орган виконавчої влади з реалізації політики у сфері електронного урядування – Державну службу з питань електронного урядування – діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. Згідно з постановою, Міністерство освіти і науки є правонаступником прав та обов'язків Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації з питань реалізації державної політики у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. Таким чином Міністерству освіти і науки були повернуті повноваження в управлінні наукою. Вважається, що це дозволить розвивати

101

інфраструктуру наукових досліджень, зокрема шляхом інтеграції вищої освіти та науки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 було затверджено Положення про Міністерство освіти і науки України, згідно з яким МОН є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу (передачі)

технологій.

МОН відповідно до покладених на нього завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України;
- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції;
- погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади;
- готує в межах повноважень, передбачених законом, зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України;
- здійснює нормативно-правове регулювання у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу (передачі) технологій;
- забезпечує інтеграцію вітчизняних освіти і науки, інших сфер, що належать до його компетенції, з неухильним дотриманням принципів збереження і захисту національних інтересів;
- здійснює в межах повноважень, передбачених законом, координацію діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сферах, що належать до його компетенції;
- погоджує проекти концепцій державних програм розвитку галузей економіки та державних програм у частині трансферу (передачі) технологій;
- розробляє засади наукового і науково-технічного розвитку;
- забезпечує розвиток наукового і науково-технічного потенціалу;
- здійснює заходи щодо проведення єдиної науково-технічної та інноваційної політики;
- формує пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності на підставі довгострокових і

102

середньострокових прогнозів науково-технічного та інноваційного розвитку;

- формує державні цільові наукові та науково-технічні програми з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки;
- здійснює керівництво системою наукової і науково-технічної експертизи;
- забезпечує інтеграцію вітчизняної науки у світовий науковий простір із збереженням і захистом національних пріоритетів;
- забезпечує організацію діяльності у сфері науково-технічної інформації;
- здійснює функціональне управління національною системою науково-технічної інформації;
- організовує використання державних ресурсів науково-технічної інформації, здійснює її пошук і передачу на безприбуткових засадах;
- погоджує рішення про створення наукових парків та затверджує пріоритетні напрями їх діяльності;
- визначає порядок та проводить державну акредитацію фізичних і юридичних осіб на право проведення наукової та науково-технічної експертизи;
- встановлює порядок проведення наукових дослідів, експериментів на тваринах, затверджує альтернативні методи та об'єкти для

отримання наукових даних;

- формує та забезпечує функціонування системи атестації педагогічних, зокрема керівних, наукових і науково-педагогічних кадрів, організовує їх атестацію щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних та вчених звань і підвищення їх кваліфікації;

- утворює атестаційну колегію, яка на принципах прозорості та відкритості затверджує рішення вчених рад вищих навчальних закладів (наукових установ) про присвоєння науковим і педагогічним працівникам вчених звань старшого дослідника, доцента та професора, організовує її роботу, розглядає питання про позбавлення зазначених звань, оформляє та видає відповідні атестати, а також розглядає апеляції на рішення атестаційної колегії;

- за поданням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти схвалює порядок присудження наукових ступенів спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів (наукових установ) та подає його на розгляд Кабінету Міністрів України;

103

- встановлює порядок присвоєння вченими радами вищих навчальних закладів та науково-технічними радами наукових установ вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам, а також порядок позбавлення вчених звань;

- формує щороку пропозиції та доводить до підпорядкованих навчальних закладів державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів;

- здійснює заходи щодо матеріального та морального стимулювання працівників освіти і науки;

- координує діяльність органів виконавчої влади щодо розроблення державних цільових наукових та науково-технічних програм, наукової складової інших державних цільових програм і контролює їх виконання;

- подає в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо створення та реорганізації державних наукових установ, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету, а також пропозиції щодо віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання;

- здійснює організаційно-методичне забезпечення державної атестації наукових установ, веде Державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави;

- забезпечує розвиток загальнодержавної системи науково-технічної інформації, національної інноваційної системи, системи наукової і науково-технічної експертизи проектів державних, міжнародних та регіональних програм;

- формує щороку пропозиції щодо державного замовлення на науково-технічну продукцію на основі переліку найважливіших розробок, спрямованих на створення новітніх технологій та продукції;

- проводить роботу, пов'язану з визнанням виданих в інших державах документів про освіту, наукові ступені та вчені звання;

- здійснює міжнародне співробітництво, забезпечує виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України з питань, що належать до його компетенції;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Державна система організації і управління науковими

дослідженнями в Україні дає можливість концентрувати та

орієнтувати науку на виконання найбільш важливих завдань. Управління науковою діяльністю будується за територіально-галузевим принципом. Сьогодні науково-дослідну роботу провадять такі організації:

104

- науково-дослідні та проектні установи й центри Академії наук України (НАН);
- науково-виробничі, науково-дослідні, проектні установи, системи галузевих академій;
- науково-дослідні, проектні установи і центри міністерств і відомств;
- науково-дослідні установи і кафедри вищих навчальних закладів;
- науково-виробничі, проектні установи і центри при промислових підприємствах, об'єднаннях.

Вищим державним науковим центром є **Національна академія наук України (НАН)**. Вона очолює і координує разом з МОН України фундаментальні і прикладні дослідження в різних галузях науки. НАН є державною науковою установою, яка об'єднує всі напрями науки та підтримує міжнародні зв'язки з науковими центрами інших країн. При Національній академії наук України створена міжвідомча рада з координації фундаментальних досліджень. Очолює НАН України Президент, який обирається загальними зборами вчених. Вони ж обирають трьох віце-президентів, вченого секретаря, Президію і ревізійну комісію. НАН України має в своєму складі секції та відділення з відповідних галузей науки, зокрема, в секції суспільних і гуманітарних наук функціонує відділення історії, філософії та права. До складу НАН входять наукові інститути з відповідних галузей, є територіальні відділення (Донецьке, Західне, Південне та ін.) і територіальні філії. Відділення НАН об'єднують науково-дослідні інститути (НДІ), які очолюють розвиток науки у певній галузі знань. Крім НАН в Україні функціонують галузеві академії, наприклад: Академія правових наук України, Академія педагогічних наук України, Українська академія аграрних наук; Академія медичних наук України, Академія мистецтв України.

Національна академія правових наук України – вища галузева наукова установа України (з 1993 р.). До 1993 р. академія діяла в статусі громадської організації.

Наприкінці 1991 р. група науковців і практичних працівників виступила з ініціативою створення Всеукраїнського громадського об'єднання «Академія правових наук України». 4 березня 1992 р. у Харкові в приміщенні Української юридичної академії відбулася установча конференція Академії, першим її президентом став ректор Української юридичної академії Василь Якович Тацій. Процес створення Академії правових наук України як громадської організації завершився офіційною реєстрацією її Статуту Міністерством юстиції України 31 березня 1992 р.

105

Академія правових наук України заснована як вища галузева наукова установа «...виходячи з необхідності комплексного розвитку правової науки та створення наукових засад розбудови української державності...» згідно з Указом Президента України «Про Академію правових наук України» від 23 липня 1993 р. № 275/93.

«...З метою сприяння дальшому комплексному розвитку правової науки, підвищення ефективності наукових досліджень у сфері державознавства і права та наукового забезпечення правотворчої діяльності органів державної влади у процесі трансформації політичної системи суспільства, консолідації провідних наукових

шкіл, максимально ефективного використання творчого потенціалу працівників наукових установ і професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів юридичного профілю з різних регіонів України» згідно з Указом Президента України «Питання Академії правових наук України» від 10 лютого 2009 р. № 80/2009 в структурі Академії створено чотири регіональних центри: Східний (м. Харків), Західний (м. Львів), Південний (м. Одеса), Центральний (м. Київ, на базі діючого Київського регіонального центру Академії), та визначено нове місцезнаходження керівних органів Академії – м. Київ.

«Ураховуючи провідну роль Академії правових наук України у забезпеченні комплексного розвитку правової науки, проведенні фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі держави і права, значний внесок у підготовку наукових кадрів» 23 лютого 2010 р. згідно з Указом Президента України № 233/2010 «Про надання Академії правових наук України статусу національної» академії надано статус національної і надалі іменовано – Національна академія правових наук України.

Чинний статут НАПрНУ затверджено постановою КМУ від 26 грудня 2011 р. № 1375.

Основними завданнями Академії є:

- участь в реалізації державної політики у сфері правових досліджень;
- комплексний розвиток правової науки, координація, організація і проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі держави і права;
- виконання замовлення органів державної влади стосовно розроблення засад наукової та правової політики, проведення наукової експертизи проектів законів та інших нормативно-правових актів;
- консолідація інтелектуального потенціалу наукових працівників науково-дослідних установ та професорсько-викладацького складу навчальних закладів юридичного профілю;

106

- сприяння інтеграції академічної і вузівської правової науки;
- наукове забезпечення правотворчої діяльності органів державної влади, вивчення та узагальнення механізмів реалізації актів законодавства;
- визначення пріоритетних напрямів побудови правової держави;
- наукове забезпечення проведення правової реформи;
- підготовка практичних рекомендацій щодо вдосконалення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- підготовка наукових кадрів і підвищення їх кваліфікації;
- сприяння поширенню правової інформації, формуванню правосвідомості громадян, розвитку юридичної освіти;
- узагальнення світового досвіду правового регулювання суспільних відносин;
- підтримка талановитих учених, сприяння науковій творчості молоді в галузі держави і права;
- пропаганда досягнень правової науки і сприяння поширенню наукових знань у галузі держави і права;
- розроблення інформаційних правових систем для органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Основним структурним підрозділом Академії є науково-дослідний інститут. Інститут створюється, реорганізується і ліквідується у порядку, встановленому законодавством, та діє відповідно до свого статуту, а також основних принципів організації та діяльності, що

затверджуються загальними зборами Академії.

Загалом у галузевих НДІ окремі підрозділи здійснюють наукові дослідження за темами профілю, переважно прикладного характеру, в яких має потребу галузь, до якої вони належать.

Науково-дослідну діяльність прикладного характеру на нижчих рівнях здійснюють в НДІ відділи, лабораторії, сектори, а також вищі навчальні заклади (університети, академії, інститути). Останні мають спеціальні підрозділи, які виконують науково-дослідні роботи за рахунок державних бюджетних і госпрозрахункових коштів.

Проводять дослідження науково-педагогічні працівники із залученням студентів, а також молодих учених, здобувачів кандидатських і докторських дисертацій за науковою тематикою вищих навчальних закладів.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ст. 1) дає визначення основних **суб'єктів наукової діяльності**:

1) вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати;

107

2) науковий працівник – вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) професійно провадить наукову, науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством;

3) науково-педагогічний працівник – вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством;

4) наукова (науково-дослідна, науково-технологічна, науково-технічна, науково-практична) установа – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, утворена в установленому законодавством порядку, для якої наукова та (або) науково-технічна діяльність є основною.

Загалом до суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності за ст. 4 Закону належать: наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти і докторанти, інші вчені, наукові установи, університети, академії, інститути, музеї, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації.

Науково-педагогічні працівники у вищих навчальних закладах можуть обіймати посади: асистент, викладач, старший викладач, доцент, професор, завідувач кафедри. Співробітникам НДІ пріоритет на посадах молодшого наукового співробітника, наукового співробітника, старшого наукового співробітника, провідного наукового співробітника, головного наукового співробітника та ін. Найвидатніші вчені обираються зборами НАН України, галузевими і громадськими академіями – членами-кореспондентами і дійсними членами-академіками.

Для підготовки наукових кадрів в Україні діє аспірантура, докторантура, а також самостійна робота фахівців з написання дисертації без відриву від виробництва (здобувачі).

Суттєвою особливістю розвитку науки є наступність досвіду і

знань, єдність традицій і новаторства. Однією з форм її втілення є **наукові школи**, функціонування яких передбачає боротьбу думок, творчі дискусії та конструктивну критику. *Науковою школою* слід вважати творчу співдружність вчених, які працюють в одній країні

108

або в одному місті в певній галузі науки, об'єднаних спільністю підходів до вирішення проблеми, стилю роботи, спільністю наукового мислення, ідей і методів їх реалізації.

Головними ознаками наукової школи є:

- наявність наукового лідера – видатного вченого, який володіє умінням підбирати творчу молодь і навчати її мистецтва дослідження, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу;
- висока наукова кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера;
- значущість одержаних результатів, високий науковий авторитет у певній галузі науки та громадському визнанні;
- оригінальність методики досліджень, спільність наукових поглядів.

Тематика дослідження зазвичай формується за профілем вищого навчального закладу, його факультетів і кафедр на договірних засадах з підприємствами, організаціями або у формі державного замовлення. Результати наукових досліджень запроваджуються в практичну діяльність установ, організацій галузі, за їх матеріалами проводяться науково-практичні конференції, наукові семінари, захищаються кандидатські, докторські дисертації.

У практичній діяльності важливе значення мають також наукові просвітницькі товариства, покликані сприяти поширенню наукових знань, досягнень у галузях науки, техніки, виробництва та культури серед населення.

Наукові дослідження у вищому навчальному закладі

У Законі України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.

передбачено, що наукова і науково-технічна діяльність у вищих навчальних закладах є невід'ємною складовою освітньої діяльності й здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної і виробничої діяльності в системі вищої освіти (ст. 65 п. 1).

Ст. 26 п. 1.2: [Основними завданнями] для університетів, академій, інститутів є провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі.

Суб'єктами наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є наукові, науково-педагогічні працівники, особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, інші працівники вищих навчальних закладів, а також працівники підприємств, які спільно з вищими

109

навчальними закладами провадять наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність (ст. 65 п. 2).

Основною метою наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є здобуття нових наукових знань шляхом проведення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентоспроможних технологій, видів техніки, матеріалів тощо для забезпечення інноваційного розвитку суспільства, підготовки фахівців інноваційного типу (ст. 65 п. 3).

Основними завданнями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів є (ст. 65 п. 4):

- 1) одержання конкурентоспроможних наукових і науково-

прикладних результатів;

2) застосування нових наукових, науково-технічних знань під час підготовки фахівців з вищою освітою;

3) формування сучасного наукового кадрового потенціалу, здатного забезпечити розробку та впровадження інноваційних наукових розробок.

Отже, наукова діяльність у ВНЗ передбачає, зокрема, безпосередню участь учасників навчального процесу в науково-дослідних роботах, що проводяться у вищому навчальному закладі. Вищі навчальні заклади можуть утворювати навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, наукові парки та входити до складу консорціуму (ст. 27 п. 6).

Національний вищий навчальний заклад має, зокрема, право отримувати відповідно до законодавства на пріоритетних засадах передбачені державним бюджетом кошти для провадження наукової і науково-технічної діяльності, проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, виконання наукових програм, проектів державного значення в обсязі не менш як 10 відсотків коштів державного бюджету, що виділяються на його утримання; отримувати на пріоритетних засадах фінансування для придбання наукового і навчального обладнання, комп'ютерних програм тощо за рахунок державного бюджету; формувати на своїй базі інноваційні структури різних типів (наукові та технологічні парки, бізнес-інкубатори, малі підприємства тощо) на засадах поєднання інтересів високотехнологічних компаній, науки, освіти, бізнесу та держави з метою виконання і впровадження інноваційних проектів (ст. 29).

Національному вищому навчальному закладу, що забезпечує проривний розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяє її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, має визнані наукові здобутки, може надаватися статус *дослідницького університету*. Статус 110

дослідницького університету надається Кабінетом Міністрів України на конкурсних засадах вищому навчальному закладу строком на сім років відповідно до затвердженого КМУ Положення про дослідницький університет та критеріїв, що включають показники, приведені до кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищого навчального закладу. Дослідницький університет має, зокрема, право отримувати базове фінансування за окремою бюджетною програмою Державного бюджету України на провадження наукової діяльності в обсязі не менш як 25 відсотків коштів, що передбачаються на його утримання, для проведення наукових досліджень, підтримки та розвитку їх матеріально-технічної бази; на конкурсних засадах формувати тематику фундаментальних та прикладних наукових досліджень, науково-технічних розробок і самостійно затверджувати річний тематичний план; формувати на своїй базі інноваційні структури різних типів (наукові та технологічні парки, бізнес-інкубатори, малі підприємства тощо) на засадах поєднання інтересів високотехнологічних компаній, науки, освіти, бізнесу та держави з метою виконання і впровадження інноваційних проектів (ст. 30).

Національною доктриною розвитку освіти України в XXI столітті визначено, що основними чинниками подальшого розвитку освіти є:

- єдність освіти і науки як умови модернізації освітньої системи;
- достатній обсяг фінансування науки та підтримка вітчизняних наукових шкіл;
- фундаменталізація освіти, інтенсифікація наукових досліджень у

вищих навчальних закладах;

– залучення до наукової діяльності учнівської та студентської обдарованої молоді, педагогічних працівників;

– поглиблення співпраці і кооперації навчальних закладів і наукових установ, широке залучення вчених НАН України та галузевих академій до навчально-виховного процесу та дослідницької роботи в навчальних закладах;

– створення науково-інформаційного простору для дітей, молоді і всього активного населення, використання для цього можливостей нових комунікаційно-інформаційних засобів;

– запровадження цільових програм, що сприяють інтеграції освіти і науки тощо

Склад та підготовка наукових кадрів в Україні

Тих, хто постійно займається науковою діяльністю, називають дослідниками, науковцями, науковими працівниками, вченими.

111

Згідно зі ст. 53 Закону України «Про вищу освіту» науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах проводять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність.

Наукові працівники – це особи, які за основним місцем роботи та відповідно до трудового договору (контракту) професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-організаційну діяльність та мають відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання.

Згідно зі ст. 5 п. 1 Закону України «Про вищу освіту» підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за відповідними освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень; другий (магістерський) рівень; третій (освітньо-науковий) рівень; науковий рівень.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Згідно зі ст. п. 2 Закону, здобуття вищої освіти на кожному рівні вищої освіти передбачає успішне виконання особою відповідної освітньої (освітньо-професійної чи освітньо-наукової) або наукової програми, що є підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти: 1) молодший бакалавр; 2) бакалавр; 3) магістр; 4) доктор філософії; 5) доктор наук.

Відповідно до ст. 5 п. 6 Закону, **доктор філософії** – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується спеціалізованою вченою радою вищого

навчального закладу або наукової установи в результаті успішного
112

виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі). Особи, які професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати ступінь доктора філософії поза аспірантурою, зокрема під час перебування у творчій відпустці, за умови успішного виконання відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) становить чотири роки. Обсяг освітньої складової освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії становить 30-60 кредитів ЄКТС.

Наукові установи можуть здійснювати підготовку докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою згідно з отриманою ліцензією на відповідну освітню діяльність. Наукові установи можуть також здійснювати підготовку докторів філософії за освітньо-науковою програмою, узгодженою з вищим навчальним закладом. У такому разі наукова складова такої програми здійснюється у науковій установі, а освітня складова – у вищому навчальному закладі.

Відповідно до ст. 5 п. 7 Закону, **доктор наук** – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Ступінь доктора наук присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи за результатами публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Ст. 6 п. 3: **Атестація** осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, здійснюється постійно діючою або разовою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи
113

наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації. Здобувач ступеня доктора філософії має право на вибір спеціалізованої вченої ради.

Ст. 6 п. 4: Атестація осіб, які здобувають ступінь доктора наук, здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, на підставі публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або сукупності статей, опублікованих у вітчизняних та/або міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджується центральним органом виконавчої влади у

сфері освіти і науки.

Система підготовки наукових кадрів в Україні має доволі складну історію і сьогодні зазнає кардинальних трансформацій.

Після проголошення незалежності України національну систему підготовки й атестації наукових кадрів довелося створювати, фактично, з нуля. У спадок від попередньої системи Україні дісталася лише низова ланка – кілька сотень спеціалізованих учених рад.

Виникла гостра необхідність у формуванні власної нормативної бази у сфері підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів. Першим кроком на цьому шляху стало прийняття Закону України «Про освіту», яким до структури освіти в Україні, зокрема, було включено аспірантуру й докторантуру. При цьому основними принципами освіти в Україні проголошено принципи безперервності освіти та інтеграції з наукою і виробництвом. У ст. 31 та 32 Закону було встановлено наукові ступені та вчені звання: кандидат наук, доктор наук; старший науковий співробітник, доцент, професор.

У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначено основні засади правового статусу суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності. Зокрема, дано визначення таких понять, як «наукова діяльність», «науково-педагогічна діяльність», «учений», «науковий працівник», «науково-педагогічний працівник».

Проголошено, що основними формами підготовки наукових кадрів є аспірантура й докторантура.

З метою забезпечення керівництва атестацією наукових і науково-педагогічних кадрів, пов'язаною з присудженням наукових ступенів і присвоєнням учених звань, Указом Президента України від 25 лютого 1992 р. № 100 було створено Вищу атестаційну комісію (далі – ВАК) України. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 травня 1992 р. № 257 було затверджено Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань України.

114

Ця постанова втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 644 «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань». Згодом присудження наукових ступенів доктора і кандидата наук та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника здійснювалося згідно з Порядком присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 423 (зі змінами). Порівняльний аналіз цих документів підтверджує тенденції щодо поступового розширення компетенції ВАК України у сфері підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, а також ускладнення процедури їх атестації. Сьогодні діє Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567.

Зазначеними документами встановлювались кваліфікаційні вимоги до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук, а також детально регламентувалася процедура підготовки та проведення публічного захисту дисертації у спеціалізованій вчентій раді.

Отже, протягом перших десяти років незалежності в Україні було сформовано інституційну складову системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, на законодавчому рівні достатньою мірою були врегульовані практично всі аспекти цього процесу. Водночас із приєднанням України у 2005 р. до Болонського процесу на сторінках наукових видань розпочалися жваві дискусії,

пов'язані з необхідністю вдосконалення як нормативної бази підготовки й атестації докторів і кандидатів наук, так і реальної практики реалізації цього процесу в контексті європейського досвіду підготовки й атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. Першочергове значення в даному контексті українські науковці й практики надавали таким питанням, як: необхідність запровадження трициклової системи підготовки фахівців з вищою освітою (бакалавр – магістр – доктор філософії (PhD)); інтеграція докторських програм у єдину освітню систему; визначення державного освітнього стандарту докторських програм, обов'язкового мінімуму їх змісту, форми підсумкової атестації випускника, кваліфікації, що йому присвоюватиметься; надання більшої автономії спеціалізованим ученим радам у вирішенні питання присудження наукових ступенів; уточнення статусу ВАК України як центрального органу виконавчої влади в системі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

115

Кардинальні зміни інституційних засад вітчизняної системи підготовки й атестації наукових кадрів вищої кваліфікації розпочалися із виданням Указу Президента України від 9 грудня 2010 р.

№ 1085/2010, яким ВАК України ліквідовано. Відповідно ж до Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, затвердженого Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 410/2011, державне регулювання системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів було покладено на єдиний орган – МОНмолодьспорту України. Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14 вересня 2011 р. № 1059 затверджено Положення про атестаційну колегію Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Подальший розвиток вітчизняної системи підготовки й атестації науково-педагогічних і наукових кадрів безпосередньо пов'язаний із прийняттям Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. Цим Законом підготовку фахівців та кадрів з вищою освітою передбачається здійснювати за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого бакалавра, бакалавра, магістра; освітньо-науковим рівнем доктора філософії; науковим рівнем доктора наук. Зазначене дає підстави з великою ймовірністю вважати, що інтеграція підготовки наукових кадрів у єдину освітню систему буде однією з провідних тенденцій подальшого розвитку вітчизняної системи підготовки наукових кадрів.

Відповідно до Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого Постановою КМУ від 16 жовтня 2014 р. № 630, МОН є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. МОН за поданням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти схвалює порядок присудження наукових ступенів спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів (наукових установ) та подає його на розгляд Кабінету Міністрів України.

Міжнародне співробітництво

Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. містить розділ XIII «Міжнародне співробітництво» (статті 74-76).

Основні напрями міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти (ст. 75):

1. Вищі навчальні заклади здійснюють міжнародне співробітництво, укладають договори про співробітництво,

встановлюють прямі зв'язки з вищими навчальними закладами,
116

науковими установами та підприємствами іноземних держав,
міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до
законодавства.

2. Основними напрямками міжнародного співробітництва вищих
навчальних закладів є:

- 1) участь у програмах двостороннього та багатостороннього
міждержавного і міжуніверситетського обміну студентами,
аспірантами, докторантами, педагогічними, науково-педагогічними та
науковими працівниками;
- 2) проведення спільних наукових досліджень;
- 3) організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та
інших заходів;
- 4) участь у міжнародних освітніх та наукових програмах;
- 5) спільна видавнича діяльність;
- 6) надання послуг, пов'язаних із здобуттям вищої та
післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні;
- 7) створення спільних освітніх і наукових програм з іноземними
вищими навчальними закладами, науковими установами,
організаціями;
- 8) відрядження за кордон педагогічних, науково-педагогічних та
наукових працівників для педагогічної, науково-педагогічної та
наукової роботи відповідно до міжнародних договорів України, а
також договорів між такими вищими навчальними закладами та
іноземними партнерами;
- 9) залучення педагогічних, науково-педагогічних та наукових
працівників іноземних вищих навчальних закладів для участі в
педагогічній, науково-педагогічній та науковій роботі у вищих
навчальних закладах України;
- 10) направлення осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах
України, на навчання у закордонних вищих навчальних закладах;
- 11) сприяння академічній мобільності наукових, науково-
педагогічних працівників та осіб, які навчаються;
- 12) інші напрями і форми, не заборонені законом.

У сучасному світі міжнародне співробітництво стало невід'ємною
складовою наукового життя. Україні вдалося зберегти в діючому стані
ряд наукових шкіл саме завдяки співпраці із вченими інших країн та
участі у виконанні міжнародних проектів: підписано десятки
міждержавних угод про співпрацю у сфері науки і технологій,
розвивається науково-технічна співпраця між Україною та ЄС.

Діє TESIS – програма технічного сприяння країнам, які виникли на
теренах СРСР (за винятком країн Балтії), за якою надається допомога
117

економічним, соціальним реформам і демократичним політико-
правовим перетворенням.

Має місце співробітництво з INTAS – спеціальною науковою
структурою при Євросоюзі, яка займається фінансуванням спільних
наукових проектів з країнами СНД.

Досить вагомою є співпраця через американські міжнародні фонди
(Фонд цивільних досліджень і розвитку та інші).

До кінця 2013 р. значне місце у міжнародній кооперації науки
України посідала Росія.

Укладення угоди про асоціацію між Україною та ЄС відкриває нові
перспективи розвитку науки в нашій країні. Укладення угоди про
асоціацію між Україною та ЄС відкриває нові перспективи розвитку
науки в нашій країні. Так, 20 березня 2015 р. відбулося підписання

Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у Рамковій програмі ЄС з наукових досліджень та інновацій «Горизонт-2020».

Проблеми імплементації європейських стандартів у сферу наукової діяльності України мають нині важливе значення. Політики й науковці нашої держави виявляють велику зацікавленість щодо механізмів підтримки наукової галузі в країнах Європи, впровадження спільних науково-технічних проєктів, дослідницьких програм тощо.

Лекційне заняття

План

1. Організація наукової діяльності в Україні.
2. Наукові дослідження у вищому навчальному закладі.
3. Склад та підготовка наукових кадрів в Україні.
4. Міжнародне співробітництво в науково-дослідній сфері.

Питання для самостійного опрацювання

1. Поняття про науковий напрям і наукову школу.
2. Порядок присудження наукових ступенів та вчених звань в Україні.
3. Статус науковця.
4. Університет як суб'єкт наукової діяльності.

Глосарій: види наукової діяльності, вчений, доктор наук, доктор філософії, дослідницький університет, Міністерство освіти і науки України, наукова діяльність, наукова школа, науковий рівень вищої освіти, наукові працівники, науково-дослідна (науково-технічна) установа, науково-дослідний інститут, науково-педагогічні працівники,
118

Національна академія наук України, Національна академія правових наук України, третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. Дайте визначення поняття «наукова діяльність». Які види цієї діяльності виокремлюють у наукознавстві?
 - 1.2. Назвіть і коротко охарактеризуйте законодавчі акти, які утворюють нормативно-правову базу наукової діяльності в Україні.
 - 1.3. Які функції виконує Міністерство освіти і науки України в царині організації наукової діяльності в Україні?
 - 1.4. Що Вам відомо про структуру і завдання Національної академії наук України?
 - 1.5. Яку роль відіграє Національна академія правових наук України в розвитку юридичної науки в нашій країні? Охарактеризуйте структуру цієї установи.
 - 1.6. Яких суб'єктів наукової діяльності називає чинне законодавство України?
 - 1.7. Що розуміють під науковою школою? Яку роль у розвитку науки відіграють наукові школи?
 - 1.8. Охарактеризуйте роль, яку відіграє наука в сучасному вищому навчальному закладі, та місце студентів у процесі наукової діяльності, яка провадиться у ВНЗ.
 - 1.9. Наведіть і прокоментуйте основні положення Закону України «Про вищу освіту» стосовно рівнів і ступенів вищої освіти.
 - 1.10. Охарактеризуйте основні напрями і сучасні тенденції розвитку міжнародного співробітництва у царині освіти і науки.
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для самостійного опрацювання.
4. Розробити структурно-логічну схему «Рівні і ступені вищої освіти в сучасній Україні».
5. Розв'язати тести:

5.1. Інтелектуальна творча праця, спрямована на здобуття і використання нових наукових знань:

- а) освітня діяльність;
- б) розумова діяльність;
- в) технічна діяльність;
- г) наукова діяльність.

5.2. Практично-діяльнісна функція наукової діяльності полягає:

- а) у задоволення потреб людини у пізнанні законів природи і суспільства;

119

- б) у розвитку культури, гуманізації виховання та формуванні нової людини;

- в) у вдосконаленні виробництва і системи суспільних відносин;

- г) всі відповіді є правильними.

5.3. Нормативно-правову базу наукової діяльності в Україні утворюють:

- а) Закон України «Про вищу освіту»;
- б) Закон України «Про науку»;
- в) Закон України «Про діяльність науковців»;
- г) Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

5.4. Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади України, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері науки, сьогодні є:

- а) Міністерство освіти і науки України;
- б) Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Адміністрація Президента України.

5.5. Творча співдружність вчених, які працюють в одній країні або в одному місті в певній галузі науки, об'єднаних спільністю наукових підходів, стилю роботи, наукового мислення, ідей і методів їх реалізації:

- а) трудовий колектив науково-дослідного інституту;
- б) дійсні члени галузевої академії наук;
- в) науковці, які одержали вищу освіту в одному навчальному закладі;
- г) наукова школа.

5.6. Посада науково-педагогічного працівника, яка у наведеному переліку є вищою:

- а) доцент;
- б) старший викладач;
- в) асистент;
- г) професор.

5.7. Згідно із Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», фізична особа (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), яка має повну вищу освіту та проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні результати – це:

- а) науковий працівник;
- б) науково-педагогічний працівник;
- в) дослідник;
- г) вчений.

120

5.8. У Законі України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. передбачено, що наукова діяльність у вищих навчальних закладах:

- а) провадиться за бажанням адміністрації закладу за наявності необхідних фінансових ресурсів;
- б) є невід'ємною складовою освітньої діяльності закладу;

в) здійснюється лише тоді, коли заклад має власну аспірантуру і докторантуру;

г) провадиться лише за умови одержання закладом спеціальної ліцензії на наукову діяльність.

5.9. Національний вищий навчальний заклад має право отримувати відповідно до законодавства на пріоритетних засадах передбачені державним бюджетом кошти для провадження наукової і науково-технічної діяльності в обсязі не менш як:

а) 5 відсотків коштів державного бюджету, що виділяються на його утримання;

б) 10 відсотків коштів державного бюджету, що виділяються на його утримання;

в) 15 відсотків коштів державного бюджету, що виділяються на його утримання;

г) 20 відсотків коштів державного бюджету, що виділяються на його утримання.

5.10. Національному вищому навчальному закладу, що забезпечує проривний розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяє її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, має визнані наукові здобутки, може надаватися статус:

а) академії;

б) науково-дослідного інституту;

в) наукової лабораторії;

г) дослідницького університету.

Джерела і література: 1-9, 10-12, 14, 15, 17-22, 25, 29, 35, 38, 60.

Тема 7. Інформаційне забезпечення науково-юридичних досліджень

Поняття та види інформаційного забезпечення наукових досліджень

Якість наукових досліджень залежить від багатьох чинників, серед яких одним із значущих є інформаційне забезпечення, за допомогою якого дослідник отримує наукову інформацію, необхідну для

121

проведення дослідження. Формування інформаційного забезпечення є першим етапом виконання будь-якого дослідження. При цьому повнота і якість зібраного матеріалу має вирішальний вплив на результати дослідження.

Основою будь-якого наукового дослідження є *інформація* – сукупність відомостей, яка визначає рівень наших знань про ті чи інші явища, факти, події та їхні взаємозв'язки.

Слово «інформація» в перекладі з латинської мови означає роз'яснення. Інформація – це відомості про довкілля, про процеси, які здійснюються в ньому, про події і стани, що сприймаються людьми.

Це одне із загальних понять науки, що означає певні відомості, сукупність якихось даних, знань, детальна, систематизована подача певного відібраного матеріалу, але без будь-якого аналізу.

До найважливіших властивостей інформації належать:

– *адекватність* – відповідність реальним процесам і об'єктам;

– *релевантність* – відповідність тим завданням, для вирішення яких вона призначена;

– *правильність* – відповідність способу вираження інформації її змісту;

– *точність* – відображення певних явищ з мінімальним викривленням або мінімальною помилкою;

– *актуальність* або своєчасність – можливість її використання тоді,

коли потреба в ній особливо велика;

- **загальність** – незалежність від окремих змін;

- **ступінь деталізації** – детальна інформація.

Крім того, інформація має здатність нагромаджуватися, втрачатися, забруднюватися, ущільнюватися.

Наукова інформація – це логічна інформація, яка отримується в процесі пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу і використовується в суспільно-історичній практиці.

Основні ознаки наукової інформації:

- вона отримується в процесі пізнання закономірностей об'єктивної дійсності та подається у відповідній формі;

- це документовані або публічно оголошені відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки, виробництва, отримані в процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, виробничої та громадської діяльності.

Наукова інформація, одержана з різноманітних джерел, поділяється на види:

- за способами її одержання і галузями використання: технічна, економічна, соціальна тощо;

- за способом її фіксації – на паперових та електронних носіях;

122

- залежно від статусу інформації – первинні (фактографічні) документи; вторинні (бібліографічні) документи, тобто результати аналітико-синтетичної і логічної переробки первинних документів;

- за призначенням: офіційна (нормативна), наукова, науково-популярна, навчальна, довідкова, патентно-ліцензійна, виробнича, рекламна тощо;

- залежно від способу фіксації: друкована (тиражована) та рукописна (або машинописна) наукова інформація (до останньої належать, зокрема, науково-технічні звіти, інформаційні картки, дисертації, депоновані рукописи, препринти тощо, які залишаються у формі рукопису та існують у невеликій кількості примірників);

- залежно від періодичності виникнення наукові видання поділяють на неперіодичні (книги); видання, що продовжуються (збірки статей), періодичні (журнали, газети).

Законом України «Про інформацію» від 13 січня 2011 р. визначено головні принципи інформаційних відносин:

- гарантованість права на інформацію;

- відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;

- достовірність і повнота інформації;

- свобода вираження поглядів і переконань;

- правомірність _____ одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;

- захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Право на інформацію мають усі громадяни України, юридичні особи і державні органи. З метою задоволення інформаційних потреб органи державної влади та місцевого самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази і банки даних. Для прискорення відбору потрібної інформації і підвищення ефективності праці в Україні створена загальнодержавна служба науково-технічної інформації (НТІ). Вона включає галузеві інформаційні центри різних видів.

У процесі наукових досліджень вживається таке поняття, як **галузі інформації** – сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про порівняно самостійні сфери життя і діяльності.

Розрізняють такі галузі інформації: політична; духовна; науково-технічна; соціальна; економічна; міжнародна.

Чітке знання значення термінів та галузей інформації дозволяє досліднику оперативно її знаходити, переробляти, узагальнювати та ефективно застосовувати для виконання відповідних завдань.

Значення інформації для наукової діяльності полягає в тому, що, без неї не може бути проведене наукове дослідження. Інформація для

123

дослідника є предметом і результатом його праці. Осмислюючи та опрацьовуючи потрібну інформацію, дослідник видає специфічний продукт – якісно нову інформацію. Підраховано, що близько 50% свого часу дослідник витрачає на пошук інформації. Тому важливим етапом наукового дослідження є збір і опрацювання інформації з теми дослідження.

При цьому слід враховувати, що інформація досить швидко старіє і потрібне постійне поновлення матеріалів. За даними зарубіжних джерел інтенсивність старіння інформації становить понад 10% на день для газет, 10% на місяць для журналів, 10% на рік для книг і монографій.

Система джерел наукової інформації

Основними джерелами науково-юридичних досліджень виступають зазвичай нормативно-правові, правозастосовчі й інші правові документи.

Загалом джерела науково-технічної інформації можна згрупувати в такому вигляді:

Монографія – це наукова праця, що містить глибоке, повне й вичерпне дослідження якоїсь проблеми чи теми у конкретній, зазвичай вузькій галузі науки, що підготовлена одним або декількома авторами. Вона має достатньо великий обсяг – не менше 50 сторінок машинописного тексту.

Збірник – це видання, яке складається з окремих праць різних авторів, присвячених одному напрямку, але різним його аспектам. У збірнику публікуються закінчені праці з рекомендацією їх використання.

Періодичні видання – це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки. В періодичних виданнях можуть друкуватись праці і їх результати. Виклад матеріалу проводиться в популярній, доступній формі.

Спеціальні випуски технічних видань – це документи інформаційного, рекламного характеру, аналітичні, статистичні дані з проблеми.

Патентно-ліцензійні видання (патентні бюлетні) – це нормативно-технічні документи щодо єдиних вимог до продукції, її розробки, виробництва та застосування.

Навчальна література – це підручники, навчальні посібники, навчально-методичні праці різних видів.

Надруковані документи – це дисертації, звіти про науково-дослідну роботу. Це також документи для студентів, аспірантів, які займаються науково-дослідною роботою: планові, звітні документи,

124

статистичні та опубліковані доповіді, методичні та інструкційні матеріали.

Інформаційні ресурси науково-технічної інформації – це систематизовані зібрання науково-технічної літератури і документації, зафіксовані на паперових та інших носіях.

Довідково-інформаційний фонд – це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених

для задоволення інформаційних потреб.

Довідково-пошуковий апарат – це сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел.

Інформаційні ресурси спільного користування – це сукупність інформаційних ресурсів державних органів науково-технічної інформації (бібліотеки, організації).

Сукупність дій, спрямованих на задоволення потреб громадян, юридичних осіб і держави в інформації, що полягає в її збиранні, аналітико-синтетичній обробці, фіксації, зберіганні, пошуку і поширенні, називають **науково-інформаційною діяльністю**.

Систему економічних, організаційних і правових відносин щодо продажу і купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг називають **інформаційним ринком**.

При опрацюванні інформації її можна поділити на дві групи:

Первинна інформація – це вихідна інформація, яка є результатом безпосередніх досліджень, вивчення практичного досвіду (це фактичні дані, ідеї, концепції в різних поєднаннях і формах викладу, зібрані дослідником).

Вторинна інформація – це результат аналітичної обробки та публікації інформації з теми дослідження (бібліографічні джерела):

- інформаційні видання (сигнальна інформація, реферативні журнали, експрес-інформація, огляди);
- довідкова література (енциклопедії, словники);
- каталоги і картотеки;
- бібліографічні видання.

Ця інформація слугує теоретичним та експериментальним підґрунтям, основою проведення наукового дослідження, є доказом наукової обґрунтованості роботи, її достовірності та новизни.

Потрібну наукову інформацію дослідник отримує насамперед у бібліотеках та органах науково-технічної інформації.

Форми обслуговування читачів у бібліотеках майже скрізь однакові:

- довідково-бібліографічне обслуговування;
- читальний зал;
- абонемент або міжбібліотечний обмін (МБО);

125

- заочний абонемент;
- виготовлення фото і ксерокопій;
- виготовлення мікрофільмів.

Для опрацювання джерел з обраної теми використовують інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки.

У бібліотеках застосовується інформаційно-пошукова мова (ІПМ) бібліотечно-бібліографічного типу: універсальна десяткова класифікація (УДК) і бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК).

Універсальна _____ десяткова класифікація (УДК) систематизує всі людські знання у 10 розділах, де кожний розділ має десять підрозділів і т. ін. Кодовим позначенням індексуються всі наукові знання, явища, поняття. І кожне нове знання при його виникненні знаходить своє місце. В залежності від потреб поділу інформаційно-пошукової мови до основних індексів додаються інші знаки, чим підвищується спеціалізація УДК. Для зручності сприйняття кожні три знаки відокремлюються крапкою.

Тривалий час УДК застосовувалась як найбільш досконала класифікація знань. Але згодом виникнення нових понять у науковій і практичній діяльності людей зумовили впровадження бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК), яка має іншу систему класифікації й індексації людських знань. Основна частина її буквено-цифрових

індексів побудована за десятковим принципом.

Ці інформаційно-пошукові мови застосовуються при організації бібліотечних фондів. Основою інформаційно-пошукового апарату бібліотек є *каталоги* – розташовані в порядку алфавіту картки з описом видань: в алфавітному каталозі – за прізвищами авторів та назвами публікацій незалежно від їх змісту; в предметному – за предметними рубриками теж в алфавітному порядку. Основні каталоги формуються за принципом алфавіту або за принципом систематизації знань. Крім основних каталогів створюються допоміжні: каталог періодики, картотеки статей і рецензій. Алфавітні каталоги містять картки на книги, розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи назв, при цьому береться спочатку перша буква слова, за яким іде опис, потім – друга і т. д. Їм належить провідне місце. За їх допомогою можна встановити, які твори того чи іншого автора є в бібліотеці. Картки каталогу розставлені за першим словом бібліографічного опису книги: прізвища автора або назви книги, яка не має автора. Якщо перші слова співпадають, картки розставляються за другим словом. Картки авторів з однаковим прізвищем – за алфавітом їх ініціалів тощо.

Систематичні каталоги містять картки на книги, в яких назви робіт розташовані в логічному порядку за галузями знань, згідно з діючою 126

класифікацією науки. Послідовність розміщення карток відповідає певній бібліографічній класифікації – УДК чи ББК. Довідковий апарат систематичного каталогу включає посилання, відправлення, довідкові картки та алфавітно-предметний покажчик. Посилання вказує, в якому відділі знаходиться література з даного питання.

Предметні каталоги містять картки з назвами творів з конкретних проблем і питань одного змісту. Вони концентрують близькі за змістом матеріали в одному місці, що дуже зручно для дослідника. Для визначення стану вивченості теми потрібно звернутись до інформаційних видань, які випускають інститути та служби науково-технічної інформації, центри інформації, бібліотеки і охоплюють всі галузі народного господарства. Тут можна ознайомитись не лише з відомостями про надруковані праці, а й з вміщеними ідеями та фактами. Їх характеризує новизна поданої інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Збір та обробку цих матеріалів в Україні здійснюють Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Національна бібліотека України ім.

В.І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного або регіонального рівня.

Основна маса видань названих установ поділяється на три види: бібліографічні; реферативні; оглядові.

Бібліографічні видання показують, що видано з питання, яке цікавить дослідника; часто це сигнальні покажчики без анотацій і рефератів. Цінність їх – у оперативності інформації про вихід у світ вітчизняної і зарубіжної літератури.

Реферативні видання містять публікації рефератів з коротким викладом змісту первинного документа, фактичними даними і висновками (експрес-інформаційні, реферативні журнали, збірники та ін.). Виданням Книжкової палати України є бібліографічні покажчики: «Літопис книг», «Літопис газетних статей», «Нові видання України» тощо.

Для пошуку та аналізу літератури, що видана в минулі роки, існує ретроспективна бібліографія, призначенням якої є підготовка і

розповсюдження бібліографічної інформації про видання за певний період часу в минулому. Це можуть бути: тематичні огляди, прайслисти видавництв, пристаттєві списки літератури тощо.

Поряд з інформаційними виданнями органів НТІ для інформаційного пошуку слід використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, бази і банки даних, Інтернет.

127

За останні роки широко розвивається державна система збору, обробки, зберігання, ефективного пошуку та передачі інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки. Розробкою методології створення ефективних інформаційних систем займається наука інформатика, яка має ряд специфічних напрямів розвитку: – технічне створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем;

– програмний – забезпечення обчислювальних машин програмами для користувачів;

– алгоритмічний – розробка алгоритмів змісту баз і банків даних.

Сукупність уніфікованих інформацій та послуг, поданих в стандартизованому вигляді, називається *інформаційним продуктом* – це спеціалізовані нормативні видання, державні стандарти, будівельні норми і правила тощо.

Накопичення і зберігання великих інформаційних масивів – баз даних, дозволяє систематизувати документи за ознаками певної тематики, а також формувати банки даних, для оперативного багатоцільового використання відповідної інформації.

Популярним за останні роки стало використання інформаційних ресурсів мережі Інтернет, яка поступово змінює найбільш важливі основи створення, розповсюдження і застосування знань у світі.

Мільйони людей користуються цією мережею для оперативного пошуку інформації, перевірки та спілкування. І все ж вона не є універсальною заміною бібліотеки, оскільки має низку недоліків:

1. Не вся інформація розміщена на її сторінках, а та, що є – зазвичай дуже коротка за обсягом.
2. Інформація з Інтернет не завжди відповідає стандартам достовірності. Більшість матеріалів опублікована без рецензій, без перевірки, гарантій (це думки і бачення окремих авторів).
3. Інформація з Інтернет не має каталогізації (описання змісту, форми), є лише мінімальна структура інформаційних матеріалів.
4. Не забезпечується ефективний пошук інформації в царині фундаментальних наукових знань – вона більше придатна для обміну свіжою інформацією і спілкування.

Пошук і відбір джерельної бази дослідження

У процесі підготовки та проведення будь-якого дослідження виокремлюють декілька етапів, першим з яких є етап накопичення наукової інформації (бібліографічний пошук наукової інформації, вивчення основних джерел теми, складання огляду літератури, вибір аспектів дослідження).

128

Пошук інформації для наукового дослідження проходить такі основні етапи: 1) визначення теми пошуку і складання списку літератури для її вивчення; 2) пошук самих джерел для безпосереднього їх читання (перегляду) і вилучення потрібної інформації. На кожному з цих етапів дослідник може використовувати різноманітні засоби, способи і техніки пошуку, відбору й фіксації інформації.

Наукові дослідження базуються на досягненнях науки, тому не випадково кожна стаття, брошура, книга включає в себе посилання на

попередні дослідження. Наукові дослідження мають бути пов'язані з інформаційними матеріалами і містити огляд літератури за тематикою дослідження, а це вимагає від дослідника наполегливої праці з науковою літературою.

Уміти працювати з книгою – це означає швидко розбиратися в її структурі, правильно оцінювати і фіксувати в зручній формі все, що становить дослідницький інтерес і здається потрібним для виконання наукового дослідження.

Вважається, що вивчення літератури з обраної теми слід починати із загальних праць, щоб мати уявлення щодо основних питань, близьких до теми дослідження, а потім вести пошук нових видань спеціальної літератури.

При чому на першому етапі слід охопити якомога більше джерел, а потім поступово «відсіювати» зайві видання. Однак продуктивнішою є методика, за якою від самого початку роботи свідомо обмежується коло джерел, а вивчення починається саме з тих, що мають безпосередній стосунок до теми наукового дослідження. Як засвідчує досвід, надмірне коло джерел інформації на довгий час гальмує вирішення конкретної наукової проблеми.

Особливо важливою є власна організація роботи, яка повинна відповідати головній ідеї наукової організації праці – максимальний ефект при мінімальній витраті часу. Це означає, що в будь-якому дослідженні необхідно відпрацювати такі методи, які б дозволили виконати певний обсяг роботи за більш короткий відрізок часу. Навчитись раціональному використанню свого бюджету часу одно-ково важливо і студенту, і науковому досліднику.

Доцільно дотримуватись таких правил: перед початком роботи потрібно зосередити увагу на предметі вивчення, для чого слід відволіктись від усіх поточних турбот і переключитись на зміст і мету виконуваної роботи (зосередженню уваги нерідко сприяє наведення порядку на своєму робочому місці); далі потрібно зразу ж дати увазі інтенсивне навантаження (звичка до довгого «розгойдування» на початку роботи є шкідливою); в процесі роботи потрібно рішуче
129

відкидати всі побічні думки та асоціації, думати лише про виконувану справу. При цьому поступово створюються сприятливі умови для зосередження уваги. Інтенсивно працююча людина не реагує на сторонні подразники.

В педагогічній психології, педагогіці та методиці розроблені численні конкретно-наукові рекомендації, спрямовані на покращення організації розумової праці. В методичному плані мова йде перш за все про організацію сприйняття, опрацювання і засвоєння знань. Процес засвоєння знань починається з їх сприйняття (читання, слухання, безпосереднього спостереження фактів).

Спочатку уточнюється мета роботи. Читати або слухати «просто так», безцільно – означає марно витрачати час.

На початку роботи потрібно попередньо ознайомитись з відібраними джерелами. Методика читання наукової літератури дещо інша ніж художньої. Є «швидке» і «повільне» читання: побіжний огляд змісту книги або ретельне опрацювання. Побіжний перегляд змісту дає можливість ознайомитись з книгою в загальних рисах, коли досліднику стає зрозуміло, що в цій книзі міститься потрібна інформація і її потрібно буде ретельно опрацювати. Тобто побіжний перегляд – це по суті «пошукове читання».

Текст має бути не лише прочитаним, а й опрацьованим з олівцем в руках, з певними нотатками. Якщо є власний примірник або ксерокопія журналу, книги, можна робити позначки на полях.

Прискорити цілеспрямований відбір і вивчення літератури допоможе чітка орієнтація дослідника на тему (проблему) та основні її питання (розділи і підрозділи). Звичайно ж, читання – це стимуляція ідей. Уважне ознайомлення з будь-яким текстом повинне викликати певні думки, гіпотези, які відповідають власному погляду на речі.

Вивчення наукових джерел інформації можна поділити на етапи:

- загальне ознайомлення з вирішенням наукової проблеми;
- побіжний перегляд відібраної літератури і систематизація її відповідно до змісту роботи і черговості вивчення, опрацювання;
- читання за послідовністю розміщення матеріалу;
- вибіркове читання окремих частин;
- виписування потрібного матеріалу для формування тексту науково-дослідної роботи;
- критичне оцінювання записаного, редагування і чистовий запис як фрагменту тексту наукової роботи (статті, монографії, курсової (дипломної) роботи, дисертації тощо).

Можлива дещо інша методика опрацювання літературних джерел.

Аркуш паперу ділять навпіл вертикальною рисою. З лівої сторони записують зміст прочитаного, а з правої – свої зауваження з

130

виділенням особливо значущих визначень, формулювань. Слід указувати не лише бібліографічний опис джерел, а й шифри предметних рубрик, які відповідають розділу наукової роботи. Ведення записів при читанні літератури є обов'язковим, воно сприяє кращому засвоєнню прочитаного. Головне – зафіксувати уявлення про дане джерело інформації і по можливості передбачити майбутню потребу в даних, які містяться в книзі, для використання в подальшій роботі. Існують практичні прийоми, які спрямовані на те, щоб записи в процесі читання відбирали найменше часу і щоб потім ними можна було легко скористатися. Якщо книга особиста, то записи можна робити прямо на полях, маючи при цьому свою систему умовних позначок.

Зазвичай застосовують три групи знаків:

- знаки схвалення окремих висловів в тексті (підкреслення, знаки оклику);
 - знаки нерозуміння, заперечення – хвилясте підкреслення, запитальні знаки, слова: для чого? як? звідки це? або посилення на іншу сторінку тексту?
 - знаки доповнення – для фіксування додаткової інформації, пропозицій читача (пунктирна лінія, записи типу: «див. також»).
- Якщо ж книга чужа чи бібліотечна безумовно робити в ній якісь позначки є ознакою відсутності культури. Тут потрібно використовувати записи в робочих зошитах, а краще на окремих аркушах чи картках. Зазвичай виписують лише найбільш суттєве для даної книги чи статті і те, що викликає певну професійну цікавість та особистий інтерес. Щоб уникнути повторень, записи треба проводити після ознайомлюючого «швидкого» читання. При швидкому читанні книги можна робити паперові заставки в тих місцях, які здаються на перший погляд особливо цікавими. Записи по ходу читання повинні бути зручними для використання і кваліфікованими.

В роботі з джерелами, накопиченні фактів з метою економії часу, потрібно прагнути до лаконічності, використовуючи різного виду скорочення. Система скорочення записів може бути індивідуальною, продуманою завчасно, виходячи із загальноприйнятих правил. Це може бути лише початок слова (аудиторія – ауд.), викидання середньої частини (видавництво – в-во, менеджмент – мен-т), введення косяї риски у скороченні словосполучень (с/ ариф – середне

арифметичне) та ін. Досвід свідчить, що при цьому темп записів може бути значно вищим – 40-70 слів за хвилину.

Правильному (доцільному) розташуванню записів допомагає осмислення логічних зв'язків між окремими поняттями, з'ясування їх

131

ієрархії, виділення заголовків, ключових слів, розчленування тексту, підкреслювання, нумерація, виділення різними кольорами тощо.

Великі переваги має картотечна форма запису, коли кожен запис робиться на окремій картці з міцного паперу або картону. Кожна така картка використовується для записів з одного питання, розглядається, як одиниця, що має своє місце в науковій роботі. Картки легко можна систематизувати в будь-якому порядку, робити вставки в тексті рукопису.

Практичною рекомендацією є ведення записів лише на одній стороні аркушу. При цьому прискорюється пошук і систематизація, виникає можливість робити будь-які вставки в тексті, використовувати записи при підготовці доповідей, наукових статей тощо.

Коли робити записи? Однозначної відповіді тут дати не можна, але краще робити записи при повторному читанні літератури.

В процесі опрацювання джерел слід відбирати лише наукові факти.

Науковий факт – це елемент, який лежить в основі наукового пізнання, відображає об'єктивні властивості процесів та явищ: новизну, точність, об'єктивність і достовірність.

Слід відбирати найавторитетніші джерела, що містять останні дані, точно вказувати, звідки взято матеріал.

Особливою формою фактичного матеріалу є *цитати* – дослівний уривок твору, чийсь вислів, що органічно вписується в текст наукової праці як підтвердження чи заперечення певної думки. Тут потрібна особлива старанність, бо будь-яка недбалість у виписках даних обертається втратою додаткового часу на уточнення думки автора. Нерідко окремі думки передаються своїми словами без дослівного виписування цитат.

При цитуванні джерел слід дотримуватись правил:

– текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться в тій граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, із збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий»;

– цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручення думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців при цитуванні допускається і позначається трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому місці цитати (на початку, всередині, на кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

132

– кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело, ставиться порядковий номер за переліком літературних джерел з виділенням у квадратних дужках;

– при непрямому цитуванні (переказі думки), що дає значну економію тексту, слід бути гранично точним у викладенні думок автора, конкретним щодо оцінювання його результатів і давати відповідні посилання на джерело;

– цитати мають органічно «вписуватись» в контекст наукової роботи. Досить складною роботою при виконанні наукового дослідження є огляд літератури з проблеми. Щоб уникнути примітивності і помилок

в аналізі літератури слід уважно систематизувати погляди вчених, розглядаючи різні (теоретичні, практичні, інші) аспекти проблеми. Огляд джерел дає змогу визначити новий напрям наукового дослідження, його значення для розвитку науки і практики, актуальність теми. Огляд літературних джерел також дозволяє виявити професійну компетентність дослідника, його особистий внесок в розробку теми порівняно з уже відомими дослідженнями. Вивчення літератури здійснюється не для запозичення матеріалу, а для обдумування знайденої інформації і вироблення власної концепції, що може стати самостійною публікацією автора. В кінці кожної роботи після висновків подається список використаних джерел.

Джерела можна розміщувати в списку одним із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті (найзручніший);
- в алфавітному порядку перших літер прізвищ авторів або назв;
- у хронологічному порядку.

Посилання в тексті слід позначити номерами джерел, за якими вони зазначені у «Списку використаних джерел»; їх виділяють квадратними дужками. Наприклад, «...у працях [1-3, 7, 23] приділено особливу увагу дослідженням цього аспекту проблеми».

Якщо наводять цитату або статистичні дані з джерела з великою кількістю сторінок, крім номера зазначають сторінку, де взята цитата, наприклад: «...на думку відомого фахівця в галузі теорії права П. Рабіновича слід виокремлювати також держави племінно-бюрократичного типу [43, с. 123]...».

Джерела, з яких запозичені таблиці та рисунки, подають безпосередньо після таблиць та рисунків. Далі залишають два інтервали та продовжують текстову частину.

Посилання на рисунки, таблиці та формули в науковій роботі вказують їх порядковим номером, наприклад: «на рис. 2.3 можна побачити...» / «повернемося до табл. 1.3...».

133

Відомості про джерела, які включені до списку, необхідно подавати згідно вимог державного стандарту. Бібліографічний опис складають відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний опис складають безпосередньо за друкованим твором або виписують з каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв та ін. Дотримання авторами вимог чинних стандартів є обов'язковим.

Список використаних джерел – елемент бібліографічного апарату, відбиває самостійну творчу роботу автора і свідчить про рівень проведеного дослідження.

Електронний пошук наукової інформації

В мережі Інтернет існує величезна кількість інформації, більша частина якої організована неупорядковано та розподілена між багатьма сайтами. Значна кількість організацій (в тому числі й офіційних) розташовує нормативну інформацію на власних сайтах. Тому для ефективного пошуку інформації в мережі Інтернет існують спеціальні сайти, які називають пошуковими системами. Вони використовують пошукових роботів для збору інформації з сайтів та подальшої ефективної обробки за системою, аналогічною до побудови індексу цитування наукової літератури. На даний час основними пошуковими системами є:

<http://www.google.com>

<http://www.yandex.ru>

Кожен з цих сайтів має власні переваги та недоліки. Перевагами

пошукової системи Google вважають точність пошуку визначених фраз, великий обсяг проіндексованої інформації (декілька мільярдів проіндексованих сторінок), можливість перекладу запитів користувача на іншу мову за допомогою супровідного сервісу <http://translate.google.com/>. Під час пошуку можна налаштувати додаткові базові фільтри, наприклад: «Сторінки українською мовою».

Пошук наукової інформації в мережі – трудомісткий і складний процес. Проблема початківців – відсутність навичок диференціації авторитетних і неавторитетних джерел.

Авторитетними джерелами для наукової роботи є праці вчених, монографії, статті. Такі джерела завжди мають вказівку на автора та видання (бібліографічний опис або зазначені назва збірки, номер, сторінки).

До неавторитетних джерел відносимо: реферати, курсові, дипломні, публіцистичні статті, матеріали, у яких не зазначений автор та вихідні дані.

134

Щоб оволодіти методами пошуку інформації доцільно:

1. Використовувати різні системи пошуку інформації (Google, META, Яндекс, Rambler, Yahoo! та інші). Перевагу можна надавати Google, а також спеціальним системам пошуку наукової інформації Google Академія – <http://scholar.google.com.ua/>
Scirus – <http://www.scirus.com/srsapp/>
Flexum – <http://science.flexum.ru/>

Пошукові системи наукової інформації:

BASE: Bielefeld Academic Search Engine – одна з найбільших у світі пошукових систем, спеціалізованих на пошуку наукових документів відкритого доступу в Інтернеті. Оператором BASE є бібліотека університету Білефельд (Німеччина). BASE збирає, нормалізує та індексує дані серверів репозитаріїв за допомогою «Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting» (OAI-PMH). На додаток до метаданих OAI, BASE індексує вибрані веб-сайти і локальні дані бібліотек. Усе це разом можна шукати через один інтерфейс.

Google Scholar – система, орієнтована на пошук наукової літератури за різними галузями знань та різними джерелами.

OAIster – зведений каталог мільйонів записів, що надає відкритий доступ до цифрових ресурсів. OAIster «збирає» описову інформацію (метадані) з колекції відкритого доступу по всьому світу, використовуючи OAI-PMH (the Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting). Сьогодні OAIster включає в себе більше 25 мільйонів записів, представляє цифрові ресурси від більш ніж 1157 учасників.

SCImago Journal & Country Rank – аналітичний портал, на якому представлені наукові показники по журналах та країнах. Аналіз базується на інформації, що міститься в базі даних Scopus® (Elsevier B.V.).

WorldWideScience.org – глобальна наукова пошукова система, яка здійснює пошук інформації по національних та міжнародних наукових базах даних та порталах.

Під час пошуку потрібно формулювати запити на основі ключових слів, проглядати значну кількість матеріалів, не обмежуватися першими у списку вибірки. Слід ураховувати, що найпопулярнішими в мережі є реферати, а наукові статті із збірників можна знайти, якщо ретельно шукати (витратити час).

2. Слід навчитися користуватися інтернет-каталогами. Робота з ними також вимагає вправності, але якщо правильно сформулювати

запит, то можна укласти пристойний список джерел. Далі, знаючи вже імена дослідників та назви їх праць, можна звертатися у бібліотеки,
135

шукати якщо не самі книги, то цитати з них у працях інших авторів. Окрім того, можна замовити відповідну літературу у сканованому вигляді (таку послугу надає Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського).

3. Доцільно попрацювати зі збірками наукових праць в мережі Інтернет. Для цього обираються збірки певного напрямку, вивчається їх зміст, обираються статті, що є близькими до теми дослідження.

4. Можна опрацювати збірки наукових праць в електронній бібліотеці ПУЕТ.

Головні бібліотечно-бібліографічні ресурси науково-юридичних досліджень:

1. Верховна Рада України : офіційний веб-сайт/ : Бібліотечно-бібліографічні ресурси : Бібліографічний моніторинг. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/index>

2. Єдиний державний реєстр судових рішень України – www.reyestr.court.gov.ua

3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського : Система каталогів і картотек. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/db/library_db.html

4. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського : пошукова система сайту : Система каталогів і картотек : Каталог книжкових видань : Пошук у електронному каталозі. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/db/opac.html>

5. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського : пошукова система сайту : Система каталогів і картотек : Електронний фонд (тематичні та видові зібрання публікацій) : Електронна бібліотека авторефератів дисертацій : Пошук у електронній бібліотеці авторефератів дисертацій. – Режим доступу. – <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html>.

6. Національна парламентська бібліотека України: веб-сайт. – Режим доступу до електронних ресурсів : <http://www.nplu.org.ua/resources/resources.htm>.

7. Національна парламентська бібліотека України : веб-сайт: Політематична база даних статей з періодичних видань. – Режим доступу : <http://analitic.nplu.org/>.

8. Національна парламентська бібліотека України : веб-сайт : Каталог статей зі збірників наукових праць. – Режим доступу: <http://stt.nplu.org/>.

9. Бібліотека Полтавського університету економіки і торгівлі : веб-сайт. – Режим доступу : http://lib.uccu.org.ua/index.php?option=com_content&view
136

Лекційне заняття

План

1. Поняття та види інформаційного забезпечення наукових досліджень.
2. Система джерел наукової інформації.
3. Електронний пошук наукової інформації.
4. Пошук, відбір та опрацювання джерельної бази дослідження.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Поняття та види інформаційного забезпечення наукових досліджень.
2. Система джерел наукової інформації.

3. Електронний пошук наукової інформації.
4. Пошук, відбір та опрацювання джерельної бази дослідження.

Питання для самостійного опрацювання

1. Роль і функції наукової інформації.
2. Електронні ресурси, пошукові системи мережі Інтернет.
3. Бібліографічний пошук у каталогах і картотеках.
4. Особливості роботи з періодичними виданнями.
5. Специфіка джерел юридичних досліджень. Нормативно-правові документи. Матеріали юридичної практики. Правова статистика.

Глосарій: автоматизовані інформаційно-пошукові системи, адекватність інформації, актуальність інформації, вторинна інформація, джерела науково-технічної інформації, довідково-інформаційний фонд, довідково-пошуковий апарат, збірник, інформаційний продукт, інформаційний ринок, інформаційні видання органів науково-технічної інформації, інформаційні ресурси науково-технічної інформації, інформаційні ресурси спільного користування, інформаційно-пошукова мова, інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки, інформація, монографія, навчальна література, наукова інформація, науково-інформаційна діяльність, патентно-ліцензійні видання (патентні бюлетні), первинна інформація, періодичні видання, правильність інформації, релевантність інформації, точність інформації.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. Дайте визначення поняття «наукова інформація». Охарактеризуйте властивості інформації.
- 137
- 1.2. На які види поділяється наукова інформація? Що розуміють під галузями інформації?
- 1.3. Які принципи інформаційних відносин закріплено Законом України «Про інформацію»?
- 1.4. Назвіть та коротко охарактеризуйте основні складові системи джерел наукової інформації. У чому полягає відмінність між первинною та вторинною інформацією?
- 1.5. Що Вам відомо про інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки? Які існують види бібліотечних каталогів?
- 1.6. Охарактеризуйте інформаційні видання (бібліографічні, реферативні, оглядові) органів науково-технічної інформації. Які установи здійснюють збір та обробку науково-технічної інформації в Україні?
- 1.7. Охарактеризуйте переваги і недоліки використання інформаційних ресурсів мережі Інтернет.
- 1.8. За якими етапами здійснюється пошук інформації для конкретного наукового дослідження?
- 1.9. Які існують правила і практичні прийоми опрацювання джерел наукової інформації? З якою метою ведуться записи у процесі читання наукових текстів?
- 1.10. Що розуміють під цитатою? Наведіть основні правила цитування наукових джерел.
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.
4. Скласти список нормативних і літературних джерел за темою Вашої іагістерської роботи, чітко дотримуючись правил їх бібліографічного опису.
5. Розв'язати тести:
 - 5.1. Слово «інформація» в перекладі з латинської мови означає:
 - а) роз'яснення;

- б) переконання;
- в) судження;
- г) мислення.

5.2. Під адекватністю інформації розуміють:

- а) можливість використання інформації тоді, коли потреба в ній є особливо великою;
- б) відображення певних явищ з мінімальним викривленням або мінімальною помилкою;
- в) відповідність інформації тим завданням, для вирішення яких вона призначена;
- г) відповідність інформації реальним процесам і об'єктам.

138

5.3. Логічна інформація, яка отримується в процесі пізнання, адекватно відображає закономірності об'єктивного світу і використовується в суспільно-історичній практиці – це:

- а) масова інформація;
- б) числова інформація;
- в) тактильна інформація;
- г) наукова інформація.

5.4. На які види поділяється наукова інформація за способами її одержання і галузями використання:

- а) економічна;
- б) друкована;
- в) первинна;
- г) соціальна.

5.5. Які принципи інформаційних відносин закріплено Законом України «Про інформацію»:

- а) гарантованість права на інформацію;
- б) відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;
- в) достовірність і повнота інформації;
- г) всі відповіді є правильними.

5.6. Систематизовані зібрання науково-технічної літератури і документації, зафіксовані на паперових та інших носіях – це:

- а) періодичні видання;
- б) інформаційні ресурси науково-технічної інформації;
- в) наукові збірники;
- г) наукові монографії.

5.7. Сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб – це:

- а) періодичні видання;
- б) довідково-інформаційний фонд;
- в) наукові збірники;
- г) наукові монографії.

5.8. Сукупність упорядкованих вторинних документів, створюваних для пошуку першоджерел – це:

- а) періодичні видання;
- б) довідково-пошуковий апарат;
- в) наукові збірники;
- г) наукові монографії.

5.9. Вкажіть інформаційно-пошукові мови, які застосовуються у бібліотеках:

- а) універсальна десяткова класифікація;
- б) латинська мова;

139

- в) бібліотечно-бібліографічна класифікація;
- г) англійська мова.

5.10. Вкажіть установи, які здійснюють в Україні збір та обробку наукової інформації:

- а) Книжкова палата України;
- б) Український інститут науково-технічної і економічної інформації;
- в) Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського;
- г) всі відповіді є правильними.

Джерела і література: 4, 10-12, 14, 15, 17-22, 29, 33, 35, 38, 54, 60.

Тема 8. Наукове дослідження як процес, його логіка та етапи проведення

Категоріально-понятійний апарат наукового дослідження

Наукове дослідження – це особлива форма процесу пізнання, систематичне й цілеспрямоване вивчення певного об'єкта, в якому використовуються засоби і методи науки та яке завершується формуванням знання про досліджуваний об'єкт.

Першим етапом дослідження є формулювання наукового (або понятійного) апарату.

Науковий апарат – це основні положення, котрі визначають спрямованість, логіку та умови підготовки і проведення дослідження. Науковий (понятійний, категоріальний) апарат включає: актуальність дослідження, протиріччя (суперечності), наукову проблему, тему, об'єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання, методи, наукову новизну та практичну значущість дослідження. Він формулюється на початку дослідницької діяльності.

Актуальність дослідження визначається тим, наскільки його результати будуть сприяти вирішенню конкретних практичних задач або сприятимуть усуненню існуючих протиріч у суспільному житті, у виробництві, в освіті, в правовій системі тощо.

Новизна дослідження може полягати у тому, що на його основі можуть бути встановлені нові закономірності (наприклад, державно-правові, історичні, фізичні, технічні, психологічні, педагогічні й ін.) та визначені шляхи їх застосування для конкретних практичних потреб людини або суспільства.

Будь-яке дослідження починається з аналізу реального **протиріччя**, яке існує в науці та практиці, що полягає у невідповідності між потребами практики і рівнем наявних знань, необхідних для забезпечення цих проблем. Тому при обґрунтуванні актуальності

140

дослідження важливо з самого початку з'ясувати основні протиріччя (суперечності). Вони можуть бути зумовлені як відкриттям нових фактів і зв'язків, так і появою запитів практики, що потребують вироблення нових теоретичних знань.

Із протиріччя виникає **проблема** дослідження – питання, яке потребує вирішення.

У відповідності з проблемою формулюється **тема**, яка певною мірою показує рух від досягнутого наукою, від традиційного, старого до нового. У формулюванні теми важливо відобразити об'єкт, предмет і мету (призначення даного дослідження). Вимоги до теми: актуальність, відповідність потребам науки і практики, недостатній рівень розробленості.

Слід зауважити, що одна проблема може реалізуватись через велику кількість різних тем, які конкретизують окремі її аспекти.

Неправильне формулювання теми призводить до довільного тлумачення проблеми і нерідко до стихійного збирання фактів.

Типовими помилками є формулювання «безпроблемних» тем.

До **об'єктів** пізнання відносять конкретні речі, явища або процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Предметом дослідження виступає частина об'єкта, його сторона, аспект, або «кут зору», під яким вивчається об'єкт.

Обов'язковими компонентами наукового апарату, в яких конкретизується предмет, є мета і завдання дослідження. **Мета** – це передбачуваний результат, модель результату. При формулюванні мети дослідник з'ясовує, який результат бажає одержати і яким він бажає бути. Намічаючи логіку дослідження, дослідник формулює кілька часткових дослідницьких **завдань**, які в своїй сукупності повинні дати уявлення, що слід зробити для досягнення мети. Мета дослідження вже закладена у саму назву обраної для дослідження теми. Чітке уявлення мети дослідження сприяє цілеспрямованій діяльності дослідника, активізує його творчий потенціал. Цілі наукових досліджень можуть бути найрізноманітнішими і спрямованими на:

- визначення зв'язків між певними явищами;
- виявлення залежностей, що існують між якимись факторами;
- визначення умов для усунення недоліків у процесах;
- розкриття можливостей удосконалення процесів;
- встановлення закономірностей і тенденцій розвитку тощо.

Гіпотеза (недоведена теза, припущення, можлива відповідь на запитання) – це науково обґрунтоване припущення, що висувається для пояснення якого-небудь процесу, яке після перевірки може виявитись дійсним або хибним. Тобто гіпотеза являє собою ймовірну

141

відповідь на питання, що виникають у ході дослідження, це одне з можливих рішень проблеми. Після дослідної перевірки гіпотеза або стає науковою теорією, або відозмінюється, або відкидається, коли перевірка дає незадовільний результат.

Гіпотезу не можна будувати на доведенні очевидних істин. Вона завжди передбачає пошук чогось невідомого в науці і практиці. Найбільш продуктивні гіпотези формулюються, звичайно, у вигляді: «Якщо має місце А, то матиме місце й В при виконанні умови С». Тобто формула гіпотези виражається таким чином:

1. Якщо ... (дія, яку необхідно виконати, умова, яку треба забезпечити), то ... (буде досягнуто певний результат).
2. Результат ... можна досягти, якщо ... виконати умови.

Основні вимоги до гіпотези:

- повинна пояснювати всі наявні факти і мати значення для всього кола явищ, до якого належить;
- має емпірично перевірятись (тобто поняття, які включені в гіпотезу, повинні мати емпіричну інтерпретацію).

Перебіг того чи іншого явища чи процесу залежить від багатьох чинників. Треба вміти встановити, впливом яких саме факторів можна нехтувати в тому чи іншому випадку, а вплив яких факторів є визначальним. Побудова гіпотези можлива лише на основі старанного вивчення явищ. Лише після вивчення характерних рис явища, обставин, умов тощо можна висловити припущення про можливу причину даного явища (або класу явищ), почати побудову гіпотези. Хід думки при цьому оформляється у вигляді своєрідного умовиводу. Структура наукової роботи має будуватись у відповідності з логікою завдань.

Процес наукового дослідження, його характеристики та етапи проведення

Будь-яке наукове дослідження здійснюють у певній логічній послідовності.

Процес виконання фундаментальних або прикладних наукових досліджень загалом складається з таких етапів:

1. Формулювання теми, що передбачає: загальне ознайомлення з проблемою; попереднє ознайомлення з літературними джерелами і класифікацію найважливіших напрямів дослідження; формулювання теми; складання анотації (короткого плану) дослідження; розробку технічного завдання (документу, в якому сформульовані основні цілі розробки, вимоги до кінцевого продукту, визначено строки й етапи розробки та регламентований процес приймально-здавальних

142 випробувань); розробку загального календарного плану НДР; попереднє визначення очікуваного ефекту.

2. Формулювання мети і завдань дослідження (підбір та вивчення літературних джерел; аналіз, співставлення та критика наявної інформації за напрямом досліджень; власні висновки по кожному проаналізованому джерелу; узагальнення наявної інформації та огляд стану проблеми; формулювання методичних висновків з огляду інформації, мети та завдань дослідження).

3. Теоретичні дослідження (вивчення сутності процесів і явищ; формулювання гіпотез; вибір та обґрунтування моделей; отримання аналітичних виразів; теоретичний аналіз отриманих виразів).

4. Експериментальні дослідження (розробка мети і завдань, планування експерименту; розробка методики експерименту; вибір засобів вимірювання; обґрунтування способів вимірювання; конструювання та виготовлення макетів, стендів і т. п.; проведення експериментів; обробка результатів спостереження).

5. Аналіз та оформлення результатів наукового дослідження (аналіз результатів співставлення експерименту з теорією; уточнення теоретичних моделей, досліджень і висновків; перетворення гіпотез на теорію; формулювання наукових і практичних висновків; складання науково-технічного звіту; рецензування; доповідь).

6. Впровадження та визначення ефективності дослідження.

Як бачимо, наукове пізнання – дуже працемісткий, складний і високотехнологічний (в інтелектуальному сенсі) процес, який потребує глибоких і різнопланових знань, постійної високої напруги психічної та фізичної енергії дослідника.

Наукове *юридичне дослідження*, маючи свою предметну та методологічну специфіку, загалом здійснюється за такими само етапами. Воно є головною формою одержання знань про державно-правові явища, що здійснюється за певною процедурою. На відміну від методів, процедура дослідження – це найбільш загальна система (послідовність, порядок) дій і спосіб організації наукового дослідження державно-правових явищ.

Структура науково-юридичного дослідження містить у собі приблизно такі етапи і дії:

- формулювання теми дослідження;
- постановку й уточнення мети і завдань;
- висування гіпотез або вихідних положень;
- теоретичну розробку гіпотез, їх формальну перевірку, критику й оцінку, створення програм та інструкцій для емпіричного дослідження;

143

- проведення емпіричних досліджень, збір і опрацювання емпіричних даних;
- порівняння запропонованих гіпотез із даними експерименту та спостережень, остаточну оцінку (у рамках даного дослідження), прийняття або відкидання запропонованих гіпотез;
- формулювання невирішених питань і виявлення труднощів, що ведуть до постановки нових завдань.

Оскільки для пізнання правового процесу, явища і т. д. необхідно одержати первинну детальну інформацію про нього, здійснити її суворий добір і аналіз, то очевидно, що одним із головних інструментів у процесі такого пізнання є емпірична частина наукового дослідження.

До головних елементів процедури проведення конкретного юридичного дослідження належать:

- **спосіб** – сукупність головних операцій збору, опрацювання або аналізу даних, властивих певному методу;
- **техніка** – сукупність спеціальних правил використання того або іншого способу;
- **методика** – сукупність технічних прийомів і дій, пов'язаних з певним способом, послідовність їх застосування і взаємозв'язок між ними;
- **засоби** – матеріальні і нематеріальні «інструменти» збору, опрацювання, аналізу й узагальнення інформації.

На вибір конкретних елементів і правил процедури впливають компоненти методології більш високих рівнів, зокрема, парадигма, методологічні підходи, методи.

Тема наукового дослідження: критерії вибору, порядок конкретизації

Вибір теми наукового дослідження є одним з важливих і відповідальних його етапів. Тема, яку обирає дослідник, повинна бути пов'язана з основними напрямками розвитку галузі та науковими дослідженнями, які проводяться у навчальному закладі.

Під **науковим напрямком** розуміють сферу наукових досліджень наукового колективу вищого навчального закладу, який упродовж певного часу розв'язує ту чи іншу проблему. Науковий напрямок поділяється на окремі наукові проблеми. Їх розв'язують декілька наукових колективів протягом двох або більше років.

Кожна наукова проблема складається з ряду тем. **Тема** – це наукове завдання, яке охоплює певну частину наукової проблеми. Вона базується на певних наукових питаннях. Під **науковими питаннями** розуміють дрібніші наукові завдання, які належать до конкретної

144

сфери наукового дослідження. Дослідження з окремих тем можуть бути індивідуальними або проводитись групою наукових працівників протягом одного або декількох років.

Вибір тієї чи іншої теми для індивідуального чи колективного дослідження здійснюється на підставі таких критеріїв: актуальність теми, новизна теми, перспективність розробки теми, її відповідність профілю навчального закладу (профілю навчання студента-дослідника), можливість здійснення розробки теми безпосередньо в умовах навчального закладу, ступінь відповідності теми тематичній спрямованості наукової роботи кафедри, при якій здійснюється дослідження.

Під **актуальністю** теми розуміють її суспільну та наукову цінність, тобто необхідність і невідкладність її розробки для потреб розвитку суспільства, окремих сфер його життя, науки та практики.

Важливою вимогою до вибору теми дослідження є її

перспективність або стабільність: дослідник має усвідомлювати тенденції розвитку явищ і процесів, які він збирається досліджувати. Вимога перспективності визначає параметри для вибору об'єкта дослідження, добору відповідних методів дослідження, а також характеристики умов, за якими буде здійснюватися впровадження результатів наукової роботи. Для оцінки перспективності тем застосовують два методи: математичний і експертних оцінок.

Наприклад, при застосуванні методу експертних оцінок використовують бальну шкалу оцінювання теми за певними критеріями перспективності групою експертів. Тема, яка набере найбільше балів, вважається перспективною.

Обрана студентом тема мусить відповідати профілю навчання та арсеналу методів, які фахівець після закінчення вузу буде мати змогу кваліфіковано використовувати в практичній діяльності. Але це не означає, що в процесі дослідження тема не може виходити за межі основної спеціальної дисципліни. Навпаки, при виборі теми студент може планувати проведення досліджень питань і з суміжних дисциплін. Відповідність обраної теми профілю навчання студента диктується найчастіше необхідністю використання основних результатів дослідження при написанні курсових і дипломних робіт, звіту про практику, у виступах на семінарах, конференціях тощо. При виборі теми дослідження необхідно також урахувати можливості її розробки безпосередньо у навчальному закладі. Насамперед, мається на увазі той час, який студент зможе виділити на розробку тієї чи іншої теми з урахуванням усього навчального процесу. Окрім цього, повинні бути враховані всі можливості

145

розробки теми з точки зору витрат матеріальних і фінансових ресурсів.

Досвід свідчить, що велику роль при виборі теми студентом відіграє ступінь її відповідності тематичній спрямованості науково-дослідної роботи відповідної кафедри. Наприклад, тема розробляється студентом під керівництвом викладача, наукового керівника, отже він зможе отримати кваліфіковану допомогу лише тоді, коли цей викладач протягом якогось часу виконував дослідження з цього напрямку.

Окрім цього, при збігу кола наукових інтересів кафедри, викладача – керівника наукового дослідження і студента значно підвищується інтерес до дослідження з боку студента, прискорюється процес правильного вибору методів роботи і впровадження її результатів. Подальша конкретизація теми відбувається у процесі її розробки за такими етапами:

На етапі вибору теми відбувається ретельне ознайомлення студента з відповідними вітчизняними і зарубіжними літературними джерелами своєї та суміжної спеціальностей, що дозволяє з'ясувати актуальність теми і стан її наукової розробки.

На другому етапі студент, згідно з обраною темою, самостійно добирає відповідні літературні джерела (книги, брошури, статті), офіційні документи, відомчі матеріали з теми та опрацьовує їх. Дані про літературне джерело зазвичай заносяться на бібліотечні картки або фіксуються в інший спосіб. Отже, формується список або картотека літературних джерел з теми дослідження. Картки бажано згрупувати до відповідних питань, що розглядаються в науковій роботі.

Третій етап – уточнення теми і проблеми, з якою вона пов'язана, та складання змісту науково-дослідної роботи. При складанні змісту роботи перш за все необхідно зробити обґрунтування теми, визначити її актуальність, новизну, поставити мету, розробити завдання тощо. **Мета дослідження** – це те, що в найзагальнішому вигляді потрібно досягти в кінцевому результаті проведеного дослідження. Формулювання мети зазвичай починається словами: «розробити методику (модель, критерії, вимоги, основи, тощо)», «обґрунтувати...», «виявити...», «розкрити особливості...», «виявити можливості використання...» тощо.

Четвертий етап – формулювання гіпотези, тобто наукового передбачення, припущення, висунутого для пояснення певних явищ, процесів, причин, які зумовили даний наслідок. Гіпотеза є компасом, який визначає напрям проведення дослідження. Правильно сформульована гіпотеза передбачає невизначеність результату

146

дослідження і спрямовує дослідника на доведення реальності існування певних явищ, процесів, взаємозв'язків, тобто правильності (істинності) висунутого припущення.

П'ятий етап. Сформульована мета й гіпотеза дослідження логічно визначають завдання, які потрібно вирішувати в процесі роботи.

Зазвичай вони формулюються з використанням слів: 1) вивчити; 2) виявити; 3) розробити тощо. Бажано, щоб відповіддю на поставлені завдання був зміст відповідних розділів роботи.

Шостим етапом є визначення методології дослідження. У науково-дослідній роботі застосовуються загальнофілософські, загально- і спеціально-наукові методи і підходи, зокрема, методи спостереження в його різноманітних формах, аналіз і узагальнення результатів роботи державних органів, установ, підприємств, власного практичного досвіду, науковий експеримент тощо.

Сьомий етап – систематизація накопиченого матеріалу відповідно до плану роботи, проведення аналізу наукових праць, зібраних дослідником наукових фактів, їх узагальнення тощо.

Восьмий етап. На цьому етапі зібрані при експериментальному дослідженні матеріали обробляють статистично. На основі отриманих матеріалів про окремі явища, що вивчаються, визначають дані, які характеризують досліджуваний комплекс в цілому.

Зведення результатів дослідження не слід плутати з підведенням підсумків, тобто підсумовуванням даних, накопичених в процесі дослідження. Після зведення результатів дослідження може з'ясуватись, що отримані дані недостатньо достовірні, виникає необхідність у додатковому збиранні матеріалів. Проводиться додаткова серія спостережень і експериментів. При цьому потрібно мати на увазі, що додаткові спостереження і експерименти повинні проводитися в тих же умовах, що й основні. Зведені результати дослідження підлягають вивченню та аналізу. Головне завдання аналізу отриманих даних полягає у їх порівнянні зі сформульованою гіпотезою та її уточненням.

Дев'ятий етап – складання розширеного плану науково-дослідної роботи відповідно до змісту напрацьованого матеріалу.

Десятий етап – літературне оформлення результатів дослідження.

Всі матеріали дослідження систематизують і готують до узагальнення та літературного оформлення, формулюються загальні висновки до науково-дослідної роботи.

Впровадження результатів дослідження в практику – це початок застосування результатів дослідження у реальних практичних умовах в освіті, на виробництві тощо.

147

Поняття наукової проблеми та її види

У перекладі з грецької мови термін «проблема» позначає перешкоду, утруднення, задачу. Разом із тим, проблема є формою

розвитку наукового знання. Відсутність визнання і формулювання проблем у межах тієї або іншої теорії означає, що така теорія і методологія її побудови перебувають у кризовому стані або цілком вичерпали себе як інструмент пізнання.

Термін «проблема» вживається у науці в декількох значеннях:

– як необхідність нового напрямку у певній царині теоретичного

знання;

- як форма вираження необхідності розвитку наукового пізнання;
- як вимога аналізу основних понять і принципів наукової теорії;
- як конкретне завдання теоретичного і методологічного характеру.

Наукове дослідження починається з постановки проблеми. «Якщо взагалі можна говорити про якийсь початок науки або пізнання, – писав К. Поппер, – то пізнання починається не зі сприймань чи спостережень, не із збирання даних або фактів, воно починається з проблеми». Для наукової проблеми характерне усвідомлення суперечності між знанням і дійсністю або суперечності в самому знанні.

Проблема повинна мати розв'язок на даному етапі розвитку науки. Вчений зводить її до робочого, реального обсягу. Він береться лише до таких питань, які можуть бути вирішені за допомогою вже існуючих концептуальних та інструментальних засобів. Правильно сформульована наукова проблема виражає необхідність наступного кроку в пізнанні та водночас містить знання способів його здійснення. Під кутом зору структури проблема є системою питань. Вона має асерторичний (констатуючий) аспект, містить відповідні знання про об'єкт, на який вона спрямована, і власне проблематичний аспект, тобто в ній виражено те, що необхідно з'ясувати стосовно цього об'єкта. Питання, що складають проблему, групуються навколо головного, центрального питання, яке виражає її сутність.

Ідеальною формою розв'язання фундаментальної проблеми є побудова нової теорії. Тому вже постановка такої проблеми повинна виступати як певний прообраз теорії, її зародок. Проблема може мати суто теоретичний характер, а може пов'язувати наукове знання з практичною діяльністю людей. У першому випадку вона має теоретичну цінність, у другому – практичну.

До найважливіших функцій проблеми належить спонукання до перегляду концептуальних припущень, ідеалізацій і абстракцій, які покладені в основу певної теорії. Тому поняття проблеми є категорією і логіки, і методології, і філософії науки. Дослідження поняття

148

«проблема» є надзвичайно важливим із методологічної точки зору, оскільки проблема – це джерело і вихідна форма пізнавальної діяльності і одержання нового знання, що розгортається за схемою «проблема – гіпотеза – теорія». Проблема є формою фіксації протиріччя між знанням і незнанням, вона є «знанням про незнання», тобто особливий вид знання, об'єктом якого є не просто якийсь предмет, а саме знання про цей предмет.

Той стан концепції або теорії, що потребує переходу від старого знання до нового знання, називають проблемною ситуацією.

Проблемна ситуація – це такий стан справ, коли немає необхідного розв'язання проблеми, коли необхідно відмовитися від використання звичних, стандартних методів і звернутися до пошуку нових пізнавальних засобів і прийомів. Проблемна ситуація є точкою переходу від усталених поглядів до нових поглядів, стимулює висування нових дослідницьких програм. Проблемна ситуація може виникати і на стику декількох областей, наприклад, на стику права і політики, права і моралі (етики), права і економіки тощо.

Проблема має бути ясно і точно сформульована. Це дає можливість визначити напрямок пошуку, передбачити коло можливих рішень.

Часто проблеми не лежать на поверхні. Тому першим етапом у розвитку проблеми є її усвідомлення, тобто усвідомлення протиріччя між відомими і невідомими способами вирішення певних задач.

Наступний етап полягає в її конкретизації, у з'ясуванні

логічних кроків, які необхідно здійснити для вирішення проблеми. Для цього необхідно зрозуміти ціль, що переслідується при розв'язанні проблеми, необхідні для цього теоретичні припущення та ідеалізації, логічну аргументацію.

На постановку проблем впливають різноманітні чинники:

1) особливості мислення, притаманні тій епосі, тому суспільству, де формується і формулюється проблема; 2) рівень досягнутих знань про об'єкти, яких стосується проблема; 3) у добре перевіреній, стабільній науковій теорії проблемні ситуації усвідомлюються інакше, ніж у теорії, яка ще тільки формується.

Поняття проблеми тісно пов'язано з поняттям питання. *Питання* – це форма вираження проблеми, засіб її формулювання. Проблема – це або окреме питання, або комплекс взаємозалежних питань, що виникають у процесі пізнання або практичної діяльності. Будь-яка проблема містить питання, але не кожне питання є проблемою. Для відповіді на багато питань достатньо наявного знання. Відповідь на питання, яке містить проблема, потребує проведення дослідження, тому іноді його ще називають дослідницьким питанням. Питання стає проблемою, якщо веде до формування проблемної ситуації.

149

Коли визначають проблему через питання, вказують, як на істотні ознаки, на вимогу її розв'язання, тобто вимогу вибрати і обґрунтувати можливі відповіді, на трудність розв'язання, на відсутність автоматичної або звичної відповіді, на необхідність здійснення пошукової діяльності, на практичний або теоретичний інтерес її дослідження і розв'язання.

Схожість між проблемою і питанням виявляється, зокрема, у подібності їхньої логічної структури. Логічна структура проблеми також містить три елементи – предмет, зміст і обсяг. *Предмет проблеми* задається тією областю, у якій виникає проблемна ситуація (наприклад, проблеми в кримінальному або цивільному законодавстві). *Зміст проблеми* складається з суперечливих висновків щодо предмета дослідження. *Обсяг проблеми* – це множина альтернативних гіпотез щодо її розв'язання. У судовій практиці, наприклад, завжди постає проблема вибору, що виникає з розбіжності думок і оцінок обвинувачення і захисту.

Як і будь-яка інша, класифікація проблем є значною мірою умовною. Але за сукупністю переважаючих рис можна виділити декілька видів проблем. Перш за все, проблеми поділяються на практичні і наукові (теоретичні). Практичні проблеми мають економічний, соціальний, фізичний, моральний і т. ін. зміст: «Як зробити міцний бетон?», «Де взяти кошти на реалізацію даного проекту?», «Як розкрити даний злочин?», «Як побудувати лінію правового захисту?» тощо. Наукові проблеми у свою чергу поділяються на прикладні і фундаментальні, хоча чітких меж і тут немає. Розв'язання тієї ж самої проблеми може мати і практичний, і суто пізнавальний інтерес. У свою чергу, наукові проблеми поділяються на предметні і процедурні. Наприклад, проблема виражена питальним реченням «Скільки об'єктів складають множину планет?», є предметною. А проблема «Якими засобами визначити кількість планет?» – процедурною. Серед предметних проблем також виокремлюють два види: емпіричні і концептуальні. До емпіричних проблем належать пошук даних, конструювання приладів тощо. Концептуальні проблеми пов'язані з інтерпретацією даних, із формуванням гіпотез і виведенням наслідків. Процедурні проблеми поділяють на методологічні, які стосуються організації дослідження, та оцінні, що пов'язані з оцінкою емпіричних даних і отриманих

наслідків.

Постановка і формулювання наукової гіпотези та її доказ

У науці проблема зумовлює необхідність формування однієї або кількох гіпотез. Гіпотеза являє собою обґрунтоване припущення

150

стосовно природи явища, яке становить об'єкт проблеми. Гіпотезу бажано будувати у формі, максимально наближеній за структурою до теорії, щоб для перетворення її на цю останню потрібне було тільки відповідне обґрунтування.

Ядро гіпотези складає певна ідея. *Ідею* звичайно розуміють як форму пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень реального світу, спрямовану на його перетворення. Ідея, що становить ядро гіпотези, являє собою припущення стосовно причин і властивостей досліджуваного явища і є відповіддю на центральне питання проблеми. Решта суджень, що входять до складу гіпотези, слугують або обґрунтуванням цієї ідеї, або наслідками, які логічно випливають із неї.

Гіпотеза (із грец. hypothesis – підстава, припущення) – умовне, імовірнісне пояснення причин того чи іншого явища; припущення, в якому передбачається існування якого-небудь об'єкта чи його властивості, поведінки тощо. *Наукова гіпотеза* – це теоретичне твердження про передбачуваний зв'язок двох чи декількох явищ. У гіпотезі передбачається наявність причинно-наслідкового зв'язку між групами фактів. З одного боку, гіпотеза – це ймовірнісне знання, що вимагає емпіричного підтвердження. З іншого боку, гіпотеза формулює нове знання. Тому гіпотеза має задовольняти вимозі бути і теоретично, і емпірично істинною.

Гіпотеза виражається у вигляді гіпотетичного твердження – припущення, яке може бути як істинним, так і хибним. Після уточнення і перевірки гіпотези, вона може отримати конкретну істиннісну оцінку, тобто вважатися або істинним, або хибним знанням. Оскільки гіпотеза містить імовірнісне знання, вона з логічної точки зору не може кваліфікуватися як істинна або хибна доти, доки не буде перевірена на практиці чи логічними методами. Власне логічним методом обґрунтування гіпотези є її виведення з інших положень, істинність яких уже установлена.

З логічної точки зору гіпотеза являє собою умовно-категоричний умовивід за формулою «якщо..., то...». Гіпотеза може виражатися і в інших формах, приміром, у формі «чим..., тим...». У такому випадку вчений ставить у можливу залежність два явища (процеси) і встановлює між ними кількісний причинно-наслідковий зв'язок: «Чим вище добробут населення, тим нижчим є рівень злочинності». Логічний метод пізнання, який полягає в дедукції висновків із гіпотез та інших засновків, істиннісне значення яких ще не з'ясовано, називається гіпотетико-дедуктивним. Висновки у відповідності до гіпотетико-дедуктивного методу міркувань мають імовірнісний характер. Звичайно гіпотетико-дедуктивний метод застосовують до

151

засновків, які є гіпотезами і емпіричними узагальненнями, істинність яких ще слід з'ясувати. Якщо з цих засновків робляться висновки, що суперечать добре відомим фактам і вже обґрунтованим твердженням, тоді, застосовуючи метод приведення до абсурду, здобуваємо спростування цих засновків. Тому одним із критеріїв обґрунтованої гіпотези є її несуперечливість з наявними даними. Гіпотеза має узгоджуватися із законами науки, науковими теоріями і концепціями, які стосуються того класу явищ, стосовно якого висувається гіпотеза. Важлива вимога до обґрунтування гіпотези – її перевірюваність.

Гіпотеза має в принципі допускати можливість ствердження чи спростування. Коли ці вимоги не задовольняються, гіпотезу не можна вважати ефективною.

Одним із способів теоретичного обґрунтування гіпотези є її перевірка на застосовність не лише до вузького кола тих об'єктів, для з'ясування яких вона висувається, а й до більш широкого класу об'єктів, які підлягають вивченню у відповідній галузі науки. Таким плідним був запропонований Н. Бором принцип додатковості, який став одним із фундаментальних принципів не лише для теоретичної фізики, а й для всієї сучасної теорії пізнання.

Оскільки гіпотези висуваються у процесі досліджень нових явищ, може статися так, що вони суперечать існуючій системі наукових поглядів. У разі експериментального підтвердження така гіпотеза призводить до фундаментальної перебудови відповідної наукової дисципліни.

Роль гіпотез у науковому пізнанні неможливо переоцінити.

Гіпотези – стрижень наукової теорії. У широкому розумінні гіпотеза – це запитання, побудоване згідно з науковими правилами. Коли на запитання отримана певна відповідь, гіпотеза або стає невід'ємною частиною наукового знання, або відкидається.

Отже, існують два способи підтвердження гіпотези: емпіричний і теоретичний. У першому випадку гіпотеза одержує право на існування. В другому – визначаються її місце, функції і роль у системі наукового знання. Слід мати на увазі, що в науковому пізнанні фіксуються не тільки підтверджені, але й відкинуті після перевірки гіпотези: знання негативного результату вважається корисним для подальшого розвитку науки.

Існують дуже тісні зв'язки між гіпотезою і теорією. Теорія з певного погляду є системою колишніх гіпотез. Гіпотези – головний елемент теорії на стадії її формування і перевірки. Перевіряючи теорію при виникненні нових проблем, вчений перевіряє насамперед її гіпотези, які можуть бути обмежені в їхній істинності під кутом зору раніше не відомих фактів. Гіпотеза вважається логічно істинною, коли

152
вона виводиться дедуктивно з теорії. Вона емпірично істинна, коли відповідає фактам. Але логічно істинне твердження може бути в той же час емпірично помилковим. Установлюючи істинність гіпотез, вчений установлює істинність самої теорії. Для здійснення успішної перевірки емпіричної істинності своєї гіпотези, вчений має, по-перше, сформулювати її як можна простіше, конкретніше і зрозуміліше, по-друге, вказати на метод чи засоби такої перевірки. Оскільки всі гіпотези, висунуті в межах даної теорії, міцно взаємопов'язані, перевірка однієї з них стає перевіркою всієї теорії.

Крім гіпотез, теорія містить *постулати* – колишні гіпотези, що стали доведеними. Але з розвитком пізнання проблематичними можуть стати і постулати теорії. І тому вони разом з гіпотезами теж можуть бути піддані перевірці і перегляду.

В сучасній науковій літературі розрізняють гіпотези таких видів: загальні (генеральні, стратегічні) і часткові (робочі, тактичні), описові і каузальні (причинно-наслідкові), абстрактні і конкретні, кількісні і якісні, статистичні тощо. Найбільш поширеною класифікацією гіпотез є їх розподіл на загальні і часткові. Гіпотези можуть бути дуже загальними і абстрактними, якщо вони стосуються абстрактних сутностей (наприклад, у математиці, теоретичній фізиці, філософії тощо). Часткові гіпотези стосуються обмеженого кола явищ.

Часткову, конкретну гіпотезу легше перевірити. За інших рівних умов більш цінною для науки є гіпотеза, що охоплює більш широку

сукупність об'єктів. Однак пропорційно рівню узагальнення гіпотези зростає працемісткість дослідження. Чим більше змінних входить у гіпотезу, тим більше охоплюваним нею є коло явищ, але тим складнішим є її логічне та емпіричне підтвердження.

При формулюванні гіпотез треба дотримуватись таких правил:

1. Гіпотези повинні бути концептуально ясними, тобто не містити багатозначних і суперечливих понять.
2. Гіпотези повинні мати емпіричні референти, тобто їх поняття мають указувати на певні об'єкти. Наприклад, колективний трудовий спір зазвичай виступає референтом чи ознакою погіршення умов праці.
3. Наукові гіпотези не повинні містити моральних оцінок чи суджень. Не треба використовувати такі слова, як «добре», «погано» і т. ін.
4. Загальна гіпотеза у разі потреби має бути розбита на частини.
5. Кожна гіпотеза повинна мати свої інструменти і засоби перевірки.

Розробляючи гіпотезу, треба мати на увазі наступні найважливіші критерії прийнятності гіпотези: 1) необхідно відхиляти гіпотези, які не 153

можуть бути перевірені доступними засобами; 2) необхідно висувати, а потім відкидати альтернативні гіпотези, залишаючи одну перевірену. У розробці гіпотез існують декілька етапів. Перший етап – висування гіпотези. Це творчий процес, що спирається переважно на досвід та інтуїцію вченого. Спочатку гіпотеза може з'явитися у дуже нечіткій формі, наприклад, у формі метафори. Другий етап – логічне уточнення і чітке формулювання гіпотези. Третій етап – логічна перевірка гіпотези на узгодженість з безсумнівними теоретичними здобутками. На цьому етапі гіпотеза може бути розгалужена на низку часткових гіпотез. Четвертий етап – емпірична перевірка гіпотези на практиці, шляхом спостережень та експериментів. П'ятий етап – залучення перевіреної гіпотези до складу теоретичного знання та практичного досвіду.

Отже, в пізнанні постійно відбувається формування і перевірка гіпотез, що мають на меті дедалі більше наближення до істини. Бажано, щоб гіпотеза була простою, не містила зайвих припущень, які не впливають із необхідності розв'язання поставленої проблеми. Дослідник повинен прагнути до простоти, економності, логічної стрункості.

Лекційне заняття

План

1. Етапи проведення наукового дослідження.
2. Категоріально-понятійний апарат наукового дослідження.
3. Тема наукового дослідження: критерії вибору, порядок конкретизації.
4. Наукове дослідження як процес розв'язання наукової проблеми.
5. Постановка і формулювання наукової гіпотези та її доказ.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Етапи проведення наукового дослідження.
2. Категоріально-понятійний апарат наукового дослідження.
3. Тема наукового дослідження: критерії вибору, порядок конкретизації.
4. Наукове дослідження як процес розв'язання наукової проблеми.
5. Постановка і формулювання наукової гіпотези та її доказ.

Питання для самостійного опрацювання

1. Наукова проблема і наукова теорія.

2. Поняття наукового факта.

154

3. Поняття аксіоми у науці.

4. Наукове обґрунтування та наукові пояснення.

Глосарій: актуальність теми дослідження, завдання наукового дослідження, засоби наукового дослідження, зміст наукової проблеми, мета наукового дослідження, методика наукового дослідження, наукова гіпотеза, наукова ідея, наукова проблема, наукове дослідження, наукове питання, науковий напрямок, обсяг наукової проблеми, предмет наукової проблеми, проблемна ситуація, процедура дослідження, спосіб наукового дослідження, тема наукового дослідження, техніка наукового дослідження.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.

1.1. Охарактеризуйте основні етапи виконання наукового дослідження. Обґрунтуйте їх послідовність.

1.2. Дайте характеристику головних елементів процедури проведення конкретного юридичного дослідження (способу, техніки, методики й засобів дослідження).

1.3. Як співвідносяться між собою поняття «тема дослідження», «наукова проблема», «науковий напрямок», «наукове питання»?

1.4. На підставі яких критеріїв обирається тема конкретного наукового дослідження? Який існує порядок її конкретизації та уточнення?

1.5. У яких значеннях вживається у науці термін «проблема»?

1.6. Яку роль наукова проблема відіграє у процесі наукового пізнання?

1.7. Поясніть чому ідеальною формою розв'язання фундаментальної наукової проблеми вважається побудова нової теорії.

1.8. Охарактеризуйте логічну структуру наукової проблеми (її предмет, зміст і обсяг).

1.9. Яку роль наукова гіпотеза відіграє у процесі наукового пізнання?

1.10. Охарактеризуйте правила формулювання й етапи розробки наукової гіпотези.

2. Скласти термінологічний словник до теми.

3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.

4. Сформулювати головну наукову проблему за темою Вашої магістерської роботи і гіпотезу (або декілька альтернативних гіпотез), які допоможуть її розв'язати.

5. Розв'язати тести:

5.1. Наукове дослідження здійснюється:

155

а) у довільній послідовності, що визначається випадковими зовнішніми обставинами;

б) у довільній послідовності, що визначається суто творчим натхненням дослідника;

в) спонтанно без будь-якої логічної послідовності;

г) за чітко визначеними етапами у певній логічній послідовності.

5.2. Техніка як елемент процедури проведення конкретного наукового дослідження – це:

а) сукупність головних операцій збору, опрацювання або аналізу даних, властивих певному методу дослідження;

б) сукупність спеціальних правил використання певного способу дослідження;

в) сукупність технічних прийомів і дій, пов'язаних з певним способом дослідження, послідовність їх застосування і взаємозв'язок між ними;

г) матеріальні і нематеріальні «інструменти» збору, опрацювання,

аналізу й узагальнення інформації.

5.3. Засоби як елемент процедури проведення конкретного наукового дослідження – це:

- а) сукупність головних операцій збору, опрацювання або аналізу даних, властивих певному методу дослідження;
- б) сукупність спеціальних правил використання певного способу дослідження;
- в) сукупність технічних прийомів і дій, пов'язаних з певним способом дослідження, послідовність їх застосування і взаємозв'язок між ними;
- г) матеріальні і нематеріальні «інструменти» збору, опрацювання, аналізу й узагальнення інформації.

5.4. Методика як елемент процедури проведення конкретного наукового дослідження – це:

- а) сукупність головних операцій збору, опрацювання або аналізу даних, властивих певному методу дослідження;
- б) сукупність спеціальних правил використання певного способу дослідження;
- в) сукупність технічних прийомів і дій, пов'язаних з певним способом дослідження, послідовність їх застосування і взаємозв'язок між ними;
- г) матеріальні і нематеріальні «інструменти» збору, опрацювання, аналізу й узагальнення інформації.

5.5. Вкажіть відповіді, в яких правильно відображено співвідношення понять «науковий напрямок», «наукова проблема», «наукова тема», «наукове питання»:

- а) науковий напрямок охоплює окремі наукові проблеми;
 - б) кожна наукова тема складається з ряду наукових проблем;
 - в) кожна наукова проблема охоплює декілька наукових тем;
- 156

г) кожна наукове питання складається з низки наукових тем.

5.6. Суспільну та наукову цінність теми дослідження, що полягає в необхідності і невідкладності її розробки для потреб розвитку суспільства чи окремих сфер його життя, називають:

- а) новизною теми;
- б) актуальністю теми;
- в) складністю теми;
- г) профільністю теми.

5.7. У якому значенні вживається термін «проблема» у науці:

- а) як необхідність нового напрямку у певній царині теоретичного знання;
- б) як конкретне завдання теоретичного чи методологічного характеру;
- в) як вимога аналізу основних понять і принципів наукової теорії;
- г) всі відповіді є правильними.

5.8. Ідеальною формою комплексного розв'язання фундаментальної наукової проблеми є:

- а) висунення гіпотези;
- б) спростування аксіом;
- в) побудова нової теорії;
- г) накопичення нових емпіричних даних.

5.9. Стан справ, коли немає необхідного розв'язання наукової проблеми, у зв'язку з чим необхідно відмовитися від використання звичних, стандартних методів і звернутися до пошуку нових пізнавальних засобів і прийомів, називають:

- а) міжособистісним конфліктом;
- б) надзвичайною ситуацією;
- в) проблемною ситуацією;
- г) трудовим спором.

5.10. Які чинники впливають на постановку наукової проблеми:

- а) історичні особливості мислення, притаманні тому суспільству, в якому формується і формулюється проблема;
- б) рівень досягнутих знань про об'єкти, яких стосується проблема;
- в) перевіреність і стабільність наукової теорії, в якій виникає проблемна ситуація;
- г) всі відповіді є правильними.

Джерела і література: 10-12, 14, 15, 17-22, 29, 35, 38, 60.

157

Тема 9. Оформлення та апробація результатів наукового дослідження

Науковий стиль мовлення

Стиль (від латин. *stilus* – паличка для письма). *Стиль літературної мови* – це різновид мови (її функціональна підсистема), що характеризується відбором таких засобів із багатоманітних мовних ресурсів, які найліпше відповідають завданням спілкування між людьми в певних умовах. Це своєрідне мистецтво добору й ефективного використання системи мовних засобів із певною метою в конкретних умовах й обставинах.

Кожний стиль має свої особливості:

- сферу поширення і вживання (коло мовців);
- функціональне призначення (регулювання стосунків, повідомлення, вплив, спілкування тощо);
- характерні ознаки (форма та спосіб викладу);
- систему мовних засобів і стилістичних норм (лексику, фразеологію, граматичні форми, типи речень тощо).

Ці складові конкретизують, оберігають, певною мірою обмежують, унормовують кожний стиль і роблять його досить стійким різновидом літературної мови.

Досконале знання специфіки кожного стилю, його різновидів, особливостей – надійна запорука успіхів у будь-якій сфері спілкування.

Високо розвинута сучасна літературна українська мова має розгалужену систему стилів, серед яких: розмовний, художній, науковий, публіцистичний, епістолярний, офіційно-діловий, конфесійний.

Структура текстів різних стилів неоднакова: якщо для розмовного стилю характерний діалог (полілог) то для інших – переважно монолог.

Відрізняються стилі мовлення й багатьма іншими ознаками. Але спільним для них є те, що вони – різновиди однієї мови, представляють усе багатство їх виражальних засобів і виконують важливі функції в житті суспільства – забезпечують спілкування в різних його сферах і галузях.

У межах кожного функціонального стилю сформувалися свої різновиди – підстили – для точнішого й доцільнішого відображення певних видів спілкування та вирішення конкретних завдань.

Основне завдання наукового стилю – гранично ясно і точно донести до читача інформацію. А це найкращим чином досягається

158

без використання емоційних засобів. Адже наука апелює, перш за все, до розуму, а не до почуття.

Виникнення і розвиток наукового стилю пов'язано з еволюцією різних галузей наукових знань, різноманітних сфер діяльності людини. Спочатку стиль наукового викладу був близький до стилю художньої оповіді. Так, наукові праці Піфагора, Платона і Лукреція відрізнялися особливим, емоційним сприйняттям явищ.

Відокремлення наукового стилю від художнього відбулося в олександрійський період, коли в грецькій мові, яка поширила свій вплив на весь тодішній культурний світ, стала створюватися стійка наукова термінологія. Згодом вона поповнилася за рахунок латини, яка стала інтернаціональною науковою мовою європейського середньовіччя. В епоху Відродження вчені прагнули до стислості і точності наукового опису, вільного від емоційно-художніх елементів викладу, які суперечать абстрактно-логічному відображенню природи. Згодом зразком наукової мови став суворо логічний виклад Ньютона. Стиль наукових робіт визначається, в кінцевому рахунку, їх змістом і цілями наукового повідомлення – по можливості точно і повно пояснити факти навколишньої дійсності, показати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, виявити закономірності історичного розвитку і т. д. Науковий стиль характеризується логічною послідовністю викладу, упорядкованою системою зв'язків між частинами висловлювання, прагненням авторів до точності, стислості, однозначності висловлювання при збереженні насиченості змісту. Про мову вчених нерідко говорять, що вона відрізняється «сухістю», позбавлена елементів емоційності та образності. Така думка має надмірно узагальнений характер: нерідко в наукових роботах, зокрема полемічних, використовуються емоційно-експресивні та образотворчі засоби мови, які, будучи додатковим прийомом, на тлі суто наукового викладу помітно виділяються і надають науковій прозі велику переконливість.

Науковий стиль – стиль літературної мови, якому властивий ряд особливостей, найважливішими серед яких є попереднє обдумування висловлювання, монологічний характер, строгий відбір мовних засобів, тяжіння до нормованої мови.

Для наукової мови характерні такі стильові риси:

- ясність і предметність тлумачень;
- логічна послідовність і доказовість викладу;
- узагальненість понять і явищ;
- об'єктивний аналіз;
- точність і лаконічність висловлювань;
- аргументація та переконливість тверджень;

159

- однозначне пояснення причинно-наслідкових зв'язків;
- докладні висновки.

Основні мовні засоби наукового стилю спрямовані на інформування, пізнання, вплив і окреслені:

- значною кількістю наукової термінології;
- наявністю схем, таблиць, графіків, діаграм, мап, систем математичних, фізичних, хімічних та інших знаків і позначок;
- оперуванням абстрактними, переважно іншомовними словами;
- уживанням суто наукової фразеології, стійких термінологічних словосполук;
- залученням цитат і посилань на першоджерела;
- здебільшого відсутністю авторської індивідуальної манери й емоційно-експресивної лексики, наявністю виразної композиційної структури тексту (послідовний поділ на розділи, частини, пункти, підпункти, параграфи, абзаци із застосуванням цифрової або літерної нумерації);
- наявністю дієслівних форм, зазвичай безособових, узагальнених чи неозначених, як правило, теперішнього часу, що констатують певні явища й факти;
- специфічною монологічністю текстів;
- переважанням різнотипних складних речень, стандартних виразів

(кліше).

Споконвічна форма існування наукової мови – письмова, що пояснюється такими її визначальними ознаками, як понятійне відображення дійсності, логічність викладу. Це викликано, насамперед, необхідністю уникнути двозначностей і багатозначності тих чи інших наукових понять. Письмова форма більш зручна і надійна в сенсі виявлення найменших інформативних неточностей, логічних порушень, які неактуальні в побутовому спілкуванні, а в науковому можуть привести до серйозних перекручувань істини. Зазвичай наукові доповіді, повідомлення спочатку пишуть, відпрацьовуючи адекватну форму втілення наукової інформації, або хоча б складають тези, план. Наукові тексти оформляються у вигляді окремих закінчених творів, структура яких підпорядкована законам жанру.

Науковий стиль має ряд спільних рис, що виявляються незалежно від характеру певних наук (природничих, точних, гуманітарних) та відмінностей між жанрами висловлювання (монографія, наукова стаття, доповідь, підручник і т. д.), що дає можливість говорити про специфіку стилю в цілому. Разом з тим цілком природно, що, наприклад, тексти з фізики, хімії, математики помітно відрізняються за характером викладу від текстів з правознавства або історії.

160

Таким чином, науковий стиль характеризується логічною послідовністю викладу, упорядкованою системою зв'язків між частинами висловлювання, прагненням авторів до точності, стислості, однозначності при збереженні насиченості змісту.

Логічність – це наявність смислових зв'язків між послідовними одиницями тексту. Послідовністю характеризується тільки такий текст, у якому висновки випливають із змісту, вони несуперечливі, текст розбитий на окремі смислові відрізки, що відображають рух думки від часткового до загального або від загального до конкретного.

Ясність _____, як якість наукової мови, передбачає зрозумілість, доступність. За ступенем доступності наукові, науково-навчальні та науково-популярні тексти розрізняються за матеріалом і за способом його мовного оформлення.

Точність наукової мови передбачає однозначність розуміння, відсутність розбіжності між означуванням і його визначенням. Тому в наукових текстах, як правило, відсутні експресивні засоби; слова використовуються переважно в прямому значенні.

Жорсткі вимоги точності, які висуваються до наукового тексту, зумовлюють обмеження на використання образних засобів мови: метафор, епітетів, художніх порівнянь, прислів'їв і т.п. Іноді такі засоби можуть проникати в наукові твори, тому що науковий стиль прагне не тільки до точності, але і до переконливості, доказовості. Іноді подібні засоби необхідні для реалізації вимоги ясності, дохідливості викладу.

Емоційність, як і експресивність, в науковому стилі, який вимагає об'єктивного, «інтелектуального» викладу наукових даних, виражається інакше, ніж в інших стилях. Сприйняття наукового твору може викликати певні почуття в читача, але не як відповідну реакцію на емоційність автора, а як усвідомлення самого наукового факту. Прагнення до обмеженого використання авторського «я» – це не данина етикету, а прояв абстрактно-узагальненої стильової риси наукової мови, що відбиває форму мислення.

Характерною рисою стилю наукових робіт є їх насиченість термінами (зокрема, інтернаціональними). Не слід, однак, переоцінювати ступінь цієї насиченості: в середньому термінологічна

лексика зазвичай становить 15-25 відсотків загальної лексики, використаної в роботі.

Лексику наукової мови складають три основні шари:

загальновживані слова, загальнонаукові слова і терміни. У будь-якому науковому тексті загальновживана лексика становить основу викладу.

В першу чергу відбираються слова з узагальненим і абстрактним значенням (буття, свідомість, температура). У стилі наукових робіт

161

використання абстрактної лексики відіграє велику роль. За допомогою загальнонаукових слів описуються явища в різних галузях науки і техніки (система, питання, значення). Однією з особливостей вживання загальнонаукових слів є їх багаторазове повторення у вузькому контексті.

Термін – це слово чи словосполучення, яке точно і однозначно називає предмет, явище чи поняття науки і розкриває його зміст.

Термін несе логічну інформацію великого обсягу. У тлумачних словниках терміни супроводжуються позначкою «спеціальне».

Науковий стиль має свої різновиди (підстили): власне науковий, науково-популярний, науково-довідковий, науково-діловий, науково-технічний (виробничо-технічний), науково-публіцистичний, навчально-науковий.

Реалізуючись у письмовій та в усній формі спілкування, сучасний науковий стиль передбачає різні види текстів: підручник, довідник, наукова стаття, монографія, дисертація, лекція, доповідь, анотація, реферат, конспект, тези, резюме, рецензія, відгук.

Навчально-наукова мова реалізується в наступних жанрах: повідомлення, відповідь (усна відповідь, відповідь-аналіз, відповідь-узагальнення та ін.), міркування, пояснення.

Поняття і види юридичних термінів

Юридичний термін (від лат. terminus – межа, кордон) – слово або словосполучення, що виражає поняття з правової сфери суспільного життя і має визначення (дефініцію) у юридичній літературі (законодавчих актах, юридичних словниках, науково-правових працях).

Юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям як першоелементом правового знання і слугує його знаковою (мовною) моделлю, репрезентованою у звуковій і літерній формах. Поняття, його внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-смісловою основою для побудови термінологічного значення у вигляді дефініції, яка узагальнює найістотніші ознаки і взаємозв'язки правового явища.

Поняття сутність зумовлює місце і статус юридичного терміна в терміносистемі, його категорійні та класифікаційні ознаки.

Термін права може характеризуватись як загальноюридичний (поширений в усіх галузях права), галузевий (застосовується лише в певній галузі права), міжгалузевий (застосовується у двох або декількох галузях права), суміжний з іншими галузями діяльності.

За наявності визначення у нормативно-правових актах термін вважається кодифікованим. Він є нормою, еталоном для використання

162

у всіх подальших законодавчих і підзаконних актах, діловій документації та сфері усної правової комунікації.

Термін, який створюється і функціонує у правовій науці, може не фіксуватися в законах, а мати власне науковий характер

(нормотворчість, правосвідомість, правова система, диспозиція правової норми). У науковій літературі, яка віддзеркалює процес формування правового знання, такий юридичний термін може мати декілька наукових дефініцій, які презентують різні наукові підходи і

школи, різні аспекти вивчення одного й того ж правового поняття. Юридичний термін є одиницею термінологічної системи права, через яку входить до загального термінологічного фонду національної мови. Належність до літературної частини словника зобов'язує його відповідати правилам і нормам певної мови.

Сучасне термінознавство визначає специфічні ознаки терміна, які в сукупності відрізняють його від загальновживаних слів: системність, точність, прагнення до однозначності, відносна незалежність від контексту, наявність дефініції, функційна усталеність, конвенціональність, офіційність, стандартизованість, лаконічність, суворота нормативності, стилістична нейтральність, відсутність експресивності, коректність.

Поряд з власне юридичними термінами, які є узагальненим позначенням правового поняття (арбітраж, віндикація, неосудність, позов, правомочність, правовідносини, законодавча влада), у юридичних текстах широко використовується **номенклатура** – система специфічних назв конкретних правових об'єктів: державних і міжнародних органів, установ та організацій, посад, документів, державних нагород (Апеляційна палата, Європейський суд з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Закон України «Про прокуратуру», Заслужений юрист України).

Кожен юридичний термін характеризується за походженням, семантикою, системними зв'язками, граматичною структурою, способом терміноворення та функційними параметрами.

За походженням він може бути питомим (держава, відповідач, закон, заповіт, злочин, кара, право, правосуддя, суд, уряд) або запозиченим (абандон (франц.), авізо (італ.), вексель (нім.), бюджет (англ.), евтаназія (грец.), омбудсмен (швед.), юриспруденція (лат.), гетьман (польс.)). На основі поєднання національних та запозичених термінів і терміноелементів утворено значну кількість термінологічних одиниць (векселедавач, нормотворчість, кримінально-виконавче право, експертний висновок, імунітет свідка, латентна злочинність).

163

Особливий тип запозичень – інтернаціональні терміни латинського і грецького походження (адвокат, акт, алібі, делікт, екстрадиція, інаугурація, конституція, політика, факт, юстиція), які були засвоєні багатьма мовами. Скопійовані засобами рідної мови іншомовні терміни права є кальками (демократія – народовладдя, інтернаціональний – міжнародний). Найбільш поширені терміни й усталені словосполучення не перекладаються і передаються за допомогою транслітерації: ад хок, де-факто, де-юре, персона нон грата. Інтернаціоналізми слід відрізняти від екзотизмів, які означають специфічні явища правового побуту, звичаїв, державного устрою, назви органів, посад, законодавчих актів окремих країн: альтинг (ісланд.), фолькетинг (датськ.), кнесет (ізраїл.), кортес (ісп.), шейх (араб.), судебник (рос.), хурал (монг.), панчаят (інд.).

За семантикою юридичний термін може бути однозначним або багатозначним. Давні терміни права протягом своєї еволюції використовувались для найменування декількох, як правило, суміжних понять. І хоча загальною є тенденція позбавлення від багатозначності, низка складних за внутрішнім змістом термінів зберігає декілька значень.

Терміни у межах терміносистеми права вступають у певні системно-сміслові зв'язки: родо-видові (юрист – адвокат; акт – акт законодавчої влади, акт _____ органу виконавчої влади й управління); синонімічні (правознавство – юриспруденція; кримінальний – карний;

правовий – правничий – правний – юридичний); антонімічні (обвинувачення – захист; законно – незаконно; об’єктивне право – суб’єктивне право). Абсолютно тотожні за значенням терміни є дублетами (апатриди – аполіди; позивач – позивальник – позовник). За структурою терміни можуть бути простими (слово) або складеними (словосполучення).

Терміни-слова за лексико-граматичною належністю поділяються на іменники (право, суддя, усиновлення, делікт), прикметники (правовий, законний, злочинний), дієслова (апелювати, заарештовувати, ув’язнити), прислівники (беззаконно, злочинно, неумисно, умовно). Термінологічні сполучення можуть бути дво-, три-, чотири і багатокомпонентними. Найбільш поширеними є дво- і трикомпонентні термінологічні сполучення: прикметник + іменник (криміналістична експертиза), іменник + іменник (права людини, оголошення померлим), прикметник + прикметник + іменник (цивільні правові відносини), іменник + іменник + іменник (право володіння землею), іменник + прикметник + іменник (притягнення до кримінальної відповідальності), дієслово + іменник (віддавати під суд), дієслово + прикметник + іменник (порушувати судову справу) та

164
ін. Багатокомпонентні сполучення термінів, позначаючи певне правове поняття, являють собою нерозривну, достатньо мотивовану смислову єдність (правове регулювання ринку цінних паперів, матеріальна відповідальність членів колективного сільськогосподарського підприємства). Словосполучення – найбільш продуктивний спосіб сучасного термінотворення (3/4 ю.т.), який сприяє точності й однозначності термінології.

Серед юридичних термінів і номенклатурних назв усе більшого поширення набувають скорочені форми – аббревіатури. Тенденцію до лаконічності термінології реалізують також терміни, утворені шляхом субстантивації (прикметник —> іменник): затриманий, оперуповноважений, підсудний, потерпілий, слідчий.

Оскільки юридичний словник постійно еволюціонує з розвитком держави і права, у його складі крім активно вживаної термінологічної лексики є слова, які вийшли з активного вжитку, т. зв. історизми і архаїзми (війт, послух, прокуратор, промеморія, тестамент), та неологізми – термінологічні одиниці, якими іменуються нові правові поняття і явища (ядерне право, екологічно небезпечне поводження, міжнародний тероризм, Євроюст, Європарламент).

Слід розмежовувати юридичний термін як цілком офіційну, узаконену назву правового поняття і професіоналізм – напівофіційне слово, сферою уживання якого є, як правило, усне побутово-професійне мовлення правників (у суддів: підпадати під статтю, адмінматеріали). Не є термінами також індивідуально-авторські неологізми, образні вислови, розмовні слова, терміноїди («терміноподібні»), напівтерміни (ще не сформувались і не набули чіткого термінологічного визначення), які використовують правники у своїх наукових і публіцистичних творах, усному мовленні (правова матерія, правове поле, вакуум права, юридичне логарифмування, оборудка, рихтувати закон, телефонний злочинець)

Юридична термінологія – історично сформована сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати специфічні потреби спілкування у сфері законодавства, юридичної науки і практики.

Ця сукупність є спеціальним об’єктом вивчення як у юриспруденції (зокрема у теорії держави і права), так і мовознавстві (насамперед у нових її галузях – термінознавстві (теоретичні основи

вчення про термін і термінологічну систему права) і лексикографії (наука про теорію і практику укладання словників).

Юридична термінологія як мовнознакова система складається протягом усієї історії державно-правового розвитку людства і віддзеркалює різноманітні способи осмислення, номінації,

165

визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національно-мовні традиції термінотворення.

Формування юридичного словника в системі мови відбувається під впливом зовнішніх і внутрішньомовних факторів. На характер і динаміку його розвитку впливають конкретні суспільно-історичні умови: тип виробничих відносин, співвідношення класових сил, зміни суспільно-державного устрою, міжнародні відносини, мовна політика та ін.

Рівень розвитку терміносистеми права залежить від накопиченого державою (нацією) досвіду правового регулювання суспільних відносин, законотворчості і правозастосування, глибини наукового вивчення правових явищ і категорій, заходів щодо упорядкування, систематизації та лексикографічного опису терміносистеми права. Розвинені мови мають багатий термінологічно-правовий фонд з давнім генеалогічним корінням, який за сприятливих історичних умов та широкого територіального і часового ареалу функціонування досягав високого ступеня розвитку.

Українська юридична термінологія є одним з давніших пластів термінологічної лексики української мови, який своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини – доби звичаєвого права.

Найдавніші зразки актової мови і юридичної термінології дохристиянської Русі X ст. містять Правда Руська, Договори руських із греками 907, 911 і 944 рр., документи князівського законодавства. Генезис і розвиток української юридичної термінології тісно пов'язані з витоками й історією вітчизняного права, української державності і законодавства, історією української літературної мови. Становлення і формування національної правової терміносистеми відбувалося в надзвичайно складних і несприятливих історико-політичних умовах: бездержавності, відсутності активного функціонування, утисків і заборон. Але незважаючи на це, основне питоме ядро термінологічної лексики розвивалося на власній етнічно-мовній основі шляхом мобілізації внутрішніх словотворчих ресурсів та засвоєння іншомовних термінів і терміноелементів, зокрема інтернаціональних, що сприяло інтеграції української та європейської терміносистем. Основні напрямки унормування сучасної української юридичної термінології – усунення «кальок» з російської мови і пропонування замість них власне українських термінів.

Форми наукових праць

Результати науково-дослідної роботи оформляють у вигляді курсової або дипломної роботи. Вони узагальнюються також у кандидатських і докторських дисертаціях, авторефератах дисертацій,

166

тезах доповідей, статтях, монографіях, методичних і практичних матеріалах, підручниках, навчальних посібниках тощо.

Для майбутнього фахівця, науковця дуже важливим є володіння методологією підготовки наукової публікації. Написання реферату, наукової статті, тез доповіді на конференції повинно відповідати вимогам жанру публікації, що висуває певні вимоги до логіки її побудови, форми, стилю і мови.

Наукова публікація (в перекладі з латинської – оголошую всенародно, оприлюднюю) – це доведення інформації до

громадськості за допомогою преси, радіомовлення, телебачення; розміщення в різних виданнях (газетах, книгах, підручниках тощо).
Головні функції публікацій:

- оприлюднення результатів наукової роботи;
- сприяння встановленню пріоритету автора при аналогічних за змістом наукових статтях;
- свідчення про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми;
- підтвердження достовірності основних результатів і висновків наукової роботи, її новизни та наукового рівня, оскільки після виходу в світ публікація стає об'єктом вивчення й оцінки широкою науковою громадськістю;
- підтвердження факту апробації та впровадження результатів і висновків дисертації;
- відображення основного змісту, наукового рівня та новизни дослідження;
- забезпечення первинною науковою інформацією суспільства, повідомлення про появу нового наукового знання, передача його у загальне користування.

Особливе значення мають наукові публікації, що вийшли друком у формі видань. Державний стандарт України визначає **видання** як документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений шляхом друкування, тиснення або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання.

Науковим вважається видання результатів теоретичних або емпіричних досліджень, а також підготовлених науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів, літературних текстів. Воно призначене для фахівців відповідної галузі та наукової роботи. Наукові видання можуть бути двох видів: науково-дослідні; джерелознавчі.

До науково-дослідних належать:

167

- монографія (наукова праця, присвячена дослідженню однієї теми);
- науковий реферат (автореферат) – коротке викладення автором змісту наукового дослідження, дисертаційної роботи перед поданням її до захисту;
- інформативний реферат – коротке письмове викладення однієї наукової праці, що стисло її висвітлює;
- тези доповідей, а також матеріали наукової конференції (неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій і рішень);
- збірники наукових праць (збірники матеріалів досліджень, наукових статей, виконаних у наукових установах, навчальних закладах).

Джерелознавчі видання або наукові документальні видання містять пам'ятки культури та історичні документи, що пройшли текстологічне опрацювання, мають коментарі, вступи, статті, допоміжні покажчики тощо.

Статус наукового видання потребує суворого дотримання вимог видавничого оформлення видання. Це, насамперед, вихідні відомості – сукупність даних, які характеризують видання і призначені для його оформлення, бібліографічної обробки, статистичного обліку й інформування читача. Це: відомості про авторів; заголовок видання (назва); надзаголовні дані; підзаголовні дані; нумерація; шифр зберігання видання; індекс УДК; індекс ББК; авторський знак; макет анотованої

каталожної картки; знак охорони авторського права; міжнародний стандартний номер ISBN.

Вихідні дані включають: місце випуску видання, назву видавництва, рік випуску.

Випускні дані передбачають: дату подання оригіналу на видання; дату підписання видання до друку; формат, вид і номер паперу; гарнітуру шрифту основного тексту; спосіб друку; обсяг видання в умовних друкованих аркушах; обсяг видання в обліково-видавничих аркушах; номер замовлення поліграфічного підприємства; назву і поштову адресу видавництва і поліграфічного підприємства. Випускні дані розміщують на останній сторінці видання або на звороті титульного аркуша.

Статті наукового характеру друкуються переважно в збірниках або журналах.

Науковий журнал – журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру і призначений переважно для фахівців певної галузі науки.

За цільовим призначенням наукові журнали поділяють на:

– науково-практичні;

168

– науково-теоретичні;

– науково-методичні.

Особливе значення мають наукові статті для здобувачів наукового ступеня доктора наук чи кандидата наук (доктора філософії). Окрім, зазначених вимог до них є ще й додаткові:

1. Статті мають публікуватись у провідних наукових фахових журналах та інших періодичних наукових фахових виданнях. Їх перелік донедавна затверджував ВАК України при дотриманні низки вимог.

2. Публікація не більше однієї статті здобувача за темою дисертації в одному випуску (номері) журналу (або іншого друкованого видання).

3. Не зараховуються праці, в яких немає повного опису наукових результатів, що засвідчує їх достовірність, або в яких повторюються результати, опубліковані раніше в інших наукових працях, що входять до списку основних.

Кількість і якість публікацій з теми дослідження є критерієм оцінки роботи.

Вважається, що дисертація виконана на належному рівні, якщо з кожного її розділу і підрозділу можна підготувати статтю, а за її загальними результатами – монографію.

До опублікованих праць, які додатково відображають наукові результати дисертації, належать авторські свідоцтва на винаходи, державні стандарти, промислові зразки, рукописи праць, депонованих в установах державної системи науково-технічної інформації та анотованих в наукових журналах, брошури, інформаційні картки на нові матеріали, що внесені до державного банку даних, тези доповідей, матеріали, виголошені на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах тощо. Тези доповідей включають до списку опублікованих праць за умови, що вони слугують встановленню пріоритету, або коли їх зміст не викладений в інших публікаціях.

Наукові видання (зокрема наукові монографії, журнали чи збірники), в яких опубліковані основні результати дисертаційних робіт, мають бути доступними читачеві, знаходитися у фондах провідних вітчизняних бібліотек.

Певні труднощі у авторів виникають при визначенні обсягу праць,

що зумовлено недостатнім знанням основних одиниць обчислення наукової інформації, поширюваних засобами друку. До них належать: авторський аркуш; друкований аркуш; обліково-видавничий аркуш. Найбільш вживаним в практиці є авторський аркуш – одиниця обсягу друкованого твору, що дорівнює 40.000 друкованих знаків

169

(літери, цифри, розділові знаки, кожен пробіл між словами тощо).

Один авторський аркуш дорівнює 24 сторінкам машинописного тексту, надрукованого через 2 інтервали на стандартному аркуші формату А4. У авторських аркушах визначається обсяг рукопису у видавничому договорі.

Обліково-видавничий аркуш – це одиниця обліку друкованого твору, що дорівнює, як авторський аркуш, 40 000 друкованих знаків прозового тексту, 700 рядкам віршованого тексту або 3000 см² рекламного ілюстрованого тексту. В обліково-видавничих аркушах враховуються ті частини видання, які не є результатом авторської праці (видавнича анотація, зміст, вихідні відомості на обкладинці, справі, випускні дані, порядкові номери сторінок, редакційна передмова, рисунок та ін.).

Кожний науковець систематично веде облік власних публікацій у картотеці списку або комп'ютерному банку даних за схемою: назва праці; характер роботи; вихідні дані; обсяг; термін та назва видання. Потрібно мати оригінали або копії власних публікацій.

Монографія – це наукова праця, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми, що належить одному або декільком авторам. Є два види монографій: наукові і практичні.

Наукова монографія – це науково-дослідницька праця, предметом якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій. Монографія фіксує науковий пріоритет, забезпечує первинною науковою інформацією суспільство, слугує висвітленню основного змісту і результатів наукового, дисертаційного дослідження. Вона свідчить про науковий внесок здобувача в науку і розглядається як кваліфікаційна наукова праця. За цих умов вона заміняє дисертаційну роботу.

Традиційно склалася композиційна структура наукової монографії: титульний аркуш, анотація, перелік умовних позначень (за необхідності), вступ або передмова, основна частина, висновки або післямова, література, допоміжні покажчики, додатки, зміст.

Монографія призначена перш за все для вчених і має відповідати за змістом і формою жанру публікації. Особливе значення тут мають чіткість формулювань і викладу матеріалу, логіка висвітлення основних ідей, концепцій, висновків. Її обсяг (у «класичному» варіанті) має бути не менший 5-6 друкованих аркушів (більше 120 сторінок формату А4, написаних 14 розміром шрифту через 1,5 інтервал).

Між **дисертацією** і монографією є певні відмінності:

170

По-перше, в дисертації передбачається виклад наукових результатів і висновків, отриманих особисто автором. Монографія – це виклад результатів, ідей, концепцій, які належать як здобувачеві, так і іншим авторам.

По-друге, дисертація містить нові наукові результати, висновки, факти, а монографія може викладати як нові результати, так і методичні, технічні рішення, факти, які вже відомі.

По-третє, дисертація за вимогами ВАК має визначену структуру і правила оформлення, яких необхідно дотримуватись. До монографій

таких вимог не ставлять.

По-четверте – дисертація, це рукопис, який зберігається в обмеженій кількості примірників у певних бібліотечних установах.

Монографія – це видання, яке пройшло відповідне редакційно-видавниче опрацювання, виготовлене друкарським або іншим способом, видане у фаховому видавництві України.

Дисертація виконується у відповідності з вимогами державних стандартів щодо друку та оформлення, чого не встановлюється для монографії і її структури.

Закон України «Про вищу освіту» містить особливі вимоги щодо дисертаційних робіт:

Дисертації осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, та дисертації (або наукові доповіді у разі захисту наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії або сукупності статей, опублікованих у вітчизняних та/або міжнародних рецензованих фахових виданнях) осіб, які здобувають ступінь доктора наук, а також відгуки опонентів оприлюднюються на офіційних веб-сайтах відповідних вищих навчальних закладів (наукових установ) відповідно до законодавства (ст. 6 п. 5 Закону України «Про вищу освіту»).

До захисту допускаються дисертації (наукові доповіді), виконані здобувачем наукового ступеня самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації (науковій доповіді) академічного плагіату є підставою для відмови у присудженні відповідного наукового ступеня (ст. 6 п. 6).

Виявлення академічного плагіату у захищеній дисертації (науковій доповіді) є підставою для скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня та видачу відповідного диплома. Якщо дисертація (наукова доповідь), в якій виявлено академічний плагіат, була захищена у постійно діючій спеціалізованій вченій раді, науковий керівник (консультант), офіційні опоненти, які надали позитивні висновки про наукову роботу, та голова відповідної спеціалізованої вченої ради позбавляються права брати участь у

171

роботі спеціалізованих вчених рад строком на два роки, а вищий навчальний заклад (наукова установа) позбавляється акредитації відповідної постійно діючої спеціалізованої вченої ради та права створювати разові спеціалізовані вчені ради строком на один рік. Якщо дисертація (наукова доповідь), в якій виявлено академічний плагіат, була захищена у разовій спеціалізованій вченій раді, науковий керівник, члени цієї ради та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки про наукову роботу, позбавляються права брати участь у роботі спеціалізованих вчених рад строком на два роки, а вищий навчальний заклад (наукова установа) позбавляється права створювати разові спеціалізовані вчені ради строком на один рік (ст. 6 п. 6).

Скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня у разі виявлення академічного плагіату здійснюється Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти за поданням Комітету з питань етики у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, та може бути оскаржене відповідно до законодавства (ст. 6 п. 6).

Наукова стаття – є одним із видів публікацій, в якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні окремі питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора.

Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді

відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки автору. Оптимальний обсяг наукової статті (0,5-0,7 авт. арк.).

Рукопис статті повинен мати повну назву роботи, прізвище та ініціали автора, анотацію декількома мовами (на окремій сторінці), список використаної літератури.

Стаття має таку структуру:

- вступ (постановка наукової проблеми, актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями, що постають перед Україною, значення для розвитку певної галузі науки і практики – 1 абзац або 5-10 рядків);
- основні дослідження і публікації з проблеми за останній час, на які спирається автор; виділення невирішених питань, яким присвячена стаття (0,5-2 сторінки машинописного тексту);
- формулювання мети статті (постановка завдання) – висловлюється головна ідея даної публікації, яка суттєво-відрізняється від сучасних уявлень про проблему, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; звертається увага на введення до наукового обігу нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або

172
уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених. Мета статті впливає з постановки наукової проблеми та огляду основних публікацій з теми (1 абзац або 5-10 рядків);

- виклад змісту власного дослідження – основна частина статті. В ній висвітлюються основні положення і результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, програма експерименту;
- аналіз отриманих результатів, особистий внесок автора в реалізацію основних висновків тощо (5-6 сторінок);
- висновок, _____ в якому формулюється основний умовивід автора, зміст висновків і рекомендацій, їх значення для теорії і практики, суспільна значущість та перспективи (1/3 сторінки).

При написанні наукової статті слід дотримуватись певних правил:

- назва статті стисло відбиває її головну ідею, думку (краще до п'яти слів);
- слід уникати стилю наукового звіту;
- недоцільно ставити риторичні запитання;
- не переважувати текст цифрами при переліках тих чи інших думок, положень, вимог;
- цитати в статті використовуються дуже рідко (можна в дужках зробити посилання на ученого, який вперше дослідив проблему);
- усі посилання на авторитети подаються на початку статті, основний обсяг присвячується викладу власних думок автора;
- стаття має завершуватись конкретними висновками і рекомендаціями;
- додається список використаних джерел.

Тези (тобто, «положення», «твердження») – це коротко, точно, послідовно сформульовані ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці.

Тези доповіді – це опубліковані на початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді. Обсяг тез може бути в межах 2-3 сторінки машинописного тексту через 1,5-2 інтервали.

Тези доповіді оформляють згідно до вимог:

- у правому верхньому куті розміщують прізвище автора і його ініціали та доповнюють відомостями про нього;
- назва тез доповіді коротко відображає головну ідею, думку,

положення (2-5 слів);

– послідовність викладу змісту може бути наступна: актуальність, проблеми; стан розробки проблеми в науці і практиці; основна ідея, положення, висновки дослідження; основні результати та їх практичне значення.

173

В тезах зазвичай не використовують цитати, цифровий матеріал. Формулювання кожної тези починається з нового рядка, кожна теза має самостійну думку, висловлену в одному або кількох реченнях.

Реферат (лат. «доповідати», «повідомляти») – короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми. При індивідуальній роботі з літературою реферат – це короткий збагачений запис ідей з декількох джерел. Часто реферат готують для того, щоб передати ці ідеї аудиторії.

Обсяг реферату залежить від обраної теми, змісту документів, їх наукової цінності або практичного значення.

Найпоширенішими видами рефератів є інформативні та розширені (зведені) реферати.

Інформативний реферат повністю розкриває зміст теми, містить основні фактичні і теоретичні повідомлення. Він потребує глибокого вивчення першоджерел, уміння пов'язувати теоретичні положення з сучасністю, робити глибокий аналіз та практичні висновки. В такому рефераті мають бути: визначені мета, предмет і метод дослідження; наведені основні результати; викладені дані про умови дослідження; сформульовані власні пропозиції автора щодо практичного значення змісту. Реферат може бути посібником для усного виступу з елементами імпровізації.

Інформативні реферати можуть розміщуватися у первинних документах (книгах, журналах, збірниках праць, звітах про науково-дослідну роботу) і у вторинних документах (реферативних журналах і збірниках, інформаційних картках та ін.).

Розширений або зведений (оглядовий, багатоджерельний) реферат містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих документів з однієї теми, зміст яких викладено у вигляді однорідного тексту.

Структура реферату:

- Вступ
- Розділ I. Історія і теорія питання
- Розділ II. Вирішення проблеми в сучасних умовах.
- Висновки
- Література
- Додатки (за потребою).

У вступі зазначається актуальність теми, важливість і значущість в конкретній галузі науки або практики.

У розділі I наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми. Подається перелік основних змістовних аспектів проблеми, які раніше розглядалися вченими, визначаються

174

недостатньо досліджені питання, з'ясовуються причини їх слабкої розробленості.

У розділі II подається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій проблеми.

Особлива увага приділяється виявленню нових ідей та гіпотез, експериментальним даним, новим методикам вивчення проблеми, практичного досвіду та висловлюється власна думка щодо перспектив розвитку досліджуваної проблеми.

У висновках подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки,

пропозиції науковця.

До списку літератури включаються публікації переважно останніх 5-10 років. Особливо цінуються праці останнього року видання.

У додатках наводяться формули, таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Обсяг розширеного реферату 20-24 сторінки. Виклад матеріалу в рефераті має бути коротким і стислим.

Реферат рецензується, оцінюється і враховується при проведенні підсумкового заліку, іспиту з відповідної дисципліни.

Рецензія (відгук) на реферат або іншу науково-дослідну роботу має об'єктивно оцінювати позитивні і негативні його сторони. В рецензії тією чи іншою мірою слід оцінити вміння автора поставити проблему, обґрунтувати її соціальне значення, розуміння автором співвідношення між реальною проблемою і рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел; глибину їх аналізу, володіння методами збору, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків і рекомендацій. Стиль рецензії має відповідати нормам, прийнятим для наукових відгуків, тобто бути доброзичливим, але принциповим.

Доволі поширеною формою оприлюднення результатів наукового дослідження є доповіді та повідомлення.

Доповідь – це документ, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) прочитання та обговорення.

Розрізняють такі види доповідей:

- звітні (узагальнення стану справ, результатів роботи за певний час);
- поточні (інформація про хід роботи);
- на теми наукових досліджень.

Наукова доповідь – це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання), одна із форм оприлюднення результатів наукової роботи.

175

Структура тексту доповіді аналогічна плану статті.

Алгоритм тексту доповіді: вступ – основна частина – підсумкова частина.

У вступі зазначається проблемна ситуація, яка зумовила потребу публічного виступу, потім обґрунтовується основна ідея автора, наводяться аргументи, факти, теоретичні викладки, висновки і рекомендації.

Порівняно з науковою публікацією публічна доповідь має свої особливості. Є два методи написання доповіді:

- дослідник готує спочатку тези свого виступу і на основі їх пише доповідь на семінар чи конференцію, редагує і готує до опублікування у науковому збірнику як доповідь чи статтю;
- дослідник пише доповідь, а потім у скороченому вигляді знайомить з нею аудиторію.

При написанні доповіді слід зважати на те, що значна її частина надрукована в тезах, частина – на слайдах, плакатах, тому доповідач лише дає окремі коментарі до ілюстрованого матеріалу, опублікованих тез. Це дозволяє зекономити час виступу на 20-40%.

Доцільним є посилання на попередні виступи, полемічний характер доповідей, що викликає інтерес у слухачів.

При формуванні змісту доповіді слід врахувати, що за 10 хвилин людина може прочитати текст, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді

зазвичай становить 8-12 сторінок (до 30 хвилин), тоді як повідомлення (виступ) може бути обсягом на 4-6 сторінок. При підготовці наукової публікації, доповіді, виступу потрібно уникати:

- неточності і розпливчастості формулювання назви;
- невизначеності особистого внеску в дослідження;
- поверхового викладу змісту та результатів дослідження;
- дублювання змісту публікацій.

Наукове дослідження може завершуватись написанням підручників і навчальних посібників. **Підручник** – навчальне видання, що містить систематизований виклад змісту навчальної дисципліни, відповідає програмі та офіційно затверджений як такий вид видання. **Навчальний посібник** – навчальне видання, що частково чи повністю замінює або доповнює підручник та офіційно затверджене як такий вид видання. При створенні підручників та навчальних, методичних посібників необхідно врахувати такі основні вимоги: навчальні книги повинні мати високий науково-методичний рівень, містити відповідний довідковий апарат; підручники та навчальні посібники мають бути написані в доступній формі.

176

Структура навчальної книги передбачає: зміст (перелік розділів); вступ (передмова); основний текст; питання і тести для самоконтролю; бібліографічний список; апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики); додатки, які мають безпосереднє відношення до теми книги.

Методика підготовки та оформлення публікацій до видання

обирається дослідником індивідуально. Стиль і методика їх підготовки залежить від творчості та задуму автора, власного розуміння проблеми. При цьому можуть використовуватись різні методичні прийоми викладу та опрацювання наукового матеріалу, зокрема: послідовний; цілісний (з наступною обробкою кожної частини, розділу); вибіркового (розділи пишуться окремо).

У процесі написання наукової праці умовно виділяють декілька етапів: формування задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовка матеріалів, групування їх; опрацювання рукопису.

На першому етапі задуму формулюється мета даної роботи, визначається коло читачів, на яке вона розрахована, та, відповідно, які матеріали в ній подавати; передбачаються повнота і ґрунтовність викладу, теоретичне та практичне спрямування, ілюстративні матеріали, які необхідні для розкриття її змісту. Визначається попередня назва праці, яку потім можна корегувати.

Бажано зразу ж скласти план роботи або план-проспект, який вимагають видавництва. План-проспект відбиває задум праці і відтворює структуру майбутньої публікації.

Відбір і підготовка матеріалів пов'язані з ретельним добром вихідного матеріалу в будь-якій послідовності, окремими частинами, тобто все те, що знадобиться на наступних етапах роботи над рукописом.

Наступний етап передбачає групування матеріалів за попереднім планом-проспектом і паралельно визначається рубрикація праці, тобто поділ її на логічно підпорядковані елементи-частини, розділи, підрозділи, пункти (створення чорнового макета праці).

При опрацюванні рукопису уточнюються його зміст, оцінюються висновки, логічність і послідовність викладу матеріалу, відповідність назви роботи та її розділів змісту, викладеному в них, перевіряється аргументованість основних положень, теоретична новизна і практична значущість роботи.

Досить важливим в підготовці рукопису є його оформлення та літературна правка.

Після написання тексту автор практично і принципово його оцінює: кожний висновок, формули, таблиці, окремі речення перераховуються, перевіряються висновки, аргументи, факти, теоретична і практична

177

значущість матеріалу публікації. Аналізується правильність оформлення рукопису, зокрема, літературні джерела, цитати.

Дискусія та інші форми наукового спілкування

Нові знання, отримані в процесі виконання науково-дослідної роботи (тобто, наукові результати), повинні пройти апробацію не тільки шляхом їх опублікування в спеціальній науковій літературі. В процесі апробації з метою інформування про результати виконаних наукових досліджень, розробки рекомендацій за напрямками подальшої роботи, використання їх в навчальному процесі чи в умовах виробництва організується обговорення проблеми на кафедрах, на семінарах, нарадах, симпозіумах спеціалістів, колоквиумах, наукових конференціях. Широко використовуються такі форми впровадження, як доповіді, виступи, лекції на наукових та практичних заходах.

Нарада – це форма колективних контактів вчених і фахівців одного наукового спрямування.

Колоквиум – це форма колективних зустрічей, де, як правило, відбувається обмін думками вчених різних напрямів, тобто це форма невимушеної дискусії, але де є офіційні доповідачі.

Симпозіум – це напівофіційна бесіда за завчасно підготовленими доповідями, а також з виступами експертів.

Конференція – найбільш поширена форма обміну інформацією за певною тематикою. Одна частина доповідачів повідомляє певні наукові ідеї, результати дослідження, досвіду роботи, а інша, більша частина є слухачами, які сприймають інформацію, беруть участь в обговоренні. При цьому встановлюються регламент виступів і обговоренні, організовується секційна робота. На конференціях може використовуватись стендова інформація, виставка літератури, зразки матеріалів, оформлюються тематичні експозиції конференції, зазвичай приймаються рішення і рекомендації.

З'їзди, конгреси, виставки, ярмарки, фестивалі – є найбільш високою і представницькою формою спілкування, вони мають національний або міжнародний характер. Тут відпрацьовується стратегія певної галузі науки і економіки, здійснюється обмін досвідом та науковими напрацюваннями фахівців, забезпечується координація наукових досліджень у широких межах світової спільноти. Наукове спілкування пов'язане з обговоренням певних теоретичних проблем, з пошуком наукової істини. Його учасникам часто доводиться відстоювати власні ідеї, концепції, думки, погляди, спростовувати аргументи своїх опонентів. Тому найпоширенішими формами наукового спілкування є суперечка (дискусія, полеміка, диспут, дебати).

178

Суперечка – зіткнення несумісних думок, під час якого кожна сторона відстоює свою правоту. Її учасниками є опонент (особа, яка висуває певну думку) і пропонент (особа, яка заперечує думку опонента).

Одним із найпоширеніших видів суперечок за ділового спілкування є дискусія.

Дискусія (лат. *diskussio* – дослідження, розгляд) – публічна суперечка, метою якої є з'ясування і співставлення рівних (протилежних) точок зору заради знаходження істини або

правильного вирішення суперечливого питання (проблеми). Це форма колективного обговорення, під час якого виявляються різні позиції, а емоційно-інтелектуальний поштовх пробуджує бажання активно мислити.

Учасники дискусії по чергово висловлюють свої твердження та їх обґрунтування стосовно проблеми, яка перебуває в центрі обговорення. Якщо між ними виникає теоретична, світоглядна конфронтація, дискусія перетворюється на полеміку.

Полеміка (грец. *polemikos* – войовничий, ворожий) – вид суперечки, якому притаманні протиборство сторін, протиставлення різних думок, ідей, поглядів. Метою полеміки є не досягнення згоди, пошук істини, а цілковита перемога над опонентом.

Значно толерантніша атмосфера панує під час диспуту. **Диспут** (лат. *disputo* – міркую) – публічна суперечка з приводу важливої наукової чи суспільної проблеми, що відбувається із залученням широкого кола фахівців.

При обговоренні наукових доповідей, повідомлень можуть виникнути дебати. **Дебати** (від франц. *debatre* – сперечатися) – суперечка (обмін думками) з приводу певних теоретичних положень, подій тощо. Це чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами, учасники якого спрямовують свої зусилля на переконання в своїй правоті третьої сторони, а не одне одного.

Найдемократичнішими, найтолерантнішими, найаргументованішими видами суперечки є дискусія, диспут, дебати. Досить дискомфортним видом суперечки є полеміка, під час якої нерідко використовують некоректні прийоми, через що її вважають проявом антикультури спілкування.

Справжня культура наукового спілкування потребує коректного, відповідно до вимог еристики (мистецтва суперечки), обміну думками. Сьогодні вона має базуватися насамперед на дотриманні правил культури мислення, на глибоких знаннях, вагомих аргументах, толерантності до іншої думки.

179

Найважливішою вимогою культури наукової суперечки є чіткість, недвозначне формулювання теми, правильне визначення предмета, положень або суджень, які підлягають обговоренню. Учасники повинні постійно зосереджувати увагу на головних положеннях дискусії, глибоко розуміти те, про що дискутують, знати предмет суперечки, бути ерудованими і компетентними. За відсутності впевненості у своїх знаннях щодо предмета суперечки краще не брати участі в ній.

Необхідною умовою наукового спілкування є логічне та послідовне викладення думок, дотримання головних законів формальної логіки: закону тотожності, закону несуперечності та закону достатніх підстав. Відповідно до закону тотожності кожна думка у процесі міркування повинна мати один і той самий зміст. У будь-якому судженні він вимагає чіткого означення предмета. Закон несуперечності забороняє одночасно вважати істинними два протилежні судження про один і той самий предмет. Це допомагає уникнути у міркуваннях двозначності, логічної суперечності при аналізі фактів, подій, явищ тощо, що є неприпустимим у публічних дискусіях, виступах. Закон достатніх підстав передбачає, що будь-яка обґрунтована думка має вмотивовуватись іншими думками, істинність яких доведена.

Особливо важливою складовою культури наукового мислення є доведення істинності суджень, положень. Структура доведення, як правило, складається з таких взаємопов'язаних елементів, як теза,

аргументи та демонстрація.

Теза (грец. thesis – положення) – твердження, істинність якого необхідно довести. Висловлюють її у формі суджень чи системи суджень. Це коротко й чітко сформульовані основні положення чогонебудь (доповіді, лекції, статті тощо), правдивість яких потребує доведення.

Аргументи (лат. argumentum, від arguere – показувати, доводити) – підстави, докази, які наводять для обґрунтування тези. Ними можуть бути аксіоми (істини, які не потребують доведення), постулати (твердження, які приймають без доказів), очевидні положення, факти, закони науки тощо. Для забезпечення успішності наукової суперечки необхідно, щоб аргументи були такими, істинність яких є очевидною або не підлягає сумнівам.

Демонстрація (лат. demonstratio – показування, пояснення) – спосіб або форма доведення: логічне міркування, сукупність міркувань, які застосовують при доведенні тези з використанням аргументів. Суть її полягає у побудові різних видів умовиводів для обґрунтування істинності тези.

180

Рівень культури суперечки залежить від застосування коректних (припустимих) і некоректних (неприпустимих) прийомів. Коректні прийоми наукової суперечки позбавлені логічних вивертів, неправдивої інформації, неетичності. Такими прийомами є: ініціативність (здатність спрямовувати хід суперечки відповідно до власного сценарію); тактика наступу (намагання примусити опонента захищатися, відповідати на висунуті проти нього аргументи); спростування міркувань опонента його словами (із визнаних ним міркувань виводять такі висновки, які підтверджують власну позицію); ефект раптовості (виведення несподіваних для супротивника висновків, про існування яких він навіть не підозрював). До некоректних прийомів у процесі наукових суперечок належать софізми (навмисно й уміло замасковані порушення правил формальної логіки, що дезорганізують свідомість супротивника); підміна тези (наведення аргументів на користь іншої тези, а не тієї, яку необхідно довести); використання хибних і неперевіраних аргументів («усім відомо», «абсолютно очевидно», «ніхто не буде заперечувати» тощо); апелювання до публіки (демагогія), особистості, авторитетів, марнославства та невігластва. Апелювання до публіки використовують під час політичних дискусій, коли їх учасники намагаються зіграти на настроях, національних, групових стереотипах людей тощо. Апелювання до особистості полягає у викритті справжніх або уявних вад супротивника, щоб висміяти або звинуватити його і в такий спосіб підірвати довіру до його суджень. Апелювання до марнославства означає спробу зіграти на людському честолюбстві, коли опонента намагаються «задобрити» компліментами. Посилання на авторитети розраховані на те, що опонент не наслідатиметься суперечити їм. З метою публічної демонстрації невігластва опонента повідомляють невідомі факти, цитують іноземними мовами афоризми тощо.

Культура наукового спілкування, наукових суперечок передбачає дотримання певних морально-етичних принципів, які зобов'язують: пам'ятати, що кожна людина має право на власну позицію, думку; ставитися з повагою до опонентів (спростовуючи їх твердження, не вдаватися до кепкування, брутальних випадів, образ); уміти слухати опонента, не перериваючи його, оскільки це є головною умовою адекватного розуміння протилежної позиції; володіти собою, сперечатися спокійно, не гарячкувати, оскільки часто в суперечці

перемагає той, кому притаманна більша витримка.

Отже, справжня культура наукового спілкування поєднує вміння правильно, логічно мислити, уникати некоректних прийомів, тактовну вербальну поведінку, інтелектуальну чесність, шляхетність,
181

смівливість, критичність і самокритичність, увагу до іншої точки зору, здатність прийняти її, якщо вона виявиться істинною.

Лекційне заняття

План

1. Наукове мислення та науковий стиль мовлення.
2. Поняття наукової термінології. Види юридичних термінів.
3. Форми наукових праць.
4. Система фахової періодики для публікації результатів дослідження.
5. Дискусія як форма апробації наукового дослідження.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Наукове мислення та науковий стиль мовлення.
2. Поняття наукової термінології. Види юридичних термінів.
3. Форми наукових праць.
4. Система фахової періодики для публікації результатів дослідження.
5. Дискусія як форма апробації наукового дослідження.

Питання для самостійного опрацювання

1. Оформлення джерел і літератури в науковому дослідженні (вимоги ДСТУ).
2. Наукові семінари, конференції, конгреси.
3. Наукова суперечка: значення і види.

Глосарій: авторський аркуш, видання, галузевий юридичний термін, дебати, дисертація, дискусія, диспут, запозичений юридичний термін, загальноюридичний термін, кодифікований термін, колоквиум, конференція, логічність наукової мови, міжгалузевий юридичний термін, навчальний посібник, нарада, наукова доповідь, наукова монографія, наукова публікація, наукова _____ стаття, наукове видання, науковий журнал, науковий стиль, підручник, полеміка, професіоналізм, реферат, симпозіум, стиль літературної мови, суперечка, тези, тези доповіді, термін, точність наукової мови, юридична термінологія, юридичний термін.

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. Що розуміють під стилем літературної мови? Чим один стиль літературної мови відрізняється від іншого?
 - 1.2. Які стильові риси є характерними для наукової мови?
182
 - 1.3. Дайте визначення поняття «юридичний термін». Як юридичний термін співвідноситься з правовим поняттям?
 - 1.4. Охарактеризуйте види юридичних термінів. Який юридичний термін називається кодифікованим?
 - 1.5. Наведіть приклади термінологічних сполучень, які широко вживаються у юридичних текстах.
 - 1.6. Які форми наукових праць є найпоширенішими в сучасній юридичній науці?
 - 1.7. Що розуміють під науковою публікацією? В чому полягають її функції?
 - 1.8. Які існують види наукових журналів? Наведіть перелік найавторитетніших науково-юридичних журналів сучасної України.
 - 1.9. Що розуміють під науковою монографією? Чим наукова монографія відрізняється від дисертації?

- 1.10. Охарактеризуйте основні форми усного наукового спілкування (обговорення наукових проблем). Чим дискусія відрізняється від полеміки?
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.
4. Скласти словник юридичних термінів за темою Вашої магістерської роботи.
5. Розв'язати тести:
- 5.1. Основним завданням якого стилю літературної мови є гранично ясне і точне донесення до читача інформації:
- а) розмовного;
 - б) художнього;
 - в) конфесійного;
 - г) наукового.
- 5.2. Вкажіть ознаки, які характеризують науковий стиль літературної мови:
- а) логічна послідовність і доказовість викладу;
 - б) точність і лаконічність висловлювань;
 - в) аргументація та переконливість тверджень;
 - г) всі відповіді є правильними.
- 5.3. Вкажіть мовні засоби, які притаманні науковому стилю літературної мови:
- а) залучення цитат і посилань на першоджерела;
 - б) наявність авторської індивідуальної манери й емоційно-експресивної лексики;
 - в) оперування абстрактними, переважно іншомовними словами;
 - г) відсутність спеціальної термінології.
- 183
- 5.4. Рису наукового стилю літературної мови, що полягає в наявності смислових зв'язків між послідовними одиницями тексту, називають:
- а) експресивністю;
 - б) точністю;
 - в) лаконічністю;
 - г) логічністю.
- 5.5. Слово чи словосполучення, яке точно і однозначно називає предмет, явище чи поняття науки і розкриває його зміст:
- а) категорія;
 - б) дефініція;
 - в) цитата;
 - г) термін.
- 5.6. Вкажіть підстили наукового стилю літературної мови:
- а) науково-популярний;
 - б) науково-довідковий;
 - в) науково-діловий;
 - г) всі відповіді є правильними.
- 5.7. Юридичний термін, визначений у нормативно-правовому акті, вважається:
- а) кодифікованим;
 - б) загальною юридичним;
 - в) галузевим;
 - г) міжгалузевим.
- 5.8. Науково-дослідницька праця, предметом якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій, що підготовлена одним або декількома авторами:

- а) тези наукової доповіді;
- б) матеріали наукової конференції;
- в) наукова монографія;
- г) науковий журнал.

5.9. Вид наукової публікації, що являє собою коротко, точно, послідовно сформульовані ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення або іншої наукової праці:

- а) тези;
- б) дисертація;
- в) монографія;
- г) стаття.

5.10. Публічна суперечка, метою якої є з'ясування і співставлення рівних (протилежних) точок зору заради досягнення згоди в пошуку

184 істини або правильного вирішення суперечливого наукового питання (проблеми):

- а) полеміка;
- б) дискусія;
- в) дебати;
- г) симпозіум.

Джерела і література: 10-12, 14, 15, 17-22, 29, 35, 38, 60.

* * *

Тема 10. Магістерська робота як кваліфікаційне дослідження Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста

Науково-дослідна діяльність студентів є одним із найважливіших засобів підвищення якості підготовки фахівців з вищою освітою. Студенти після закінчення навчання здатні самостійно і творчо вирішувати наукові й практичні завдання.

Досвід свідчить, що розвиток наукових досліджень безпосередньо впливає на якість навчального процесу, оскільки вони не лише визначають підвищені вимоги до рівня знань студентів, а й змінюють сам процес навчання, його зміст і структуру, підказують нові форми та методи проведення навчальних занять у вищій школі. Результати науково-дослідної роботи відбиваються в нових курсах, лекціях і практичних (семінарських) заняттях.

Студенти не лише отримують найновішу наукову інформацію від викладачів на лекційних і семінарських заняттях, лабораторних роботах і виробничих практиках, а й безпосередньо беруть участь у наукових дослідженнях. За рахунок цього вузівська наука має можливість омолоджувати наукові кадри, оскільки приплив молодих учених здійснюється постійно. Ця особливість дає великі переваги вищій школі як з точки зору розвитку самих досліджень, так і з точки зору підготовки наукових кадрів. Тому специфіка роботи вищих навчальних закладів потребує не простого, а органічного поєднання навчально-виховної і науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів. При цьому наявність кафедр і спеціальностей різних профілів і напрямів створює можливість проведення комплексних досліджень. У вищих навчальних закладах часто отримують розвиток наукові дослідження на стику наук (наприклад, економіки і права, бухгалтерського обліку та права тощо).

185

Цілеспрямоване виконання наукових досліджень у гуртках студентського наукового товариства, аспірантів та молодих учених у вищому навчальному закладі сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості фахівця, науковця.

Форми науково-дослідної роботи студентів та її організація

Організовує наукову роботу студентів випускова профільююча кафедра, яка є базовим методичним центром з наукової роботи зі студентами. Для керівництва науковими дослідженнями вона призначає наукових керівників.

Науково-дослідна діяльність студентів включає в себе два взаємопов'язані напрями:

- навчання студентів елементам дослідницької діяльності, організації та методики наукової творчості;
- наукові дослідження, що здійснюються студенти під керівництвом професорів і доцентів за загальнокафедральною, загально-факультетською чи вузівською науковою проблемою.

Зміст і структура науково-дослідної діяльності студентів забезпечує послідовність засобів і форм її проведення відповідно до логіки навчального процесу, зумовлює наступність її від курсу до курсу, від однієї дисципліни до іншої, від одних видів занять до інших.

Поступове зростання обсягу і складності набутих студентами знань, умінь, навичок у процесі виконання ними наукової роботи забезпечує вирішення таких основних завдань:

- формування наукового світогляду, розширення наукової ерудиції, оволодіння методологією наукового дослідження;
- прищеплення студентам навичок самостійної науково-дослідної роботи;
- надання допомоги студентам у прискореному оволодінні спеціальністю, досягненні високого професіоналізму;
- розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей студентів у вирішенні практичних завдань;
- розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання у своїй практичній роботі;
- створення та розвиток наукових шкіл, творчих колективів, виховання у вузі резерву вчених, дослідників, викладачів.

Науково-дослідна діяльність студентів вищого навчального закладу здійснюється за основними напрямами:

- науково-дослідна робота, що є складовою навчального процесу і обов'язкова для всіх студентів (написання рефератів, підготовка до семінарських занять, підготовка і захист курсових, дипломних

186

робіт, виконання завдань дослідницького характеру в період виробничої практики на замовлення підприємств тощо);

- науково-дослідна робота студентів поза навчальним процесом (участь у наукових гуртках, виконанні госпрозрахункових наукових робіт у межах творчої співпраці кафедр, факультетів);
- робота в студентських інформаційно-аналітичних, юридичних консультаціях тощо;
- написання тез наукових доповідей, публікацій тощо.

Дипломна робота – це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на завершальному етапі навчання студента у вищому закладі освіти. У більшості випадків дипломна робота є поглибленою розробкою теми курсової роботи (робіт) студента-випускника. Успішний захист дипломної роботи є підставою для присвоєння випускнику Державною екзаменаційною комісією (ДЕК) кваліфікації та видання йому державного документа про вищу освіту.

У дипломній роботі повинні мати місце елементи дослідницького пошуку, що характеризує здатність і підготовленість студента теоретично осмислити актуальність обраної теми, її науково-прикладну цінність, можливість проведення самостійного наукового

дослідження і застосування отриманих результатів у практичній діяльності базової установи (організації), за матеріалами якої виконувалось дослідження.

Тому тематика дипломних робіт має бути тісно пов'язана з тематикою науково-дослідних робіт кафедри, з інтересами установи (організації), на базі якої студент виконує дипломну роботу.

Магістерська робота (далі – МР) – це також кваліфікаційне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується на завершальному етапі навчання студента у вищому закладі освіти. Згідно із Законом України «Про вищу освіту» магістерський рівень вищої освіти передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності.

Виконання зазначених вимог до магістра контролюється, зокрема, шляхом виконання та захисту магістерської роботи. Вона передбачена навчальним планом як обов'язковий завершальний етап підготовки магістра. Магістерська робота покликана засвідчити відповідний рівень фахової підготовки студента, виявити його вміння застосовувати набуті знання для розв'язання конкретних наукових і

187
практичних завдань. На підставі магістерської роботи Державна екзаменаційна комісія визначає рівень теоретичної підготовки випускника й приймає рішення про присвоєння кваліфікації та видачу диплома магістра.

На відміну від дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії чи доктора наук, які являють собою ґрунтовні науково-дослідні роботи високого ступеня наукової новизни, магістерська кваліфікаційна робота, будучи самостійним науковим дослідженням, належить до категорії навчально-дослідних робіт, в основі яких – моделювання переважно вже відомих рішень. Її науковий рівень має відповідати програмі навчання. Виконання МР має бути спрямованим не стільки на вирішення складних наукових проблем, скільки на засвідчення здатності автора самостійно здійснювати науковий пошук, користуватися методологією наукового пізнання.

Загалом у процесі підготовки і захисту МР *студент має довести*: – здатність творчо мислити (генерувати і обґрунтовувати нові наукові та практичні ідеї);

– володіння методами і методиками досліджень, які використовувались у роботі;

– здатність до аналізу отриманих результатів і розробки висновків та пропозицій, уміння аргументовано їх захищати;

– уміння оцінити можливості використання отриманих результатів на практиці, у науково-дослідній роботі та науково-педагогічній діяльності;

– володіння сучасними інформаційними технологіями здійснення досліджень та оформлення роботи.

МР виконується відповідно до розробленої та затвердженої тематики, яка формулюється згідно з навчальною програмою, враховує і відображає тісний взаємозв'язок із актуальними проблемами юридичної науки та завданнями юридичної практики.

Керівництво МР на кафедрі правознавства здійснюється переважно професорами, а в деяких випадках – доцентами. Порядок затвердження наукових керівників МР визначається завідувачем кафедри.

Написання МР включає такі *основні етапи*:

- 1) вибір теми роботи;
- 2) підбір джерел та їх обробка;
- 3) складання та затвердження плану роботи;

188

- 4) написання й оформлення МР.

Теми, наукові керівники та консультанти (в разі необхідності) МР затверджуються наказом ректора.

Відповідно до теми МР і розробленого студентом плану науковий керівник разом з науковим консультантом (за наявності) видають студенту *завдання та календарний графік* виконання МР. Завдання затверджується завідувачем відповідної випускової кафедри.

Магістерська робота, виконана без затвердженого плану (завдання) або за планом зі змінами без згоди наукового керівника, на перевірку не приймається.

Загальний обсяг МР повинен складати *90-100 сторінок*

друкованого тексту, надрукованого з однієї сторони аркуша. До загального обсягу роботи не входять перелік інформаційних джерел і додатки.

Оформлення магістерської роботи має відповідати загальним вимогам, що висуваються до наукових робіт згідно з державним стандартом ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки та техніки. Структура і правила оформлення».

Магістерська робота може мати довідку про рекомендації щодо впровадження та використання результатів дослідження.

Керівництво МР здійснюється з метою надання студентові необхідної допомоги в процесі її написання, а також здійснення контролю за дотриманням тих вимог, які висуваються до роботи.

У процесі підготовки студентом МР допускається подання науковому керівнику окремих її частин під час консультацій.

Науковий керівник повинен виявити помилки та неточності, що стосуються змісту опрацьованого матеріалу, вказати в чому вони полягають і визначити шляхи їх усунення.

Науковий керівник:

- визначає терміни виконання складових частин МР;
- визначає порядок роботи зі студентами на всіх етапах її написання;
- визначає дні консультацій із виконання МР;
- затверджує складений студентом план (завдання) МР;
- періодично перевіряє якість і своєчасність виконання МР;
- у разі недотримання строків виконання МР студентами доповідає про це завідувачу кафедри або запрошує їх на засідання кафедри;
- перевіряє МР та надає відповідний відгук на неї.

Для успішного виконання навчального плану стосовно написання

189

МР студент повинен:

- своєчасно обрати тему та подати заяву на її затвердження;
- своєчасно скласти план й подати його на затвердження;
- дотримуватись вимог методичних рекомендацій щодо виконання МР;
- відвідувати консультації наукового керівника МР;
- використовувати достовірний фактичний і нормативний матеріал;
- своєчасно надавати свою МР на перевірку;
- своєчасно забирати підписані документи (заяву, завдання на написання МР) й перевірену роботу на кафедрі;
- дотримуватись встановлених кафедрою строків виконання та захисту МР.

Студент (автор) *несе відповідальність* за достовірність та порядок

використання первинної інформації та статистичного матеріалу, викладеного в МР; обґрунтованість висновків та положень; якісний рівень МР.

У випадку невиконання МР у встановлений строк студент запрошується на засідання кафедри для встановлення причин невиконання роботи й розробки коригуючих заходів із кінцевим терміном виконання з відповідним фіксуванням цього у протоколі засідання кафедри. По закінченню строку виконання коригуючих заходів студент звітує про їх виконання. У випадку невиконання коригуючих заходів студентом у встановлений строк кафедра виходить із клопотанням про відрахування студента як нездатного виконати вимоги навчального плану за фахом.

Термін подання підготовленої і належним чином оформленої МР на кафедру для перевірки визначається з урахуванням навчального плану відповідної форми навчання та особливостей його виконання в поточному навчальному році. На виконану магістерську роботу науковий керівник складає відгук, а рецензент – рецензію.

Отримавши роботу на перевірку, науковий керівник складає відгук на неї. У відгуку надається характеристика виконаної роботи і рекомендація щодо її захисту. Науковий керівник не повинен давати оцінку виконаній роботі.

Позитивний відгук може мати певні зауваження (як щодо змісту, так і щодо оформлення МР), що не впливають на якість виконання МР, а МР – рекомендуватися до захисту. **Негативний** відгук містить зауваження, які відображають суттєві недоліки роботи, значно

190
впливають на якість роботи та які повинні бути усунуті, а МР – доопрацьована. МР з негативним відгуком **доопрацьовується** студентом згідно із зауваженнями, вказаними у відгуку, протягом часу, передбаченого графіком виконання МР.

Після остаточного схвалення роботи науковий керівник підписує її і разом з письмовим відгуком **подає завідувачу кафедри**.

Кожен студент має пройти **попередній захист** результатів дослідження на кафедрі. Метою попереднього захисту МР є експертна оцінка фахівцями кафедри рівня готовності роботи відповідно до затверджених критеріїв. Така оцінка є дієвою формою допомоги студентам у доведенні роботи до встановлених вимог. Вона супроводжується конкретними рекомендаціями щодо доопрацювання роботи. На попередній розгляд МР обов'язково виноситься в повному обсязі.

За результатами попереднього захисту на засіданні кафедри вирішується питання про **допуск студента до захисту**. У випадку, якщо кафедра не вважає за можливе допустити МР студента до захисту, витяг з протоколу засідання кафедри подається декану факультету, який готує доповідну записку ректору університету на відрахування студента. Магістерська робота, допущена кафедрою до захисту, передається деканом на **зовнішню рецензію**. Пропозиції щодо складу зовнішніх рецензентів подаються кафедрою до деканату.

Завдання **рецензування** – попередньо оцінити (остаточно МР оцінюється у процесі її захисту на засіданні ДЕК) теоретико-методологічний рівень підготовки випускника, рівень оволодіння ним науковими методами в процесі дослідження, вміння застосувати теоретичні знання до аналізу практичної діяльності, здатність формулювати висновки і пропозиції, що мають практичне значення. В кінці рецензії ставиться загальна рекомендована оцінка роботи, що перевіряється.

Завідувач кафедри правознавства ознайомлює з рецензією

наукового керівника і студента (автора) та передає МР з рецензією в екзаменаційну комісію для захисту.

До захисту допускаються МР, що відповідають зазначеним вимогам до змісту та оформлення. Графік захисту МР затверджується наказом по університету і доводиться не пізніше ніж за місяць до випускової кафедри та членів ДЕК.

Студент повинен ретельно підготуватися до захисту: ознайомитись

191

зі змістом відгуку та рецензії, скласти текст або тези виступу на засіданні ДЕК, підготувати матеріал візуального супроводу (мультимедійні презентації). З текстом виступу та ілюстраційними засобами слід ознайомити наукового керівника.

МР захищають перед Державною екзаменаційною комісією на її відкритому засіданні. На захисті МР студент повинен продемонструвати глибокі знання змісту всіх розділів МР, вміння відповідати на запитання членів комісії, ґрунтовне знання основних категорій, використаних у МР, основних тенденцій явища, що в ній розглянуто.

Голова ДЕК знайомить членів комісії зі змістом зовнішньої рецензії, відгуком наукового керівника та надає слово автору МР для виступу..

Тривалість виступу студента на засіданні ДЕК встановлюється в межах 12-15 хвилин. Виступ починається зі звертання до ДЕК, а саме: «Шановний голову, шановні члени державної екзаменаційної комісії! Вашій увазі пропонується захист магістерської роботи за темою: (назва теми) студентом (-ою) (прізвище, ім'я у орудному відмінку (ким?), науковий керівник (науковий ступінь, вчене звання, П.І.Б. керівника у називному відмінку).»

Текст виступу включає:

- обґрунтування студентом актуальності обраної ним теми МР;
- визначення предмета та мети дослідження;
- висвітлення найбільш важливих теоретичних і практичних проблем з теми роботи, визначення власної позиції щодо спірних питань;
- конкретні висновки, пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення законодавства, поліпшення юридичної практики, подальших наукових досліджень з теми роботи тощо.

Для Державної екзаменаційної комісії студент готує роздатковий матеріал, оформлений у вигляді короткої **анотації** МР (обсяг 200-500 слів), що повинна відображати інформацію, яка подана у роботі.

Після виступу студент повинен відповісти на запитання, які можуть бути поставлені йому присутніми. Ставити запитання мають право голова (головуючий на засіданні) ДЕК та члени ДЕК, рецензент, а з дозволу голови (головуючого на засіданні) ДЕК – й інші особи.

Запитання повинні стосуватися змісту чи форми МР, а також окремих положень, сформульованих студентом під час його виступу на засіданні ДЕК. Відповіді на запитання мають бути короткими,

192

аргументованими, чіткими та конкретними.

Після відповідей студента на запитання зі своїми зауваженнями та відгукami щодо змістовної частини роботи мають право виступити всі члени ДЕК, а також усі присутні на відкритому засіданні ДЕК.

Відповідаючи, студент повинен чітко визначити свою позицію по суті зроблених йому зауважень. Для цього він має провести певне узагальнення і вирішити: з якими зауваженнями необхідно безумовно погодитися; які зауваження, на думку студента, є спірними і чому; які зауваження він не приймає і які підстави для цього існують.

Після закінчення виступів студент має право на заключне слово.

Результати захисту МР визначаються членами ДЕК оцінками на закритій частині засідання. Кожний член ДЕК самостійно приймає рішення щодо оцінки магістерської роботи з урахуванням як особистого ознайомлення, так і з огляду на її захист, і на закритому засіданні ця оцінка повідомляється іншим членам ДЕК. Рішення щодо остаточної оцінки приймається після обговорення простою більшістю голосів членів ДЕК.

При визначенні оцінки МР береться до уваги рівень теоретичної, наукової та практичної підготовки випускника. Членами ДЕК враховуються насамперед такі основні *параметри*:

- 1) науковий рівень дослідження (ступінь розкриття теми, структурно-логічної узгодженості викладення матеріалу за розділами та підрозділами, ґрунтовність висновків і пропозицій тощо);
- 2) дотримання строків написання та правил оформлення МР (рівень відповідності чинним вимогам і стандартам);
- 3) результати захисту МР (ступінь володіння матеріалом, правильність відповідей на питання, що були поставлені членами комісії, вміння аргументувати свою відповідь і за необхідності викладати свою точку зору тощо).

Після цього результати захисту *оголошуються* студентам на відкритій частині засідання. Відповідний запис про оцінку робиться в завданні на МР та у індивідуальному навчальному плані студента (заліковій книжці).

Студент, який отримав на захисті МР *незадовільну оцінку*, відраховується з університету і йому надається академічна довідка. До повторного захисту МР студент допускається протягом трьох років після закінчення університету. Питання про те, чи може студент повторно захищати МР, чи зобов'язаний виконати нову вирішує ДЕК.

193

Аналіз виконання і захисту студентських навчально-наукових робіт робіт дає можливість акцентувати увагу на типових помилках, зокрема:

1. Зміст роботи не відповідає плану роботи або не розкриває тему повністю чи в її основній частині.
2. Сформульовані розділи (підрозділи) не відбивають реальну проблемну ситуацію, стан об'єкта.
3. Мета дослідження не пов'язана з проблемою, сформульована абстрактно і не відбиває специфіки об'єкта і предмета дослідження.
4. Автор не виявив самостійності, робота являє собою компіляцію або плагіат.
5. Не зроблено глибокого і всебічного аналізу сучасних офіційних і нормативних документів, нової спеціальної літератури (останні 2-10 років) з теми дослідження.
6. Аналітичний огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій з теми роботи має форму анотованого списку і не відбиває рівня дослідженості проблеми.
7. Кінцевий результат не відповідає меті дослідження, висновки не відповідають поставленим завданням.
8. У роботі немає посилань на першоджерела або вказані не ті, з яких запозичено матеріал.
9. Бібліографічний опис джерел у списку використаної літератури наведено довільно, без дотримання вимог державного стандарту.
10. Як ілюстраційний матеріал використано таблиці, діаграми, схеми, запозичені не з першоджерел, а з підручника, навчального посібника тощо.
11. Обсяг та оформлення роботи не відповідають вимогам; робота

виконана неохайно, з помилками.

Лекційне заняття

План

1. Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста. Форми науково-дослідної роботи студентів та її організація.
2. Організація підготовки та захисту магістерської роботи.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

194

1. Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста. Форми науково-дослідної роботи студентів та її організація.
2. Організація підготовки та захисту магістерської роботи.

Лекційне заняття

План

1. Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста. Форми науково-дослідної роботи студентів та її організація.
2. Організація підготовки та захисту магістерської роботи.

Семінарське заняття

Питання для обговорення

1. Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста. Форми науково-дослідної роботи студентів та її організація.
2. Організація підготовки та захисту магістерської роботи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Структура магістерської роботи, її розробка.
2. Обрання та затвердження теми магістерської роботи.
3. Складання плану і графіка виконання магістерської роботи.
4. Робота дослідника з літературою, нормативними актами та іншими джерелами.
5. Вимоги до змісту магістерської роботи.
6. Вимоги до оформлення магістерської роботи.
7. Перевірка магістерської роботи. Відзив наукового керівника та рецензія. Захист магістерської роботи. Порядок оцінювання магістерської роботи.
8. Підготовка та оформлення наукової доповіді на студентську наукову конференцію.
9. Правила виступу з доповіддю на студентській науковій конференції.

Глосарій: науково-дослідна діяльність студентів, курсова робота, дипломна робота, магістерська робота, структура магістерської роботи, рецензування магістерської роботи, захист магістерської роботи.

195

Питання та завдання для самоперевірки і контролю засвоєння знань:

1. Дати відповідь на контрольні питання.
 - 1.1. Яким чином наукова діяльність студентів впливає на їх фахову підготовку?
 - 1.2. Охарактеризуйте завдання, напрями і форми студентської наукової роботи.
 - 1.3. З якою метою студенти виконують магістерські роботи? Які вміння і навички вони при цьому можуть набути?
 - 1.4. Що розуміють під дипломною роботою? У чому полягає зв'язок між дипломною роботою та раніше виконаними студентом курсовими роботами?

- 1.5. Які існують загальні етапи виконання студентом магістерської роботи?
- 1.6. Назвіть основні складові частини «Вступу» кожної магістерської роботи. Який змістовий взаємозв'язок існує між «Вступом» і «Висновками» магістерської роботи?
- 1.7. Назвіть вимоги до змісту магістерської роботи та поясніть їх важливість.
- 1.8. Які існують основні вимоги до оформлення тексту магістерської роботи?
- 1.9. У яких випадках у тексті магістерської роботи мають бути посилання на використані джерела? Що розуміють під плагіатом? Яку оцінку одержує плагіат у середовищі науковців?
- 1.10. За якими критеріями оцінюється магістерська робота? Які типові помилки трапляються у процесі виконання студентами магістерських робіт?
2. Скласти термінологічний словник до теми.
3. Скласти опорний конспект питань для обговорення на семінарському занятті.
4. Підготувати доповідь на захист магістерської роботи за встановленою структурою.
5. Розв'язати тести:
- 5.1. Вкажіть напрями, за якими у вищих навчальних закладах здійснюється науково-дослідна діяльність студентів:
- а) підготовка і захист рефератів, курсових і дипломних робіт;
 - б) участь у студентських наукових гуртках;
 - в) робота в студентських інформаційно-аналітичних і юридичних консультаціях;
 - г) всі відповіді є правильними.
- 5.2. Вкажіть види студентських робіт, захист яких відбувається перед Державною екзаменаційною комісією:
- 196
- а) курсова робота;
 - б) дипломна робота;
 - в) магістерська робота;
 - г) всі відповіді є правильними.
- 5.3. Обов'язковими складовими плану будь-якої магістерської роботи є:
- а) вступ;
 - б) додатки;
 - в) висновки;
 - г) таблиці і графіки.
- 5.4. Вважається методично доцільним, щоб обсяг магістерської роботи складав:
- а) 30-35 сторінок друкованого тексту;
 - б) 45-58 сторінок друкованого тексту;
 - в) 90-100 сторінок друкованого тексту;
 - г) 120-150 сторінок друкованого тексту.
- 5.5. Вкажіть фрази, які за стильовим критерієм вважаються недоречними у тексті магістерської роботи:
- а) «ми вважаємо»;
 - б) «мені здається»;
 - в) «на нашу думку»;
 - г) «на мою думку».
- 5.6. Вкажіть структурну частину магістерської роботи, яка розміщується в ній останньою (з наведених нижче):
- а) додатки;
 - б) висновки;
 - в) список використаних джерел;

г) зміст.

5.7. Згідно з правилами оформлення магістерської роботи такі її структурні частини, як вступ, розділи, висновки, список використаних джерел і додатки, розміщуються в тексті:

- а) один після одного послідовно через відстань не менше двох рядків;
- б) один після одного послідовно через відстань не менше трьох рядків;
- в) будь-яким способом за вибором студента;
- г) з нової сторінки.

5.8. Вкажіть обов'язки, які покладаються на студента під час виконання ним магістерської роботи:

- а) своєчасно скласти план роботи й подати його на затвердження;
- б) регулярно відвідувати консультації керівника;
- в) дотримуватись встановлених строків (графіка) виконання магістерської роботи;
- г) всі відповіді є правильними.

5.9. Вкажіть явища, які не повинні мати місце в тексті магістерської роботи:

- а) будь-які виправлення;
- б) розриви ініціалів і прізвищ науковців (коли ініціали розміщені на одному рядку, а прізвище – на іншому);
- в) будь-які скорочення наукових і спеціальних термінів;
- г) розриви між цифрами й одиницями виміру (коли цифри розміщені на одному рядку, а одиниці виміру – на іншому).

5.10. У яких випадках в тексті магістерської роботи мають бути посилання на використані джерела:

- а) наведення визначень, взятих з інших джерел;
- б) наведення переліків, пропозицій, проблем, окреслених в інших джерелах;
- в) запозичення з інших джерел цифр, дат, таблиць, схем;
- г) всі відповіді є правильними.

Джерела і література: 10-12, 14, 15, 17-22, 29, 33, 35, 38, 60.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА

ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Індивідуальне навчально-дослідне завдання – це вид позааудиторної самостійної роботи студента навчального, навчально-дослідного чи проектно-конструкторського характеру, яке використовується у процесі вивчення програмного матеріалу навчальної дисципліни і завершується разом із складанням поточного чи підсумкового контролю з навчальної дисципліни.

Ця група завдань носить науково-дослідницький характер, спонукає до якнайповнішої реалізації творчих можливостей студентів, рекомендована тим з них, хто опанував базовий зміст навчальної програми і має здібності та інтерес до такої роботи. Ці завдання складають варіативну частину модуля і їх виконання заохочується додатковою сумою балів.

Індивідуальні заняття проводяться з урахуванням психофізичних особливостей та академічної успішності студентів, а саме – для здійснення більш ретельного контролю та деталізації навчально-методичних рекомендацій в опануванні дисципліни тим з них, хто має низьку академічну успішність, та створення умов для поглиблення знань та розвитку творчих здібностей обдарованих студентів. Під час проведення індивідуальних занять передбачається робота за такими напрямками: надання допомоги студентам, які потребують додаткових роз'яснень при підготовці до складання проміжного та підсумкового

аналітичних оглядів, публікацій за визначеною проблемою тощо); рекомендації студентам у виконанні індивідуальних завдань та надання їх роботі творчого спрямування (обговорення матеріалів наукового реферату з визначеної проблеми; підготовлених доповідей на студентську наукову конференцію, для участі у засіданнях гуртка «Ін Юре», у дебатах і дискусіях на засіданнях клубу «Феміда», матеріалів публікацій у наукових виданнях); підведення підсумків виконання письмових робіт студентів (тестів, понятійних диктантів, модульних контрольних робіт) з подальшою корекцією напрямків самостійної роботи.

Перелік індивідуальних завдань для самостійної роботи студентів:

1. Написання есе.
2. Написання _____ і захист наукового реферату з визначеної проблеми.
3. Підготовка матеріалів власних досліджень до участі в науковій конференції.
4. Участь у роботі правничого дискусійного клубу «Феміда» (підготовка доповіді, участь у дебатах, оформлення стінгазети).
5. Участь у роботі наукового гуртка «Ін Юре» (підготовка та захист матеріалів наукового реферату чи наукової доповіді на засіданні гуртка).
6. Підготовка публікації в наукових виданнях.

Методичні рекомендації до виконання індивідуальних завдань

Однією із форм індивідуальної творчої роботи є написання **есе**. Есе — це прозаїчний твір невеликого обсягу та вільної композиції, який виражає індивідуальні враження й міркування з конкретного приводу чи питання, не претендує на визначальне чи вичерпне трактування предмета. Як правило, есе пропонує новий, суб'єктивно забарвлений погляд на проблему.

Написання студентом есе (не більше одного-двох з навчальної дисципліни) має сприяти виявленню його наукового, творчого підходу до розуміння найважливіших питань теми, запропонованої викладачем або обраної самостійно за погодженням з ним. Кожне есе, що відповідає вимогам до написання наукових робіт, надає можливість отримати позитивну оцінку.

Більш поширеною формою індивідуальної творчої роботи є написання та захист **реферату**.

Робота над рефератом складається із таких етапів:

- вибір теми на основі тематики, затвердженої кафедрою;
- накопичення інформаційного матеріалу;
- підготовка та написання реферату;

199

- захист реферату.

Реферат повинен мати таку структуру:

- план;
- короткий вступ;
- виклад основного змісту теми;
- висновки;
- список використаної літератури.

План — це логічна основа реферату, від нього залежить структура, зміст, логічний зв'язок частин реферату. Розробка плану розпочинається з ознайомлення з відповідною літературою, на основі якої складається попередній план з 2-3 пунктів. План не слід занадто деталізувати — в ньому даються основні, центральні питання теми у логічній послідовності. Доцільно попередньо складений план реферату узгодити на консультації із викладачем.

Маючи попередній план, необхідно звернутися до бібліографії.

Суттєву допомогу в ознайомленні із бібліографією можуть надати бібліотечні каталоги (алфавітний, систематичний, предметний), довідкова література (енциклопедії, словники, статистичні збірники), наукова та періодична література (монографії, журнали, газети). Основному тексту в рефераті передуює вступ. У ньому необхідно показати значення, актуальність проблеми, яка розглядається, обґрунтувати вибір теми, сформулювати основну мету, яка буде розкрита в рефераті.

В основній частині роботи велику увагу слід приділити глибокому теоретичному аналізу як теми в цілому, так і окремих її питань, правильно ув'язати теоретичні положення із практикою, розкрити матеріал у відповідності зі складеним планом.

Виклад основних питань завершується короткими висновками, де узагальнюються найважливіші положення, розглянуті в рефераті. Реферат повинен бути написаний без помилок, повторів, скорочень. Важливе значення має правильне оформлення реферату. На титульному аркуші необхідно вказати назву вищого навчального закладу, факультету, реферату, групу, своє прізвище та ініціали, прізвище наукового керівника. На наступному аркуші наводиться план реферату із наведенням сторінок відповідних розділів.

Зазначені у тексті цитати повинні відповідати посиланням на джерела, з яких вони наведені та оформлені таким чином: [1, с. 25], де перша цифра – номер джерела за списком використаної літератури, а друга вказує на номер сторінки. Текст реферату повинен бути набраний на комп'ютеріз одного боку аркушу формату А4, шрифт Times New Roman, розмір 14, поля: верхнє та нижнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 10 мм, 1,5 інтервал. Кожний розділ плану розпочинається з нової

сторінки. Сторінки повинні бути пронумеровані у правому верхньому куті. Обсяг реферату 12-15 сторінок.

У кінці реферату наводиться список використаної літератури (8-10 джерел), розташованої в алфавітному порядку за прізвищем автора, з наведенням назви праці (статті), видавництва, року видання та загальної кількості сторінок по кожному літературному джерелу.

Підготовлений реферат захищається на семінарському або індивідуальному занятті. Аргументом для підготовки до захисту реферату є позитивна рецензія наукового керівника, в іншому випадку його необхідно доопрацювати відповідно до наданих в ній рекомендацій. Реферат не допускається до захисту, якщо текст реферату є компіляцією тексту підручника; основні питання не розкрито або викладено фрагментарно; текст містить помилки; реферат оформлено неправильно.

Підготовка до захисту реферату включає усунення недоліків та помилок, вказаних у рецензії та складання короткого резюме реферату (визначення важливих понять, фактів, формулювання висновків), що буде сприяти закріпленню матеріалу в пам'яті вільному його викладу під час захисту.

Поширеною формою індивідуальної роботи є участь у роботі правознавчого **дискусійного клубу** «Феміда» (підготовка доповіді, участь у дебатах чи дискусії, оформлення стінгазети).

Підготовку доповіді рекомендується здійснювати за такими етапами:

- вибір теми доповіді;
- підбір літератури та інших джерел;
- визначення форми і структури доповіді;
- підготовка тексту доповіді.

Обрати тему доповіді можна самостійно або із запропонованого кафедрою правознавства переліку і повідомити про це викладача,

обраного в якості консультанта (керівника). Тема роботи визначається в межах загальної проблеми дискусії, запропонованої Радою клубу «Феміда» і затвердженою кафедрою правознавства. Тема доповіді не обов'язково повинна бути цілком юридичною за змістом, але містити певні правові аспекти питань, що пропонуються до розгляду. Важливо, щоб тема була актуальною, становила інтерес під кутом зору ситуації в українському суспільстві та світі і, безперечно, цікавою для самого доповідача. Також при визначенні теми слід враховувати доступність (насамперед, наявність у бібліотеці) необхідних для розгляду відповідної теми правових і літературних джерел. Отже, остаточний варіант теми доповіді доцільно формулювати разом з викладачем-консультантом.

201

Роботу над темою слід почати з підбору літератури – ознайомлення з підручниками, навчальними посібниками, науковими монографіями, статтями у збірниках і періодичних виданнях, нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, матеріалами юридичної практики тощо. У разі потреби варто звернутися за рекомендаціями до викладача (щодо кількості і якості джерел, необхідних для належного розкриття відповідної теми). У процесі вивчення літератури доцільно робити виписки і записи, поступово формуючи матеріал з окремих питань доповіді. Оскільки доповідь призначена для використання під час дискусії, для її підготовки рекомендується широко використовувати публіцистичні матеріали, особливо ті, що написані «живою» мовою. При оформленні матеріалів доповіді необхідно дотримуватись певних правил оформлення. Текст доповіді повинен включати титульну сторінку, план та інші структурні частини, передбачені планом. План подається на другій сторінці роботи і повинен включати: «Вступ» (у ньому визначаються актуальність обраної теми, її взаємозв'язок із загальною проблемою дискусії і мета, якої студент намагається досягти, розглядаючи цю тему); основну частину роботи, що складається з декількох розміщених у певній логічній послідовності питань відповідно до змісту теми; «Висновок» (у ньому підводиться підсумок досягнення визначеної у вступі роботи мети, чітко окреслюється власне ставлення до проблеми, що є предметом дискусії, розкриваються практичні способи вирішення цієї проблеми); «Список літератури».

Робота повинна бути написана грамотно, розбірливим почерком або надрукована. Відповіді подаються відповідно до нумерації питань плану роботи і починаються із заголовків. Сторінки необхідно пронумерувати і скріпити. Обсяг тексту доповіді – 10-12 сторінок на папері формату А-4 (210х297). При цьому обсяг вступу повинен складати не більше 1 сторінки, а висновок – 2 сторінок. На титульній сторінці необхідно вказати: назву навчального закладу, тему роботи, прізвище, ім'я, по-батькові студента, номер групи, прізвище та ініціали викладача-консультанта, рік і місце написання роботи. Текст доповіді повинен містити посилання на використані літературні джерела. Цитати з використаних джерел необхідно брати в лапки і давати точні і повні посилання на ці джерела. Посилання робляться у вигляді зносок (в нижній частині сторінки). Зноски подаються за існуючими бібліографічними правилами (автор, назва роботи, місце і рік видання, номер сторінки). Посилання повинні бути пронумеровані. В кінці роботи з додержанням бібліографічних правил подається список використаних правових джерел та літератури у такій послідовності: 1) нормативно-правові акти та інші правові документи

202

(подаються за юридичною силою і датою прийняття); 2) література

(подається в алфавітному порядку); 3) інші матеріали.

Орієнтовний перелік тем індивідуальних завдань

Підготувати письмову доповідь (есе), реферат на одну із поданих тем:

1. Парадигми і наукові революції.
2. Наукова школа: сутність феномену та його значення для розвитку науки.
3. Роль науково-дослідної роботи у процесі підготовки фахівця-юриста.
4. Причини та умови множинності підходів до праворозуміння.
5. Значення мережі Інтернет для наукового спілкування.
6. Роль наукової інформації в сучасному світі.
7. Наукова теорія і практика: правові аспекти проблеми взаємозв'язку.
8. Проблема істинності при виборі методу дослідження.
9. Кібернетичні методи в сучасній юриспруденції.
10. Раціональний режим робочого дня дослідника.

Виконати презентацію в аудиторії до однієї із тем лекційного чи семінарського заняття:

1. Система юридичних наук.
2. Склад наукових кадрів в Україні.
3. Стили наукового мислення.
4. Теоретичні підходи до праворозуміння.
5. Поняття і види юридичних термінів.
6. Види інформаційного забезпечення наукових досліджень.
7. Система джерел наукової інформації.
8. Класифікація методів юридичної науки.
9. Загальнонаукові методи пізнання державно-правових явищ.
10. Спеціальні методи науково-юридичного пізнання.